

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Ա. Վաչեանի ծախում

ՆԻՒԹԵՐ

ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՈՒԹԵԱՆ

ՄԱՍԻՆ

Ա. սլոակ.

ԱՌԱՔԵԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԴԻԶԱԿԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆԸ

Վաղարշապատ

Ելեհրաւարձ սպարան Ս. Էջմիածնի

1913

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԺ

Հայոց Ազգագրական Ընկերութիւնը «Խամսայի մեկիքութեան» հեղինակ Բաֆֆու մահուան քսանհինգ ամեակը տօնելիս՝ որոշեց ձեռնարկել մի շարք հրատարակութիւնների, նուիրուած հայ մեկիքութիւնների պատմութեան և մանաւանդ նրա աղբիւրներին: Ներկայ գրքոյկը կազմում է այդ շարքի առաջին պրակը: Սրա նիւթը հանուած է Գաիշ վանքի վանահայր Առաքել վարդապետի երկհատոր աշխատութեան ձեռագրից, որ գտնուում է Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան գրադարանում և նուէր է ստացուած Տ. Մարիամ Ս. Լազարեանից: Զեռագիրը բաղկացած է 428 երեսներից, ունի 75 գլուխ, որոնց մեծագոյն մասը զանազան հրաշապատումներ են, ինչպէս օր. «Պատմութիւն հրաշից ուրումնաւոր», Յաղագս մարդակերպ հարսնաքար անուանեալ վիմին», «Յաղագս հրաշագործ Զուղալու խաչին» և այլն. կան և պատմական թանգագին նիւթեր, ինչպէս ներկայ Դիզակի Մելիք-Աւանեանների ման-

րամասն պատմութիւնը, սկսած Մելիք Եգանից մինչև նոյն տոհմի վերջին ժառանգները: Կայ նաև Մելիք Շահնազար Բ.-ի պատմութիւնը, որ մենք կը հրատարակենք այս շաբթի մի այլ պրակում Մելիք-Շահնազարեաններին վերաբերեալ ուրիշ նիւթերի հետ: Գնահատելի է մի ժամանակագրական ցուցակ Ղարաբաղի նշանաւոր անցքերի մասին, սկսած 1721 թուից մինչև 1813 թ., որ արտագրուած է Գասպար քահանայի ձեռքով գրուած մի Մաշտոցից, ինչպէս նաև այլ պատմական տեղեկութիւններ՝ Աղա Մահմատ խանի արշաւանքի, նրա սպանման և սրանից յետոյ Ղարաբաղում տիրած սովի, ժանտախտի գաղթի մասին, և այլն:

Այս աշխատութիւնը, ինչպէս ասուած է յիշատակարանում, «աւարտեալ եղև ի սուրբ վանս Գտչոյ ի նահանգին Դիզակու յերկրին Աղուանից, ի թագաւորութեան Ռուսաց Ալեքսանդրայ, ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց Տեառն Սրբազնագոյն Գէորգայ կաթողիկոսին Պուրսեցոյ:

Ե. Լ.

Արժան համարիմ յայտ վայրի համառոտ իմն յիշատակութեամբ ի մէջ բերել զանուանս ազգասէր անձանց՝ աշնոցիկ, որոց է իսկ յիշատակս չէ արժան ի կարտեւոյց մնալ անյայտ թագուցեալ: Զի կարգ բանին բերէ ինձ ասել. արդեօք մէր են նախնեաց մերոց բարեվայելուչ վաստակը ազգասիրական. և յիշատակը հոգեշահ զապագայից անձանց. արդեօք մէր է այն հոգին ազգասիրական, որ ճշմտայն ազգային պարտաւորեալ անձինսն շարժէր ի ցաւակցութիւն, այլ և իսկ գծողհաստակ մանկունս, որք զանձինս իւրեանց ի նուէր աստուածսերութեան, աներկիւզ ի սրոյ անօրինաց՝ մատուցանէին: Եւ ևս արք դորովք ի սակա հայրենասիրութեան ի նահատակութիւն փութային: Մանաւանդ՝ նախարարք աղաւթէրք եղին դիւրովն զանձինս իւրեանց յաստարեզ շահատակութեան: Թողումա-

սել. Թէեւ, իսկ աղջկունք նորահաս՝ և
պատանիք սիրաշորդոր Թողեալ զսիրա-
խորժ զարդարանս առաքատի հարսան-
եաց անվեհեր զանձինս ի ձենարան աղ-
զասիրութեան նուիրելին ի ձեռն բնական
Թշնամեաց աղգիս Հայոց: Իսկ և իսկ լա-
ւադոյն համարեցան ի սակս օրինապա-
հութեան Հայրենեացն հեղուլ զարեւնս
իւրեանց, քան եղծանելի պսակօք զար-
դարել ի ձեռն այլակիօնից:

Ահա ժամ է ինձ, ի նախկին հոգելից
հեղինակաց պատմադիրս մնացեալ ճառ-
քաղսն ըստ կարելի ի յայտնութիւն ան-
ցուցանել. արդէն յիշատակեալ անձանց
աղգային արարեալ բարեգործութիւնս
ունիմ ասել, որ և տակաւին ի խորշո
երկրին Աղուանից ծածկեալ մինչև ցայսօր
ի համայնից՝ սպասէր հարցափորձ ան-
ձանց: Ի պահանջել հարկին՝ կամ եղև
ինձ մնացեալ ինչ ազօտաճանչ նշգրեւն
գտանել զթագուցեալսն, և ի լոյս ըն-
ծայել հայրենասէր կարօտելոցն:

Ընկալցուք զսկզբնաւորութիւն նո-
րազիւտ պատմադրութեանս ի շնչազրու-
թեան Պարոնից շահ Սուլտան կոչեցեալ
Թագաւորին. ի ժամանակի ծանրադոյն

տագանացն յիւրում յարմարաւոր ինչ
տեղումսն ունիմ յայտնել հանդերձ Թուա-
բերութեամբն նախ՝ մնայ ինձ յայտնել
զմագոյն բերգարարական Գողու և ևս
զվայելուչ գրութիւնէ, հուսկ յետոյ զե-
րեկի անձանց արարս:

Բերգարարացս անկանի ի ստորստ
միայ բարձրագոյն լերին ի յարեմտեան
կողմն բազմաճատ նահապետին Յակովբայ
երեք ժամու ճանապարհու հեռի, յԱր-
քախեան երկրի նահանգին Գեղահու: Եւր-
պարագոյս ի միումն բաղկանայր ի հա-
պար է ի հինգ հարիւր տանց, ըստ շնչա-
գրութեան Պարոնից արբային: Ամենեքեան
բնակի վաճառականք, և բազմազանձ
հարստութեան ճոխացեալք. ընդ ամե-
նայն երկրս և ի հեռաւոր քաղաքս ի տե-
րութիւնս ցրուեալ և տարակայեալ իւ-
րարանչիւր որ ի շահավաճառութեան պա-
րպեալ: Տունս և բնակութիւնս բազմա-
ժախ գանձուք զարդարեալ: Նաև զթէա-
արօն՝ կազմ և պատրաստ զօրացն պատ-
րասեալ միշտ և յաւէտ ձերնթաց արա-
գութեամբ խաղային: Թիւ աղիւսադորձ
կրպակաց վաճառականաց մինչև ի հազա-
րաւորս հասանէր: Արեւելեան կողմ ա-

մուր պարսպապարտ պատուարօք ամրացուցեալ, ընդ նմին թողեալ զերևս մեծամեծ դրուհս երկաթակապ կախեալ, բայց մնացեալ կողմանս ընդ դրութեամբ իւրով փակեալ է թիկնապահ լեռն բարձրաբերձ: Նաև՝ չորս սագաշէն սրբատաշ կամարակապ կառուցեալ զեկեղեցիս հիմնեալ է վերայ մասանց սրբոց, և ևս յօրինեալ արծաթի և ոսկեղէն քանդակեալ խաչքս և ի նոսա ամփոփեալ զմատուհնս և զնըշխարս ամենայն հրաշագործ սրբոց: Նաև՝ աջ սրբոյն Պարսղի Կեսարացւոյն ահանակիտ յօրինեալ, արարեալ են զբազում բժշկութիւնս հիւանդաց և ախտացելոց: Մեջնորդ և բարեխօս եղեալ երկնառաք բարկութեան և պատուհասից, իսկ մինն եկեղեցեացն ի սպառ աւերեալ աւերեցաւ հիմնայատակ, արատաւորեալ էր ի հին ժամանակի յայլաղագոյ, մնացեալքն ամբողջք են: Գարձեալ՝ դաշտքն լիարար և բերրի բաղմատեսակ արդեանց և զանազան պտղաբերութեանց այգեստանեօք և անկօք շարադրեալ: Գտանին յայտմբնակութեանս անոյշ զինիք անվնաս և պտուղս քաղցրագոյն: Նաև մետաքս աղնուաղին, երկուսաք կողմանց զետք

յորդարուզիս և ջուրն սառնատեսակը ցրտագոյն արծաթափայլ հոսեալ ի յահանց պատուականաց ստրահարթ լանջաց նիգափայտ յերինս: Եկեալ անցանն ի ձագիւնկար ձորձորացն ի յանտառախիտ փայտ մեծամեծ թաւաւոր ծառոց և անտի բաժանին յերկու մասունս, եկեալ ուսպին գրագում գաշտս լիարար, զի ի նոսա գտանին ձիւնք անուշահամ և բազրամաշակ մոխրեալ, ի հնումն անուշամար էր յայտ: Աստի կարեւորագոյն համարիմ առտանոր՝ ի բերդաբաղարիս բնակեալ ի յիսնաց հնախարարաց արարեալ բաքութիւնս և զվիշտ աղբառիքութեան ի պատմութենէ անցուցանել՝ է՛ որ ի գրչագիր պատմութենէ, և է՛ որ ի յարձանագրութենէ, և է՛ որ յարժանատաւ արանց: Ի զբան մայր սրբոյ եկեղեցւոյն Յօհաննու՝ արդէն յիշատակեալ բերդաբաղարին կայ մատուռ մի կառուցեալ հիւանդի. թէ և այժմ հնացեալ է, բայց նշմարանք մնացուածոցն ինքնին յայտնին. սագաշէն եկեղեցածե շինեալ, և ի նմա կառուցեալ զոսկան ի հնումն մատուցեալ են զսրբազան արարողութիւնս պատարագի յաւուր մահուան նա-

խարարացն. այժմ ո՛չ: Կան ամբիօրեալ
 ի նմա մարմէնք նախարարաց և մեծամեծ
 զօրապետաց, նկարէն քանդակեալ տա-
 պանաքարս եղեալ ի վերայ նոցա. և ի
 վերայ տապանաքարացն զանազան պատ-
 կերս քանդակազործ կորովի աշանց փո-
 բաձեւեալ: Նաև նոյնավերջ տառիւք
 ոտանաւորս փորագրեալ. և զգործս, կամ
 զբաշտութիւնս իւրաքանչիւրոցն կարճի
 կարճոյ հաւաքմամբ բոլորելով զեմաստ
 բազմադիմի բովանդակեալս. արդարեւ զհո-
 ղիս վերծանողացն ի հիացումն շարժէնն:
 Աստանօր և իսկ կարեւոր համարիմ ըն-
 թերցասէր Հայազատացս անձանց առաջի
 առնել՝ նախ զնոյն ինչ գրեալ ոտանա-
 ւորսն ըստ կարգի. և ապա արարեալ ե-
 րախառնորութիւնս առ հայրենիս իւր
 լիակատար պատմաբանել. զի չէր ինչ
 ընդդէմ հաւատոյ բանից:

ՅԱՌԱՋԻՆ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԻ ԱՅՍՊԷՍ:

Այս է տպան քաջ իշխանին.
 Եկան անուն մեծ մելիքին:
 Որ է որդի բարեպաշտին.
 Ղուկաս անուն վարդապետին,

Սրեցեալ եղև ամենեւին:
 Նապիւր անուն բազմօրին.
 Յիւստինեալ սա Արամից:
 Սեբ արտուկաւ Պարսից ազգին,
 Փան գիշարմա Հայոց եկերին.
 Էրաման եղև կոչման սօրին.
 Եղև սրեցեալ ի կամս Փրկչին,
 Ի եւ ճշիւ բուսկանին,
 Եղաւ սոս ի տապանի.
 Հագում փոխեալ՝ ի նայրենին.
 Որք նազկիպիւք այս տապանի,
 Հայր մերիս յիւր գնոգին:

ԱՊՂԱԳՍ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՅՆ
 ՀԱՆԳՈՒՅԵԱԼ ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆԱՅ:

Ի փոքր ինչ պատմագրութեան զերկ-
 րէն Ազատանից, զոր աշխատասիրեալ ե-
 սացի կաթողիկոսն սրբոյ Աթոռոյն Գան-
 ձատարայ ի թուականիս Հայոց ռճի յորմէ
 բերէ պատմութիւնն յիւրում ժամանակի
 զիպուածոցն. կամ քանի մի հնական տե-
 զեկութիւնս մինչև ի ռճիւս ամն. և ապա
 աւարտեալ զազարե. զի զլիակատար
 պատմութիւնս աւարտել չկամի: Իմ ան-
 տի առեալ թէ ի սաստիկ պատերազմէ

վրաց զօրացն՝ իբրեւ փախեալ Իմամզուլէ խանն ի ձեռաց վրաց թագաւորին Վախտանկայ, և նա յանձարութենէ զեմեալ ռանաբոկ և գլխաբաց, և օձիսն պատառեալ շրջէր ի զրունս աղգին ալանայ մինչև անգամ ի գութ և ի խիղճ շարժեալ զլեռնաբնակսն. յետ այնորիկ ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց նոցա և եկեալ յանկարծօրէն փախոյց զթագաւորըն վրաց. և սկսան աւար առնել զբազաքն ամենափարթամ Տիփլիս. յետ այնորիկ ի մէջ երկոցունց աղգացն Հոնաց և Վրաց կամ զազուրացունց մեծ իմն խառնակութիւն և հակառակութիւն ծագեալ՝ զինի սակաւուց սկսան սաստկանալ ի սահմանս երկց աղգացն ասպատակութիւն և գերեմարութիւն: Հայրն Քելքե Եկանայ լինելով յերկրէն վրաց՝ վարդապետն Ղուկաս, և ինքն կրօնիւ ի դաւանութենէ լուսաւորչական: Իբրեւ ետես ի լեռնաբնակացն եթէ չգազարէ բնակին վնասաբերութիւն, յանձարութենէն և ի յերկիրէն առեալ զմիակ որդին իւր Եկանն, անդէն փախուցեալ և եկն յերկիրն Սղուանից. ի բազում տեղիս շրջելով չգտեալ ըստ բարեհաճու-

թեան իւրոյ սրբի գտեղի ինչ դադարման: Մինչեւ եկեալ եգիտ գվայելազարդ տեղի ինչ գգիւգարագարն Գող: Անգանօր արքա տառուտեալք և բարեպաշտ ըստ բնական ստորադիտութեան իւրեանց ժողովեալ արարին կարգադրութիւն յապազ բնակիւոյն նորա ի բնակութեան իւրեանց: Վասնորոյ շինեցին զմի ամրագոյն կամարաշէն սենեակ առնթեր սըրբոյ Սեաննու. եկեղեցւոյն վասն ի նմա բնակիւոյ վարդապետին Ղուկասու. և այլ ուր որդւոյն Եկանայ: Չինի աւուրց ինչ ժամանակաց տեսին զի օր ըստ օրէ, ըստ բնական բերմանցն, յաջողութեան և իւր քաղաքավարութեան շնորհիւն գտանէր. եկանն զշնորհս առաջի հասարակութեանքն, իբրեւ տեսին զառաջադիմութիւնն որս յամենայնի. կացուցին զնա պաշտօնաւոր բնակութեան իւրեանց. և նա ստանձնեալ գործն, ըստ բարեհաճութեան հասարակութեան կառավարէր, և սիրալոր յորդոր բանիւ զամենեցունց միտս և հոգիս առ ինքն քաղցրութեամբ համոզէր. ուստի պատուեալ եղև յամենայն անձանց. վասնորոյ ցանկացան մեծի իմն աստիճանի արժանացուցանել ըստ գործոյն:

Ի փոքր ինչ ձեռագրի քանի տեղեկութիւնք գրեալ: Բայց անվերժանելի վասն ռամկավար բառի ի տան Եկանայ: Գրի այսպէս. Թէ մինչ երկիրս ընդ տիրապետութեամբ պարսկց իշխանութեանն կայր, ի Թուահանին հայոց ռճհա էր, եկն համբաւ յայնկոյս կողմանցն Կուր գետոյն, Թէ դուգարացիք (այսինքն Շաքեցիք) միաբանեալ են ընդ լեռնաբնակ ազգին լեզկաց՝ չճառայել բեաւին իշխանութեան Պարսից և չտալ զպայմանեալ զարքունական հարկսն: Նաև՝ զսահմանապահ և պահապան դօրս բնաջինջ են արարեալ. մնացեալքն մազապուրծ դերձեալք ըստ հարկին ստիպելոյ շուտաժեր արագութեամբ հասեալ ի Տալլէժ քաղաք. և անդ զամենայն եղեալ իրոն և վնասս կոտորման պատմեալ իւրեանց դատաւորին. և նա ըստ բնական հպարտութեան իւրոյ այլադուսեալ՝ կամէր ի նմին ժամու Թափել զմաղձն դառնութեան յերկրին յայնմիկ. բայց կամեցաւ ըստ օրինի աղդ առնել Նազիր շահին. իբրև յայտնեաց զամենայն եղեալսն, և նա սառտիկ իմն հրամայեաց սկզբնաւորել զգօրս հաւաքման, զի ի գալ դարնանայի

իբրտ եղանակին, եկն բանալն պարսից քարոյն սփռեալ տարածեցաւ յերկիրն Յոյստկարանայ. և ծածկեալ ժաղկեցաւ գերեսս երկրին յայնկոյս Նրառի գետոյն. անգին հեղհեալ հեծեալգօր դուսդս արձակեալ սուրճանդաօրէն, արեացն յառաք իսպաղին ի հարթածաւալ և ի յայնարձակ գաշտի արցախեանս երկրի: Գինի բանի մի աւուրց ըստ յաջողութեան եղանակին գարնանաբեր, և քաղցրաւունչ եղանակին գուարճագեղ բերանցն սպոյ, յանկարծօրէն ի գիշերապահին ժամու չու արարեալ սրբնթաց արագութեամբ իսպաղի եկն յայնկոյս Նրառի գետոյն ի գաշտ իմն իստաւէտ և ծաղկանկար: Երկ յարեղեան սան բլրոյն բազմանատ նախատակին Յակովկայ: Եւ ըստ նրամանի արքունի դօրապետն ի Հայոց ազգին ընդ նոցա իշխանութեամբ եղիւոյն սկսաւ հուարել զընտիրս ընտիր յարեացն և ի քաջաց. ամենեքեան կորովիք և քաջամարտք կրթեալք ի մարտ պատերազմի. այնքան ընտիրք էին և գեղեցիկատակ ի զիմաց և ի գեղադարդ տեսակայ իսկ և իսկ զարմացեալ էին զօրքն պարսից և դօրապետն: Նաև ըստ խընդ-

բանաց երևտաօարդաց Հայկազն զօրաց
արարին յիւրեանց վերայ զօրապետ մեծ
նախարարն Եկան. զկնի բողոքելոյն զթիւ
զօրացն Հայոց հաղարաց հնգից և վեց
հարիւրոց: Չուեալ անտի բանակն զօրաց
խաղաց՝ գնաց ուղղակի յեզր Կուր գե-
տոյն: Իբրև լուան լեռնաբնակքն և Գա-
գուրացիք. զի կազմ և պարարտութիւն
ի վաղուց անտի առ ի ճակատ: Իբրև
յերկոցունց կողմանցն խմբեցան ի յառ-
պարէզ մարտի, անդ էր տեսանել պատա-
հելն քաջք քաջացն. աղաղակք զօրացն և
ձայնք հրացանացն՝ և շողել սուսերացն և
դուիւիւնք ոտից սրբնթաց երկվարացն ար-
դարև և իսկ վայրն թնդայր՝ և վատա-
սիրաքն հրաժեշտ տային: Ուրոյն ան-
ցեալ ի մի կողմ առանձնաբար քաջա-
մարտք զօրքն Հայոց յանկարծ արձակե-
ցան ի վերայ զօրացն հոնաց զմեծ մասն
նոցա ի տապաստ յերկիր արկին. զի այն-
պէս խմբեալ առ յոր կողմ արձակեալ
գնային. և նոքա ի յահէ անտի նոցա
հալածական լինէին: Մինչև ցայսօր տա-
կաւին յիշեն անդանօր արարեալ քաջու-
թիւն Եկանայ հանդերձ Հայազուն զօրօքն
և որք տեսին զքաջութիւն Եկանայ, յայտ-

նեքն գորայիտն և անդ արարեալ գըլ-
խար և տուեալ զմեծութիւն իշխել
Գեղակ նախնայի ուստի կոչեալ զանուն
նորա Մեծք Եկան: անդ առաջի ամենայն
գորայ և գորայեալայ ընկալեալ գնա-
խարարութիւն: և քաջագուն զօրացն Հա-
յոց տուեալ իւրաքանչիւրոյն զյաղթա-
նակ մարտին զպարգևս ազնու ազինս նաև
քաջութ միջթարական և սիրայորգօր բա-
նէր քաջարարութիւն քաջայերեալ զզօրս Հա-
յոց մեալ յուեալ յայնպիսի քաջարտու-
թեան: և ինքն դարձ արարեալ անդէն
գնաց ի սահմանս պարսից. անդ թողեալ
գնան ինչ զօրաց իւրոց, և կալեալ զբանի
սի մեծամեծ իշխանս ի լեռնաբնակացն
և ի գաղութացոյն անտի ընդ իւրեանս
կապեալ տանէին: Թէև գրութիւնն չէր
պատ. եղանակաւ և ձեռք կարդաւորեալ,
բայց և ես բոս իմում կարի յայտ ինչ ձև
փոխադրեի ի գիրութիւն ընթերցատէր
անձանց: զի անվերձանելի էր զընալ
տառնքն և քառիւր:

Ստեփանոս քանիս և յայտ հայցեմ
թիւն գնս գնառնապարտ յայտին ձեռն
և եր ամեն:

Ձկնն վերադառնալոյն մեծի ուղա-
բապետին զօրացն պարսկց յերկիրն իւր-
եանց, վերստին խմբեցան և դումարեցան
բարբարոս լեռնաբնակք ազգքն լեզկաց՝
խորհուրդ արարին ծածկապէս բնաջինջ
առնել զերկիրն Աղուանից՝ և բնակու-
թիւնս նոցա զամենայն հրձիգ առնել՝
(ըստ նախկին նախանձութեան, զոր կո-
տորեցին Հայք ի մարտին զգօրս Հոնաց,)՝
մարդախանձ և արիւնարբու զօրքն հաս-
տատուն պահելով զգաշինս իւրեանց՝
յանկարծակի եկեալ ի սահմանս Մղանւոյ,
ուր խառնին երկոքին դեռն մեծամեծ
Կուր և Երասխ ընդ միմեանց՝ և անտի
անցեալ յայն կողմն գետոյն բանակն Հո-
նաց, և անտի գաղտ զառելվեր զնալով
մինչև ի սահմանս Ղափուսու՝ և անտի
յանկարծ անցեալ յայս կողմն՝ և ար-
ձակեալ՝ սփռեալ՝ տարածեցան անկանե-
լով զլերամբք և զբնակչօք՝ կալան զա-
մենայն անցս և զամուր տեղիս, զի հմուտք
էին լեռնաբնակքն այնպիսեաց վայրից և

բախտարժ յամուր տեղիս շրջելոյ և
մարտնչելոյ՝ բազումք տակաւին ևս ան-
տեղեակ գալստեան նոցա, պարապեալ
ի գործս անգաղանս, իբրեւ լուսն զա-
գագակ մարտին և տեսնի գփախստականսն
սփռեալ և տարածեալ ի յանտուտախիտ
փայլս և ի մայրուտա տեղիս հետ զհետե-
կինայ բուզմարանս և խուռն ընթանային
ի յամուր տեղիս թագշիւ՝ բայց վասն
յանկարծ գալստեան նոցա չէր հնար զեր-
ձանելու։ Առաի սկսան գփախստականսն
և պարտեալսն կամ ուր ուրեք ամիւս-
քեայք հային գտանել, անդ էր տեսանել
անգալթ գաղանաց արձակելն և զոմանս
պատառելն, և ոմանց զգլուխն բառ-
նալն։ Նաեւ զոմանս ի ներքոյ անտառա-
խիտ ձառոց և թփոց ուղանեալ՝ և զիւս-
թաւալ անդ թողեալ գնային։ Անջատեալ
որոշեցին զբազում գեղեցիկ աղջկունս և
զամանկունս, գերեցին զանթիւս՝ և զբոլոր
փոցտակերս շինուածս զամենեւեան քան-
գեալ հրձիգ արարին, զի այսու վնասա-
բերութեամբ և գերեվարութեամբ եկին
մինչև ի բերդաբաղաքն Դող՝ բայց փու-
թով յոսկոյց զբորբոքեալ բարկութիւնս
նոցա մեծ նախարարն մեր Մելիք Եկանն։

Բազում մեծամեծ պարգևօք և զանազան
ընծայիւք, քահանայիւք և վարդապետօք
ելին ընդ առաջ նոցա, որպէս ինքն գրէ
յայտնապէս ի դրան կառուցեալ սենեկի
ի ճակատս կողեալ և քանդակեալ քա-
րանց, թէ զոր ինչ ունէի՝ ետու անո-
ղորմ ազգին այնմիկ և բազում գերիս
ազատեցի: Մանաւանդ ի դաւառէն Մե-
լիք Պաղըն Վարանդու առաւել քան
զիս. բազում պարգևօք և թանգագին
ընծայիւք և որքան ձեռնհաս եղև ոսկի և
արծաթ առեալ և ել ընդ առաջ նոցա,
և զերծոյց ի ձեռաց նոցա զգաւառս իւր
և զմնացեալ գերիսն: Բայց զբոլոր ա-
ւարս առեալ խաղացին առ ի Դըտու
գետն (այսինքն Թառթառ) և զվիճակս
սրբոյն Գանձասարայ ունայն և թափուր
արարին ի մարդոյ և մինչև ի յանասուն
զամենայն աւար առեալ գնացին վասն
մեղաց մերոց, և զմնացեալ խայտառա-
կութիւնս չէ արժան ի պատմութիւն ան-
ցուցանել. . .

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԱՆՏԱՆՈՐՈՒԹԻՒՆ ՄԵԼԻՔ ԵԿԱՆԱՅ

Մեծ նախարարն Մելիք Ազան հա-
նապաղ շաֆէր զմիտս թագաւորին Պար-
սից յազատս խաղաղութեամբ պահելոյ
գիւղերն և զազգս Հայոց, բազում ան-
գամ հաղաքուն զօրօք հասեալ է յօգնու-
թիւն ի նեղութեան ժամանակի նազիր
շաֆէր ի պաշարմանէ արապին թշնա-
մեաց պատերազմի. և արարեալ զբազում
քաղութիւնս և յաղթութիւնս ի ձեռն
քաղախորով Հայկազեան զօրաց: Նաև
ի սղութեան ժամանակի զօրացն պարսից
վասն կերակրոյ և այլ ինչ, կարեւոր ինչ
պիտոյից հասուցեալ անդ ի նեղութեան
զօրոյ զցորեան և զգենեղիս: Մանաւանդ
ի մեծի ամնի պարսից սովորութեան, և
ի յաւուրս ուրախութեան գնացեալ մե-
ծամեծ ընծայիւք և ծանրագին իմն պար-
գեօք յայնքան երկայնաձիգ ճանապարհ
ի տեսութիւն շահին Պարսից յազադս
խաղաղութեամբ և խնամաբեկութեամբ
պահպանելոյն զազգս մեր: Նաև բա-

զում գերեալ մանկունս և աղջկունս ա-
զատեալ ի պարսից տէրութենէ և բեր-
եալ յերկիրս մեր: Քանզի ունէր բնական
գութ և սէր հայրախնամ առ յազգս
իւր. մանաւանդ՝ անանկաց, այրեաց և
որբոց: Գարձեալ զբաղում հին քայքայեալ
եկեղեցիս և վանորայս նորոգեալ. և ի
յազգատ բնակութիւնսն Հայոց զնորս
կառուցեալ շինէր և զգեստս կամ զխաչս
և այլ սրբազան արարողութեամբ պա-
հանելի սպասս ընծայէր մերի և աղքատ
եկեղեցեաց: Նաև՝ առաքէր ի հեռաւոր
ուխատեղիս ընծայս և պարգևս վանա-
կանաց և կրօնաւորաց. բաց ի սոցունց
այլև զանազան բարեգործութիւնս ա-
բարեալ յազգս մեր և ապա կնքեալ
զցանկալի կեանս իւր, գնաց ի հայրե-
նիսն իւր:

Ա՞յլ յաջորդեալ զկնի մահուաննորա:
Գրի ի յերկրորդ տապանաքարի այսպէս.

Այս է տապան քար ի խաւիմ.
Միլիք Արամ մեծ պարօնիմ.
Էր սիրակոյն Նազիր Շահիմ.
Նախ վախճանեալ Հայր սորիմ.
Որ շափաղաք ունէր նոյն Շահիմ.

Սեր որ մեռաւ նայր սորիմ.
Քորգան առա ի յիւսումն.
Քիկց նազար բումն.
Նա ուսախ ստով առաւնայ.
Ոն միոյ ամի վախճանեալ
ի սկզբիմ առ երկայ:

Կարենքագոյն համարիմ տարակուս-
եալ անձանց աստածոր բացառյալս զառ-
ջան աստեղեղ բուն. ի՞նչ արգեօք ըն-
գէր թագաւորն պարսից յանկարծ դար-
ձայ գերեալ իւր յորդոյ Մեծի Մեղիք
եկանայ: Ոստ իսկութեան բանից բա-
բայոյտիւրս այսպէս՝ ստուգեալ: Նախ
քան ի մի տեղեկութիւնս ի սկիզբն ճառիս
գիցուր և ապա զխոստացեալ բառն ու-
նիմ բացատրել:

Քանզի թագաւորն պարսից՝ Նազիր
եան ունէր միակ միամօր որդի ի պա-
տմարաց ինչ ցաւակիր եղեալ՝ անկեալ
հիւանդացաւ. ի բժշկաց չկարացեալ
գտանել զկնարս բժշկութեան. զկնի քա-
նի աւուրց անգառնալի մահուամբ ան-
կեալ վախճանեցաւ: Ի նմին ժամու համ-
բաւ տարածեցին ընդ ամենայն երկիր զե-
սպակից լինել ամենքն ընդ թագաւորն
իրեանց. որք կան ընդ իշխանութեամբ

Լուսինայի և Լուսի դժայի համբաւոյն. ամե-
 նայն մեծամեծ և շխանք և նախարարք և
 պաշտպատադարմք եկեալ զուսմարեցան և
 յապարանս մեծին Արամայ և բերդաքա-
 ղաքն Դոդ. խորհուրդ առնել վասն զնա-
 լոյ և տեսութեան կամ սղահանութեան
 թագաւորին պարսից. թէ որպիսի ըն-
 ծայնք և պարզեօջ հնարս կարիցեն ճա-
 րել. զնալ և տեսանել զթագաւորն և Լու-
 տանց ըստ սովորութեան պարսից. թեր-
 ևս դատանել զշնորհս առաջն նորա և ժա-
 մանակն նեղութեան և հալածանաց օղ-
 նեցէ: Տակաւին և խորհրդածութեան էին
 ամենքն առանց վճռահատութեան բա-
 նիցն. և նմին ժամու կին մելիք Արամայ
 հասեալ և վերայ կարգադրութեանց նո-
 ցա, չհաւանեալ վասն զի ինքն կարի
 իմն հնարադիւտ էր ամենայն իրաց.
 յառաջագոյն ըստ համբաւոյն գտեալ
 բազում խորհրդածութեամբ և պատրաս-
 տեալ էր զհնարս միեթարահան և բարե-
 հաճոյ լինելոյ սգաւորելոյն: Ուստի ըստ
 իշխանացն և ամենամեծ նախարարացն
 ժամադիր եղև նոցա սպասել մինչև ցեօթն
 օր. յետ այնորիկ ըստ պայմանադրու-
 թեան և Լուսի առանց իրեք յապաղա-

նայ վերադին պատրաստ մնալ և յառ-
 եան պատարարութեան առն և Լուսի. նոքա
 ըստ պատարարանայ իմաստայեղոյ կնոջն
 զնազանգեալ տրարին այնպէս. զինի
 ետինիկն վերադին խուռն բազմութեամբ
 եկեալ և յառեան ամենեքեան սպասելն
 նոր իմն համբաւու: Ի նմին ժամու ել կինն
 իմաստարմ: Նշմարէր ներքին աշօրն
 նկատմամբ ամենեցունց, վասն զի յա-
 հանէ յանուանէ ճանաչէր զամենեան,
 որ ինքն արժանաւոր և բնդունեալ թա-
 գաւորական գործառնութեան, կամ այսմ
 ամաւոր պաշտմնի. և ասլա եմուտ և
 առնու և առարեաց զծառայս իւր՝ հրա-
 չիքի և ներքս նշանակեալ աղնուաշուք
 իշխանս և զնախարարսն, ըստ Լուսի
 ընտրութեան, երեք ի ներքս և մերկա-
 ցոյց զհանգերմս նոցա, զգեցոյց զսեա-
 ցոյն հանգերմս յոտից մինչև ցգլուխս
 նոցա: սպնպէս ևս ծառայից և երկվա-
 րոց: և ինքն զգեցաւ նոյն գունակ. և
 ևս սպախոյ իւրոյ: հուսկ յետոյ առն
 միկի Արամայ: Ամենեքեան հաւասար
 սեպակեաց նոր իմն ալլաձև կերպարա-
 նոր իմեալ և կողմալ ստուար գունդ-
 մի: և տուեալ զհամբոյն աջակցու-

Թեամբ հրաժարական ամենեցունց յուզի անկեալ առաջնորդութեամբ հրեշտակի խաղաղութեան զիմեալ զնացին ուղղակի մինչև ի Տալրէժ քաղաք. և անդ խմբեցան ամենեքեան ի յարքունահան Թատրոն: Իբրև տեսին արք քաղաքին այնմիկ, դումարեցան յամանայն կողմանց յայն ինչ տեղիւ բաղմութիւնք յոյժ ամբօխից ի պարսկական և յայլոց ազգաց տեսանել զինչ է այնու ինչ օտարածեկերպարանօք երևիլն. նաև անդ էին անձինք արքունահան պաշտօնատարք հազարաւորք սրանչացեալ ամենեքեան ի նորագոյն տեսարանաց նոցա. ըստ պահանջելոյ հարկին քանի մի մեծարգի իմն անձինք իսկոյն մտեալ յապարանս արքունի ծանուցին Թագաւորին, թէ այսու ինչ սեւազգեստ կերպարանօք դունտ մի արանց և կանանց ահա սպասեալ կան ի Թատրոն արքունի հրամանի Ձերոյ. ել հրաման ի նմին ժամու ըստն զալ այնու ինչ զգեստուք ի տեսութիւն իւր: Նորա իբրև լուան ըստ հրամանի նորա փութացեալ պատրաստեցին զպարզեան և ետուն ի ձեռս ծառայից իւրեանց. և մտին ի ներքս ըստ սովորութեան Պարսից օրն

նայն. և կրկնապատկելով զլուխ խոնարհացուցին. և մնացին ի սպասու հարցման: Թագաւորն յանկար տեղեկանալ. ուստի սկսաւ ընդ հարկաբնութեամբ արկանել զնոսա ստեղծ ի վագուց պատուիբեալ էր կինն Մեղիւ Արամին՝ իշխանայն մի որ փոխակցեալ ձոյն արձակեցէ անգամար առաքի նահին, տաւր, գուցէ քիտլաւոր քանս իտարել թէ լինիցիմք ծաղր առաքի նոցա: Եհարց Թագաւորն, թէ ընդ էր այգու սեւազգեստ փոխակերպութեամբ էր եկեալ յերկիրս մեր, կամ ուստի՞ էր: Անտի առեալ կինն Արամայ աներկիւզ և առանց շնչարգելութեան պատասխանելով թէ արքայ, աթոռակալութիւն Ձեր հաստատուն եղեցի յաւիտեան, իբրեւ եկն համբաւ աղէտալի և հնչեաց յերկիրս մեր, թէ վախճանեալ է շքեղաշուք և վեհագնեայ անդրանիկ սրգին Ձեր և իսկ աւանդութիւն ունիմք հնախան կայտազեանս ազգի ի նախկին մեծամեծ նախարարաց տնաի և սպարապետաց ետուն տոտուածահաստատ և երջանկափառ սգաւորեալ Թագաւորի այսու սգազգեստ զգեստուք զնալ ի տեսութիւն. և մեք հնազանդելով նախահարցն

մեր օրինաց և պատւերանաց և մեր զնոյն արամահազորդ ցաւակցութիւնս սգաւորութեան Ձերոյ ստիպեալ եմք յանվճարելի երախտապարտութեան Ձերմէ առաւել ինչ արգելանաց բանն կատարել: Սրբայ, եթէ բարհաճեսցին կամք երջանկազարմութեան Ձերոյ զիտել և ճանաչել զերկիրս մեր. այժմ եմք և կամք ընդ Ձերոյ հզօր և անյաղթելի իշխանութեամբ. որդեք Հօրդ բազմախնամ յերկրին Աշուանից և ի նահանգին Գիզակու. շահն իսկ մնացեալ էր հիացեալ ամիշութեամբ, վասն զի ըստ ընտան բերմանցն և ճոխաբանութեան այնպէս արշաւելով ճարտարաբանէր պարսկական լեզուախօսութեամբն. ևս ձայնն ի վեր սաստելով, զի ամենայն մեծամեծք և նախարարք արքունի ի հիացումն էին մնացեալ. թագաւորն զուարճանայր ի պերճաբանութեան, վասնորոյ զանազան առարկայս խօսակցութեան յառաջ արկէր վասն անորժալուր պերճաբանութեան. և անկասկած իմն պատասխանէր. չէ արժան և յարմարագոյն աստանօր երկարաբանութեամբ կխօսատակել զամենայն բանս խօսակցութեան նորա. իբրև արձակեցան

անտի և եկին ի պատրաստեալ տեղի արքունի, անգանօր զաղարս առեալ զգլխերն:

Աստատեան պահուն յատեան նստեալ նախ սաստիկ իմն բարկութեամբ կոչեալ զամենայն զօրագլուխս և պետս և գնախարարս և զգործակատարս և զգլխաւոր իշխանս և զամենայն պաշտօնակատար անձինսն. իբրև գումարեցան անգլխաւորս յանդիմանել զամենեւին՝ թէ տակաւին չէք հասեալ ի չափ միոյ քնոր՝ հանճարոյ Հայագու. զիսորդ կարելիք գրարձրագոյն արքունի պաշտօնսն անթերի և անխոտոր իմն կարգաւորութեամբ կատարեալ. ուստի ի նմին ժամու հրամայեաց զանձապետացն արքունի առաջի ամենայն բազմութեան բերել զժանրագին—զիսպիս ոսկեփայլ և ահանակապ: Եւ ահանս թանկագին և պատուականս տալ Տիկնոյն հանճարեղ և համաստափայլ. նաև հանդերձս նորագոյն և արժաթապատ և զկամարս ոսկի ածին ընդ մէջ նորա: Նոյնպէս Հայագուն ընտրեալ իշխանացն եւ զպարգևս իւրաբանիւրոյ ըստ ընդունակութեան նոցա և արժանաւորութեան:

Մնայ ինձ աստանօր զրել և յայտ-
նել զազետալի պատմութեան միոյ չքնա-
զազեզ աղջկան որ և ընդ իւրեանս տա-
եալ ընծայ թագաւորին. և թէ որպէս
տղտեցաւ: Աէր արժան խառնել ընդ
նախընթաց պատմութիւնս և առնել
զճառն կարկատուն և անախորժ: ։ ։ ։

Բերէ կարգ պատմութեանս աստա-
նօր մեզ ասել, զի յառաջ քան զայն ա-
մենայն զիպուածոն թագաւորին պար-
տից՝ եկեալ էր յարքունուստ հրովարտակ
ինչ անվերժանելի և անախորժաւոր ի
վերայ մեծամեծացն Հայազուն իշխանաց.
և ի նմա գրեալ պատգամս այս. թէ ո՞վ
թիկնապահ և հաւատարիմ պոյազատա-
զարմացդ և մեծամեծ նախարարացդ Ա-
տրպատականդ երկրի ողջոյն: Մինչև ցայ-
սօր ի չափ անձին կարողութեան ձերոյ
առանց անհնազանդական հոգւոյ և խո-
տորելոյ զաշնադրութեան մերոյ հան-
դարութեամբ իսկ ծառայեալ էք ար-
քունի հրամանի. արդարեւ իսկ գիտեմ
այժմ ևս ի նոյն հպատակութեան հաս-
տատուն կաք. մնայ ինձ յայտնել ձերով
ապաստանութեամբ. զի ընտրել և ճա-
նաչել զմիտս և խորհուրդս անխօս կոյս

մի աղջկան. բայց գեղեցկութեամբ ան-
նման իցէ երեսօր ե տիօր հաստկաւ գե-
ղեցկայարմար և վարուք ե բարուք գո-
վանի: ամենայն հարսպութեամբ բարե-
տնարարատ և անթերի: միայն գեղեց-
կութեան չկարքից մարդ գտանել համե-
մաս: միանգամ թագաւորութեանս ան-
ուան թիւ յարմարս Աի յայնժամ սովո-
րութիւն էր տնօրէն բռնաւորացն զայն-
պիմ անպատկառ. չարագործութիւն
առնելի: Ազարմիկ հայրն մնացին ի մեծի
վտանգութեան, նկատելով արքունի
հրամանին և նկարեալ զարմանալի պատ-
կերին: թէ զիմրդ իցէ մարդ հողածին
այսու պատկերակազմութեամբ լինել. զի
քնդ հրովարտակին արքունի առաքեալ
էր սոփեզոճ նկարեալ ի դակն պատկերն:
նկին ամենքն գումարեցան ի յապա-
րմաս մեծին մեղք. Նկանայ յաղաքս խոր-
հրդամութեան և հրամանակատարու-
թեան նահին. ի վերջ նոյն քննութեան
սկսան ամենեքեան շրջել ի նահանգն Դի-
զակու և յուզել զամենայն ընախութիւ-
նքս: նաեւ տանէ ի տուն. բայց չկարա-
ցին քոտ պատկերի ձեւոյն գտանել, մնա-
ցին ի մեծի տրամութեան. յամենայն

Կողմանց անճարացան: Բայց յաղդս Մե-
 լիք Եկանայ Կայր զեղեցկադոյն օրերդ
 մի քան զնկարադրեալն պատուակա-
 նադոյն. անուն նորա Մարեամ. և ինքն
 հնգետասան ամեայ. մինչև ցայն ժամա-
 նակն անել մնացեալ ի տան վասն այն-
 պիսի արկածից և չար պատահարաց. զի
 յայնժամ երևելն այնպիսեաց ի մէջ հա-
 սարակացն մեծ իմն կասկածանս ու-
 նէր. զի ժամանակն չար էր. բռնու-
 թեամբ քարշեալ տանէին: Անցուք ի
 Կարգ բանիս: Բայց աղջիկն էր գովանի
 վարուք և բարուք և ուսեալ զսակաւիկ
 ինչ ուսումն գրոց: Սակայն չունէր ու-
 րուք վստահութիւն և բերել յանձն զի
 կարիցէ յիշել զանուն չքնադապանծ օ-
 րերդդին. իբրև յուսահատեալ անճարա-
 ցան յամենայն կողմանց, ժողովեալ միա-
 համուռ ամենայն զլիաւոր անձինք, ե-
 կեալ աղաչանօք յայտնեցին Մելիք Արա-
 մայ զխորհուրդս իւրեանց. թէպէտև նա
 մնաց ի տրամութեան և ի տարակուսու-
 թեան. բայց անհնարին էր հրաման թա-
 գաւորին չկատարել. իբրև ետես ամենե-
 քեան մնացեալ յանդերձանելի վտանգա-
 ւորութեան ի խիղճս անկեալ ինքն ևս յօ-

ժարեցաւ ի խորհուրդս նոցա վասն աղ-
 ջկանն, ասելով թէ կոչեցէ՛ք մայրն նորա
 և տեսէ՛ք զորպիսի պատասխանս ունիք
 ստանալ զաղջկանէն. կոչեցին ճոխաբան
 Տիկինն անդ. չկարէր ոք բանս ինչ արտա-
 րերել և ծանուցանել զխորհուրդ ինչ յա-
 ղադս անկեալ նեղութեանցն ի Տիկնոջէն:
 Առէ՛ ամենեքեան մնացեալ են ի վարանման
 տրամութեան, մէլիք Արամն, զի ազգ-
 մի վասն միոյ աղջկան չէ արժան կորնչիլ.
 ուստի արժան համարիմ լսել և կատա-
 րել զաղաչանս ազգինքո. և հնարելք իմն
 համոզել և պատրողական բանիւք յօժա-
 րացուցանել զաղջիկն. թերևս կարիցեմք
 աղաթեալ զազդս մեր ի բռնակալութեան
 Պարսից: Խոհեմ Տիկինն քաջալերեալ զա-
 մենեսեան ասէ. մերկացուցէ՛ք ի մտաց
 ձերոց զմէք տրամութեան և երկբայու-
 թեան. զի ես արարից առանց իրիք խա-
 վանուածոյ զկամս ձեր: Ամենեքեան ու-
 րախացեալ ելին և դնացին: Ճարտարա-
 խօս Կինն կոչեալ առ ինքն զաղջիկն, սի-
 րայորդոր բանիւք քաղցրացոյց զմիտս
 նորա. ունելով առ ինքն իբր ընկէր և
 զրուցաբան ի յերկայն ճանապարհին. նաև
 մեծ իմն շնորհունակ անուանէ մերս ազ-

զիւ այդպիսի բարեկամացելուչ չքնադագեղ պայծառութիւնդ. զի սովորութիւն է պարսկից ազգին կանանց դաւ և ժողովել առ ի տեսանել զՀայոց ազգին հարսունսն և զաղջկունսն. զի մեծ ինչ պարճանաց անուն է վասն զնացեալ նախարարացս. ողորմելի աղջիկն հաւանեալ բանիցն ետ յօթարութիւն. իբրև լուան արտաքնքն, թէ ընկալաւ զբանս Տիկնոջն և ահա տայ ընդունակութիւն գնալոյ յերկիրն պարսկից, արդարև ուրախացան յուրախութիւն մեծ, թէև ընդդէմ օրինացն Էր. վասնորոյ զանխուլ ի նմանէ պատրաստեցին զամենատեսակ զարդարանս. զհանդերձս պայծառազարդ ոսկով և արծաթով շրջապատ շարամանեալ և զբաւամանեակն ընդելուզեալ մարգարտով արկին ընդ պարանոց նորա. և դօտի կամաւրածև և արծաթապատ, և ոսկեզօծ աղխիւք մասնաւորեալ զանազան այլատեսակք պայծառութեամբ զարդարեցին՝ մինչև անդամ կարող եմ կոչել զնա իսկութեամբ երկրորդ Յուդիթ. ժայլէր ինքն և երեսն ի մէջ աղջկանց, որպէս արուեսեակն ի մէջ աստեղաց. զի այսու պայծառազարդ ինչ պաճուճանօր և տար-

ժայլե տեսլեամբ ըստ նախընթաց պատմութեան ընդ իւրեանս տարեալ էին առ ի մտնիթարութիւն պարսկից թագաւորին: Իբրև աւարտեցան ամենայն գործք իւրեանց արքունի, ըստ յայտնելոյ Շահին զբերելն աղջկան. զի և ժամանակ էր ցուցանելոյ նման զաղջիկն. թէպէտ յերկոյնն զինի կերակրելոյն ի բերանս իւրեանց այլաբանօրէն ընդ միմեանց խօսէին. սակայն յառաջագոյն մի ոմն մտերիմ աղախին Տիկնոջն մեղք Արամայ յայտնեալ էր աղջկանն, զի էին անբաղ սիրով կապեալ ընդ միմեանց մանաւանդ ի յօտաւորութեան այնքան կաթողին սիրով միաւորեալ էին. որպէս մի հոգի յերկու մարմն. ցյայտնելն զիտէր ի վաղուց արախսնն, բայց չկամեցաւ յայտնել. միայն զիտէր յետագայ ցաւակրութիւն սիրեցելոյն. ուստի անմխիթար հոգւով և զգածեալ տրամութեամբ հայէր յերեսս ամենազեղեցիկն Մարիամայ իսկ և իսկ կոտորէին զաղինս. և ի հառաչէն հոսէին յաչացն յորդ արտասուս. վասն զի ժամանակն և ժամն մերձ էր տալոյ բռնաւորին: Արբանտունդ կոյսն հասեալ ի վերայ անմխիթարական հառաչանաց ընկերին իւրոյ,

էհարց մեղմաբար. թէ աղաչեմ գրեզ, ո՞վ
 սիրեցեալդ իմ, ե՛կ յայտնեա՛ն ինձ անբու-
 ժելի ցաւդ մտաց քոց. չկամէր յանկոր-
 ծօրէն ծանուցանել սիրելոյն իւրոյ. բայց
 նա չկամէր զաղախինն ամենեւին արձակել
 ի ձեռաց իւրոց. ի վախճան բանիցն եր-
 դմեցոյց զընկերն, թէ անհնարին է ար-
 ձակել ի ձեռացս, եթէ չյայտնես աղետարչ
 հառաչանս քոյ տոչորմանդ որտի. ի նմին
 ժամու ո՛չ ոք էր ի տան, զի ամենեքեան
 հրաւիրեալ էին ի յընթրիս թագաւորին,
 զի միայն երկուքն էին ի տան, ուստի
 արտասուաթոր և ողբալի ձայնիւ ծանու-
 ցանէր. թէ ո՞վ աչացս լոյս, ո՞վ հատոր
 հոգւոյս, չգօրէ լեզու իմ ասել թէ վաղն
 անշուշտ ունին ընծայել գրեզ պարսկց
 թագաւորին. իբրեւ լուաւ մաքրամիտն
 Մարիամ անլսելի գոյժն, իսկոյն շրջեցաւ
 դոյնն երեսաց. որ և իոկ տեսանողք ան-
 մարմին քնա համարէին. մթացան տչքն
 մեղուշակ. ձեռքն և ոտքն յօդալոյծ թու-
 լացան. դարցոյց գրեթս իւր առ որմն
 տան. կալաւ յոտիցն մինչ ցգլուխն կայ-
 ծակն անշէջ. դալարէին աղիքն և մըղձ-
 կեալ տոչորէր սիրան. ո՞վ կարէ ընդ գըր-
 շաւ փակել արգեօք և ի պատմութիւն

անցուցանել հոսումն արտասուաց և հա-
 ռաչանս սրաին, հիւսնդանայ. աստանօր
 ազատաքայլ գրէչս մանրամասնօրէն գրել
 գգիւլուածս նորա մտացն, զի յենեպլ էր
 յորմնամած սիւն տանն և գրկեալ ձեռօք
 և խոնարհեցուցեալ գգլուխ իւր ի վերայ
 նորա. անհնարին էր ի նմանէ հեռացու-
 ցանելն. իսկ յերեկոյն զկնի ամենայն ի-
 րացն աւարտման յարեան ամենեքեան և
 բնկողմանեալ ի քուն մօին, թողին այնպէս
 գրկեալ զսիւնն. վասն զի բերան մարդոյ
 չգօրէր խոսութեամբ խօսել ընդ նմա, զի
 արգարեւ այլատեսակ իմն երևէր յաչս
 մարդեան. անպատմելի ունէր պարկեշ-
 տութիւն և հնազանդութիւն. ցելանել
 ի բերանոյ բանք, մարդոյ յական թոթա-
 փէն տեսանէր կանգնեալ ի վերայ ստիցն,
 ոպասէր առ ի յաւարտել բանիցն, եթէ
 իւրապատկան իցէ, իսկոյն ունի ի նմին
 վայրկենի բողբոջէ. Անցցուք ի կարգ ցա-
 լակրութեան նորա. Խըրե ամենեքեան ի
 քուն հաւատարեցան, անցոյց զլուցեալ
 ճրագն. և յենքենէ հանեալ մերկացոյց
 գգալգարանս. և սքող գլխոյն ի բաց ե-
 դաւ. անկաւ ի գուճս ունելով իւր օգ-
 նական յանդերժանելի նեղութեան օգոս-

տաժառ սուրբ կոյսն Մարիամ. ո՞վ կարէ պատմել զազեաւի ցաւ սրտի նորա և զկսկիծ մըմնջողական մտացն, բերանոյ հառաչումն և ողբ լեզուի, ձեռաց կոծումն. անկանէր երբեմն գետնամած թըմբութեամբ և երբեմն ի կանգուն կամ ի վերայ ծնկացն. լայր և աղաչէր խնդրելով ի սուրբ կուսէն, զի մի ձեռամբ անօրինաց ապականեցի կուսութիւն. եթէ ազատիցի ի բռնաւորէն, մտանիցէ յանապատն կուսանաց, որ էր առնթեր բերդաքաղաքին Պոզու. առանց ննջման զբուն իսկ գիշերն լայր և ողբայր մինչև յառաւօտն. իբրև ետես, եթէ մերձ է ծագելն լուսոյ առաւօտեան, ցյառնել յանկողնաց արանցն և կանանց, աղջիկն փութացեալ զգեցաւ զհանդերձս իւր և ըստ սովորութեան իւրոյ վառեալ զծրագն և մնաց կանգնեալ ի վերայ ոտիցն: Արկաւ զիւրե զզարդաբանս անգիտելի յամենեցունց. սպասէր երեկոյեան անլսելի համբաւացն. ըստ ժամադրութեան բռնաւորին առեալ Հայագուն նախարարն զգառն անմեղ սրբաձեռնդ Մարիամ, տանէին յապարանս թագաւորին այնու զարդարուն պայծառափայլ

հանդերձիւք. ի ծագել արեգական կարմրացայտ արևուն չկարէր որ համարձակութեամբ հայել նշուլիցն արծաթապատ և ոսկեշար հանդերձից. արդարև համայն պարսիկք ելեալ եկին և տեսին. իսկ և իսկ զարմացեալ էին ի չքնաղապանծ և պայծառափայլ զնմացն և յաղնուաշուք յահեղատես հայեցողութեան աչացն մեղուշակ. իբրև գնացին յապարանս թագաւորին, զի նստեալ էր բռնաւորն յատեան ի վերայ ոսկեղծ աթոռոյ, յառջ տարան մինչև ի թագաւորն և գեռազերծ զծածկոյթն արարին յերեսաց նորս. և նա կանգնեալ յանդիման աչացն. բայց ըստ բնական սովորութեան խոնարհեցուցեալ զգլուխն յերկեր հայէք. թագաւորն անդէն ձայնեալ՝ ո՞վ ընտրեալ աղջիկդ հարսնացու թագաւորի, ի վեր հայեաց, զի տեսից զգովասանականք քո երես. Դե բերան ամենեցուն դովն զբեղ. աղջիկն ըստ թելադրելոյ հոգւոյն սրբոյ առեալ զպատասխան նորին մեղմածայն և սրտառուչ բանիւ՝ թէ և դժ ի վեր հայեաց առայն՝ որ իսկ զիտակն է ամենայն գաղանեաց մարդկան, պարսկական լեզուաւ. որպէս սուր թափանցիկ մեկեալ ի սերտ

բռնաւորին, իսկոյն ի խոստութենէն կակ-
 զացեալ, ասաց՝ աղջիկ քեզ ասեմ. ըստ
 բանիդ այդմիկ արձակեցի զքեզ յանար-
 ձակելի կապանացի, երթ խախաղու-
 թեամբ առ ծնողս քո ի մխիթարութիւն
 նոցա. զի նոքա աղօթեացեն վասն իմ, զի
 ասացի ամենաիկաւն արու զաւակ թագա-
 ւորութեանս: Եւ անպատմելի խնդու-
 թեամբ աղջիկն յերեսաց նորա. և եկն
 առ սերահարեալ ընկերն իւր. գրկեալ
 զմեմեանս ի սաստիկ խնդութենէն սրտից
 նոցա յորդարուղի հոսէին յաչաց երկո-
 ցունցն ի շնչարգելութենէ մշտեալ սրը-
 տիցն հատան ձայն խօսելոյ նոցա: Եւ ա-
 պա ասէ. ե՛կ, ո՛վ հասոր հոգւոյս իմոյ,
 տացուք զխառս տացուք անարգամե-
 ծարին Աստուծոյ, զի աղատութիւնս չէ
 գործ արդարեւ մարդոյ, այլ ամենաիկալին,
 որ աղատեաց զիս յանխորտակելի և յան-
 զերծանելի շղթայիցն: Եւ իսկ զարմանալի
 իմն հրաշագործութիւն էր. վասնորոյ
 ամենեքեան հիացեալ էին, թէ զիսմիւ ա-
 զատեցաւ անարատն ամենադեղեցիկ. ո՛վ
 էր ձեռնտու՝ միջնորդ և բարեխօս ար-
 դեօք: Զի զօրութիւն հսկման և տընու-
 թեան անդ առաջի դատաւորին երևե-

ցաւ. որ ի բուն իսկ գիշերն չկարաց
 գտանել զաղարումն. ո՛չ որ էր առնթեր
 նորա, թերեւս ցաւակից լինիցի. կամ մխի-
 թարեցէ. կամ ի գեանամածութենէն բար-
 ձեալ որբեցէ լիոշտեալ զերես նորա.
 կամ զարտասուս յաչաց նորա, և ունող
 ձեռաց, որ կոծէր զինքն. նա էր մերձ որ
 քնէր զծածուկս որտի նորա, զի վերջա-
 ցեալ էր յօգնականութեան մարդկան մի-
 անգամայն յանձնարարեալ էր զինքն ա-
 մենափրկչին աստուծոյ, ըստ մաղթանաց
 սրբոյն Գրիգորի նարեկացւոյն. որ ասէ,
 յայնժամ է այցելութիւն քո՝ ողորմած,
 յօրում հատցէ ակնկալութիւն մարդոյ:
 Թէ և աղատեցաւ՝ եկն և կատարեաց զսկս-
 տըն. եմուս յանապատն ապաշխարո-
 զաց և եղև կոյս անուանի անարատ յա-
 մենայն բամբասանաց. և դնաց յերուսա-
 ղէմ և անդ շրջեալ յամենայն անօրէնա-
 կան ուխտատեղիսն, կատարեալ զվա-
 լիագութիւնս իւր. և վերադարձեալ եկն
 ի տեղի իւր կացեալ անարատ մինչև ի
 բարւոք ծերութիւն իւր և հանգիստ խա-
 զաղութեամբ ի քրիստոս տէրն և յոյսն
 ամենեցուն: Տէր Աստուած աղատեցէ
 զամենայն հաւատացեալս ի հոգեկան և

մարմնական հապանաց մեղաց յանակնկալ
ժամու իւրով մարդասիրական գթու-
թեամբն. և փառաւորել է մեղ ամենա-
սուրբ երբորդութիւնս յաւիտեանս յա-
ւիտենից, ամէն:

Մնայ ինձ զտուգան բառն յայտնել.
զի ծառքն նախ զտեղդունս արձակեն և
ապա ի գազաթունս առնուն զպաղունս:

Մեծ նախարարն մեր մէլիք Եկան
Տերութեամբ և ժամանակաւ մեծացեալ
էր քան զՆազիր Շահն. իբրև ետես Շահն,
եթէ ի բազում տեղիս նեղութեան հաս-
եալ ի մէլիք Եկանայ օգնութիւն անփո-
խադարձելի, վառնորոյ կոչեաց զնա հա-
մաւ իւրով հայր. զի սովորութիւն է մե-
ծամեծացն Պարսից և թագաւորաց այդ-
պիսի իմն մխիթարական բանիւ քարց-
բացուցանել զմիտս հաւատարմաց իւր-
բեանց: Զի յեմարութիւն մէլիք Արամայ
այն եղև՝ յորժամ վախճանեցաւ հայրն
իւր և ո՛չ յայտնեաց Նազիր Շահին: Ի
լսելն զրեալ հրովարտակ յարքունական
դրանէ, առաքեալ առ որդին նորա Ա-
րամ, թէ եկն համբաւ յերկրէն Ազուա-
նից զի հանգուցեալ Հայրն մեր մէլիք Ե-

կան, զի միոյ Հօր որդիք եմք, առանց
իրիք ինչ յապաղանաց զիմ եղբայրական
բաժինն, որքան ինչ անկանի յինչիցն ա-
ռաքել, զի պակաս քան զվեց հազար
թուման չէ արժան անուան նորա առա-
քել: Իբրև լուաւ զհրամանագրութիւն
նորա, փութացեալ գումարեաց և բո-
վանդակեաց զթիւ գրելոցն. և անյապաղ
առաքեաց առ Շահն պարսից և ինքն զկնի
միոյ ամի անկեալ վախճանեցաւ ի Տէր,
ամէն:

Թէ ո՞վ յաջորդեաց զինի մահուան
Արամայ, յերբորդ տապանաբարի դրի այս-
պէս: . . . :

Այս է տալան քաջ իշխանին
Սայի անուն մեծ մելիքին.
Կարգեալ իշխան Նազիր Շահին.
Երեսուն երեքամիսեաց Իրգակ երկրին.
Զբաշութիւն եւ զյաղրութիւն
արար բազում ձեռամբ նորին.
Ընդ անօրինաց եր հակառակ.
Ի սուր մարեր զքեռամին.
Ինքն պարբեւ եւ զօրաւոր,
Քան զառաջինսն եւ ահաւոր.

Մինչ վստուց եւ վեց ամաց եղեալ
ի յառիարհես վերափոխեալ.
էր ամսոյն հոկտեմբերի թիւ կենաց կա ամաց
Քրտան եւ եօթն յաւուրն երեք շաբթի:

վախճանեցաւ Թւին ոմլ ին:

Ի յոլով տեղիս տաղաւին յիշեն ծե-
ղունքը հինաւուրց հարկւրամեայք, ի նա-
հանգին Իկզակու վասն հրաշից ծննդեան
քաջին Եսայեայ, թէ իբրեւ ծնաւ ի մօրէն
մանուկն Եսայի, էին մատուցը աջոյ ձե-
ռին նորա իսպառ կորացեալ, եւ խփեալ
եւ մածեալ ընդ կարկան ձեռին. իբրեւ
բռնութեամբ բացին. տեսին լի ափն
կարմիր արեամբ, բազումք գուշակեցին
վասն մանկանն, թէ ի ձեռաց նորա բա-
զում արիւնսհեղութիւն լինի. իբրեւ եհատ
յարփունս երկառաարդութեան եւ առեալ
իշխանութիւն եղբօր իւրոյ, ի նմին ժա-
մանակի անկաւ մեծ իմն հակառակու-
թիւն ընդ Փանահ խանի Զուանշիր գաւա-
ռին. այս ինչ հակառակութիւնն տեւեալ
մինչեւ ցեօթն ամ անընդհատ իմն շարու-
նակութեամբ ընդ միմեանց պատերազ-
մեալ յերկոցունց կողմանց եղեալ անթիւ
արիւնհեղութիւն: Առ այս նախանձարեկ

պատերազմ բազում նախարարք եւ մեծա-
մեծ իշխանք միջնորդեալ ի խաղաղութիւն
համոզեցին, բարձաւ թշնամութիւն ի մի-
ջոյ: Իբրեւ խաղաղացաւ ի բնական թըշ-
նամուոյն, աներկիւղ վարէր զիշխանու-
թիւն, ապա թէ չէ ընդ իշխանութեամբ
պարսից. այնքան սաստկացուցեալ ի վե-
րայ անօրէն ազդաց զշարժարտնս եւ դառն-
ջանս: Ի հատանէն զվէճ ինչ կամ զվճիռ
շարադործաց եւ այլ ինչ մեղապարտ ան-
ձանց անհնարին էր զբեժանէն ի ձեռաց
նորա, ոչ կաշառօք եւ ոչ միջնորդական
բարեխօսութեամբ. իւրարանչիւրոյն ըստ
շարադործութեան հատուցանէր պատիժ
եւ պատուհաս. զմահապարտսն խեղդա-
մահ առնէր. ոմանց զմի ձեռն հատանէր
եւ ոմանց զաչսն հանեալ կուրացուցանէր.
արդարեւ զողայր եւ սարսէր նահանգն, որ
ընդ իշխանութեամբ նորա էր. վէճ եւ կռիւ
կանանց մանուանդ բարձրաձայնէն մի-
անգամայն վերացուցեալ էր յամենայն
ընաղչաց. նաեւ զողութիւն, պոռնկու-
թիւն, մարդաստանութիւն եւ այլ ինչ չար
պատահարո ըրլորն ի գաւառէն ի բաց
հեռացուցեալ: Յիշեն իսկութեամբ թէ
նորապետի հարսունք եւ աղջկունք նշա-

նազրեալ մանկամբ մանրիկը ամօրեայ ինչ
 ժամանակաւ ընակեալ մնային պարապե-
 լով ի գործս իւրեանց ի յիւղս մրգապա-
 հաց և այգեաց կամ յայլ ինչ անդական
 արդիւնարար վաստակս։ Նաև ըստ պա-
 հանջելոյ ժամանակին արարմանցն, որև
 իսկ անմիջապէս պատահէր պատերազմ,
 ուստի որչափ ընդ իշխանութեամբ էին
 ընակիչք Հայք և թուրք ընտրեալ զամե-
 նայն քաջագօտի երիտասարդս և զպա-
 տանիս յառաջ մատուցանէր ի թատրօն
 խաղալոյ և զկարգ մարտի ուսանելոյ. և
 ևս ի պատահել պատերազմի ընդ անօրի-
 նաց ամենեկն չգարձուցանել զերեսս. կամ
 անուն քաջութեան ժառանգել կամ ի
 վերայ Հայրենեաց մեռանիւ. բաց ի նմանէ
 մեռանիւն չէ արանց տուեալ այլ թու-
 չասիրտ ազգի կանանց։ Այսպէս ազգի
 ազգի խրատական բանիւր յորդորեալ քա-
 ջալերէր կազմ և պատրաստ պահել զգէնս
 մարտի։ Անուն քաջութեան նորա տա-
 րածեալ սփռեցաւ ընդ ամենայն երկիր
 և մինչև անգամ ի յարքունիս Պարսից
 հասեալ. անդ բողոք յախանջս դատաւո-
 րին արկանէին. յիշեցով զամենայն քա-
 ջութիւնս և զյաղթութիւնս. հատանելն

զպատալճիւ ինչ աւազակաց և այլոց ան-
 ձանց. և այլ բազում տեսակս քաջու-
 թեան և հանգամանաց պատերազմի
 պատրաստութեան զամենայն իրոն ըստ
 կարգի պատմեցին. եթէ ինքնագլուխ և
 ըստ կամաց ինչ հաճոյից աներկիւղ թու-
 լազրեալ վարեսցէ զիշխանութիւնս իւր.
 յընթացս երկից ամաց բնաւին բարձր իշ-
 խանութեանս պարսից չկամի հնազանդել,
 նաև չկարէ ընդ նմա ոք մտանել ի
 մարտ։ Իբրև լուան նախարարք պար-
 սից արքային նա ևս դատաւորն նըստ-
 եալ խորհուրդ արարին, թէ որպիսի հնա-
 րիւք կարկեցն կորուսանել. վճիռ վերջ-
 նական խորհրդոյն այնպէս եղև. կամ բա-
 րուրանս ինչ դնեցն ի վերայ նորա, կամ
 մահադեղով կորուսանիցեն զքաջն Եսայի։
 Իբրև եկն ժամանակ ժողովելոյ զհարկս
 արքունական, եկին հարկահանք քանի ինչ
 նախարարօք և արքունի հրովարտեօք
 ի տուն քաջ նախարարին, թերևս կատա-
 րել զխորհուրդս իւրեանց. մի ոմն ի պար-
 սից կողմանէ կարի իմն բարեկամական
 ունէր սէր անբախտելի, ուստի երգմամբ
 ծանոցց զխորհուրդս նոցա, թէ արքա չեն
 բարի, զգուշ լեր անձին քում յամենայն

կողմանց և յուսեւոյ յըմպելոյ և յայլ ինչ
դիպուածոց:

ՔԱՂՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻՆ ՄԵՐՈՅ
ԵՍՍՅԵԱՅ:

Յորժամ հարկապահանջն բովան-
դակեալ զհարկս արքունի, առեալ վերա-
դարձան յերկիրն Պարսից, ըստ հաւանա-
կան պատմութեան, որ դրի և հինգ թեր-
թեան տետրակի Պարսեղ անուն այր մի,
որ նախ ուրացաւ զհաւատս Քրիստոսի,
զկին քանի մի ամաց զըջացեալ և եկն
վերստին և հաւատս իւր կորուսեալ. զի
ոչ այսու ոճով, զորս ես դրեմ, այլ աշ-
խարհաբառ լեզուաւ: Ի կարգ անցյուր.
Ձկնի վերադառնալոյն հարկահանացն՝ և
լսելոյն զշար խորհուրդս նոցա վասն թըշ-
նամութեան անձին իւրոյ, որ կորուսա-
նել ցանկանալին, անյայտ պահելով զայս
ամենայն խորհուրդս յարտաքնոց, կոչեալ
առ ինքն ընդ իւրով իշխանութեամբ եղ-
եալ մեծամեծ նախարարք և իշխանք և
պայապատաղարմբ. իբրև ժողովեցան խոր-
հուրդ տարեալ ընդ նոսա, թէ բաւ է
այսքան տանջանս ի ձեռս այլադպոցն:

Քանզի նահանգն Գիլգալ սահմանակից դո-
ւով պարսից, բազում վշտակրութեամբ
անցուցանէին զկեանս իւրեանց: Նախա-
բարքն թէպէտ հայելով չարչարանացն
տային յօժարութիւն տեսանել զհանգա-
մանս, սակայն երկիւղ մեծ էր՝ յանկարծ
ընդդիմանալ պարսից տէրութեանն: Ի
վախճան խորհրդածութեանս կամբ եղեն
ամենեցուն ջերմ սիրով վասն ազատու-
թեան Հայրենեացն մեռանել, քան թէ
տանել և յափշտակել զգեղեցիկ մանկունս
և աղջկունս ի ձեռաց մերոց ակներև ա-
ռաջի աչաց մերոց: Վասնորոյ ոկոսան հա-
ւաքել զերկտասարդս և զայլ մանկունս
պատերազմողս և քաջասիրտս, որչափ ձե-
ռընհաս եղեն յոլովագունից, զի յայնժամ
Հայր բազումք էին. լի էր դաւառն. և ամե-
նեքեանք կրթեալք և վարժեալք ի մարտի.
Հայր կարի քաջք էին. նաև՝ Զօրապետն
Եսայի հմուտ ամենայն հնարիցն մարտի—
զի խրախոյս տայր և քաջալերէր, ուսու-
ցանէր զամենայն հնարամարտութիւնս.
աներկչոտ խրոխտաբար արձակէին ի վե-
րայ մահադէն թշնամեաց՝ աներկիւղ իսկ
նահատակելն՝ քան վատ անուն ժառան-
գելով կեալն: Նաև մնալ մըշտ պատրաստ

և լսել զձայն պատերազմի՝ կամ հրամանի
 և նոյն վայր դուժմարել՝ յորում խաղալք։
 Ի դալ երկրորդ ամի եկին հարկահանքն
 բաղմութեամբ յոյժ հազար արամբ սպա-
 ռադինեալ, քան զառաջինսն կրկնապատ-
 կեալ զհարկս արքունի։ զի և բաց յաւե-
 ռորդութեամբ պահանջելոյն իբրև գա-
 զանք կատաղեալք և արեան ծարաւք։
 նկատելով ներքին տեսարանօքն քաջ նա-
 խարարքն մեր, ետես, զի չեն ըստ վաղե-
 մի իւրեանց սովորութեան, այլ՝ այլատե-
 սակ մտադրութեամբ են եկեալ։ վասնորոյ
 դէմ յանդիման կանգնեալ, ընդդիմա-
 ցաւ նոցա։ ասելով, միթէ արժաթազին և
 սորուկ ծառայք եմ անկրօն պարսից ազ-
 դին, չունիմք յետ այսորիկ դրամ մի պար-
 տական պարսից տէրութեան։ Եւ դուք
 ըստ հրամանի արքունին՝ զոր ինչ կամիք՝
 արարէք։ ասաց և ել արտաքս բարձրա-
 դոճ ձայնիւ կոչեաց։ ելին ի ընակչաց իւր-
 եանց ի նմին վայրկեանի արք կորովիք և
 քաջամարտք իւրաքանչիւր սուր ի ձեռն
 և հրացան։ որք դումարեցան անդ էին
 երկու հազարք հինգհարիւր միայնակ ի
 բերդաքաղաքէն Դողոյ։ իբրև տեսնի պար-
 սիկք, սրտաբեկ եղեն ամենեքեան և

գունատեալք ի յառաջագոյ գործոյն
 մնացին թուլացեալք։ զի ամենայն
 զինուորք պարսից և նախարարք բաջ գի-
 տէին զվարս մերոյն Զօրապետին։ Յետոյ
 եկն, եկաց առաջինոցա բանիւ դատափէտ
 առնել զնոսա։ ելէք՝ ասէր աստէն և
 գնացէք, եթէ այսուհետեւ կամիցէք խօսել
 զբան մի բարի կամ չար, գէշ ձեր ար-
 կանեմ գազանաց և շանց։ չկարաց որ
 շարժել ի նոցունց զեղու իւր խօսել զչար
 կամ բարի։ զի նորա քով գիտէին, թէ
 մերձ էր զսուրն շաղախել արեամբ իւր-
 եանց։ և չէր միջոցական ինչ ժամանակ,
 զի հասեալ էր ժամ յազգեցուցանելոյ
 զսուրն արեամբ պարսից։ Զայս ամենայն
 տեսեալ նաև իսկութեամբ գիտէին յա-
 ռաջագոյն, վասնորոյ քաղցրութեամբ ա-
 ռեալ զարձակումն վերադարձան յերկիրն
 իւրեանց։ հասեալ անդ պատմեցին զամե-
 նայն եղեալ իրան մանրամասն թագաւո-
 րին իւրեանց։ իբրև լուաւ Շահն, զի յոյժ
 արտօնալ խռովեցաւ ի վերայ քաջին
 Տասայայ։ բարկացաւ անհամբեր հոգւով,
 եռացեալ և փրփրեալ մաղձն դառնու-
 թեան թափեալ յերկիրսմեր։ ասէր՝ քնա-
 ցեալ ջնջեցից զամենայն կենդանիս՝ ի մար-

դոյ մինչև յորում իցէ շունչ կենդանի ։
Իբրև բացաւ զուռն դարնանաբեր, յա-
մենայն կողմանց հողմ հանդարտ հնչակ
տարածեցաւ յերկիրս մեր, զի արարածք
ամենայն ոգևորեալ կենդանացին. բայց
մեզ հողմ մահաբեր և դառնաթոր եկն
և հնչեաց ։ Վասն զի յաւուրս համբարձ-
ման Քրիստոսի եկն բանակն զօրացն պար-
սից յեզր Երասխ գետոյն. և անտի յառա-
ջոյն առաքեալ զբանի մի հեծելազօր զին-
ւորս քաջամարտիկ, զի զորս տեսցեն
անխնայ հարկանել և գերել. բայց առ-
այս արարեալ կարծիս՝ իբրև եկեալ տա-
րածեցան, չկարացին վնաս ինչ բազում
առնել. բայց շրջեալ յուզէին ընդ ամե-
նայն տեղիս, թերևս կարիցեն գիտել զտե-
ղի ամրացելոցն. զի Հայք յառաջագոյն
ամրացեալք էին յանառիկ բերդին լեռան
Դողայ. զի գաւառն համայն գտանիւր
ի բերդին. նաև անտեղեակ էին պարսիկք
տակաւին թէ ո՞ր իցեն ժողովեալ այնքան
Հայք. մի ոմն յազգէն անօրինաց նահան-
գին Դիզակայ գնացեալ առ սպարա-
պետն պարսից՝ խոստացեալ ցուցանել
զտեղին, զելս՝ և զամենայն անցս ամրա-
ցելոցն. թէպէտ ցուցանէր զամենայն

զելս՝ բայց կասկածանօք. այն էր երկիւզն,
զի ահանատես էր զօրացն Հայոց և զիտէր
քջաջութիւնս նաև զօրապետին Հայոց.
Վասնորոյ յայտնեալ նոցա թէ ունի ըն-
տրեալ և գումարեալ առ ինքն զբազմու-
թիւն քաջամարտ զօրացն և աներկիւղ
ճակատամարտ արանց, զի վառեալ, կազմ
և պատրաստ են ի վերայ օրինաց և ազ-
գին իւրեանց՝ երդմամբ հաստատեալ են
ի յինքեանս զդաշնագրութիւն և ապա՝
մտեալ ի յամուրն, զամենայն զոր ինչ առ-
նիցէք՝ զգուշութեամբ արարէք. վասն զի
տեղի ամրացելոցն անմատչելի իմն է ։
Ի բանիս այսմիկ երկիւղ մեծ անկաւ ի վե-
րայ նոցա. բայց նախ քան զամենայն ըն-
տրեալ քանի մի մեծամեծ նախարարս
գնալ ընդ առն ցուցանողի տեսանել զգիւ-
րութիւնս և զգոռարութիւնս ճանա-
պարհին. զառ ի վեր գնացեալ ընդ ա-
մենայն տեղիս շրջեալ տեսին զամուռ-
թիւնս. կարի իմն գոռարամատչելի է
տեղին. վերագարձան ի բանակն և պատ-
մեցին սպարապետին՝ թէ անմատչելի է.
բարկացեալ զօրագլուխն կամէր սրախող-
խող առնել զպատգամաբեր նախարարսն.
Թէ դուք արդարև թշնամի էք թագաւո-

րին մեջոյ. ընտրեաց զայլ զօրավարս և
եա զմեծ մասն զօրացն ի ձեռս նոցա.
պատուիրեաց նոցա աներկիւղ յառաջ
մատչել. թէ և զկէս մասն ի ձէնջ կոտորեա-
ցեն, մնացեալքն ի յերկիւղէն մէ՛ սրա-
բեկ եղեալ յետս դառնայցեն. նոքա ևս
բնաջինջ եղեալ սպառեցցին. այլ սուր
ի ձեռին և մահ առաջին զմիմեանս խա-
թու սելով յառա՛ջ մատէք՝ զի Հայք են ա-
մենեքեան երկչոտք. եթէ տեսանեն ի կող-
մանէ իւրեանց զքանի մի անկեալս և զվի-
րաւորս, իսկոյն լինին փախտաւան, կամ
յանձնատու: Զկնի պատուիրանացս զօրքն
քաջալերեալ՝ սկսան ինքեանք ի վեր խա-
ղալ յարեւելեան կողմամբ լերինն. իբրև
մտրախ՝ սփռեալ տարածեցան յարեւելեան
կողմանս և ծածկեցին ի բազմութենէն
զերեցս կողմանն—զեռացեալ սլանային
դառ ի վեր. զի յայնժամ չէր բնաւին բոյս
կամ անտառ. այլ ողորկ խոտաւէտ և
ծաղկանկար, բայց հայք ի նմին ժամու
մտեալ էին ի դարանս, վասն զի արեւելեան
կողմամբ փորեալ էին ի ծայրէ ի ծայր խո-
րագոյն քան զվէշտասն կանգուն և լայ-
նութիւն տասն. մտեալ էին ի թիկունս
փորեալ հողոյն և քարանց: Իբրև տեսին

զի պարսիք տարածեալ ուղիօրէն առ անց
ակնածութեան և աներկիւղ արշաւանս
առեալ ի վեր սլանան և ահա մերձ են հա-
սանել ի գունդս Հայազուն զօրաց: Եւ
քա՛ջն Նոայն՝ նախարարն մեր ի դադաթ
միոյ վիմի, որպէս առիւծ հրաշունչ ահե-
ղազոյ ձայնիւ աղաղակեաց առ զօրս իւր.
Թէ ո՞վ քա՛ջը որդիք իմ, ահա օր փրկու-
թեան և ժամ նահատակութեան, ելէ՛ք
ահա՝ փակեցաք ընդ ձեռամբ պարսից.
Իբրև լուսն գունդն Հայոց զոտսկալի հրա-
ման նախարարին մերոյ, անյապաղ և ա-
ներկիւղ արձակեցան ի վերայ նոցա արա-
գութեամբ անդառնալի. զկնի արձակման
հրացանացն իւրաքանչիւր որ սուր ի ձե-
ռին մերկացուցեալ, և զանձինս ի կշիռ
մահու եղեալ. և կափուցին զաչս իւր-
եանց խառնեցան ընդ միմեանս՝ ձայն
առեալ յերկոցունց կողմանցն՝ աղաղակք
մարտին զվայրն զողացուցանէք. զիւր ան-
կելոցն և գլուխք սպանելոցն գլտրեալ
թաւալմամբ զառիւվայր հոլովէին իբրև
հեղեղը յարդ անձրեոյ. յերկոցունց կող-
մանց ջերմաջերմ արևնք դեպկանցն ան-
կելոց հոսեալ զծաղկանկար երեսս լերինն
տարաբաղդ ոռոգ էին. վայոյն և աղիողորմ

հառաջանաց՝ կլիսամահ վերաւորելոց և արևունահոս ցամաքելոցն հառաջանաց ձայնք խառնեալ ընդ իրարս լսելիս կենդանեացն մնացելոց վերաւորէին. և ստիպել հարկին երկարածիգ մարտին յերկոցունց կողմանց ըստ լքելոցն զօրաց սարժանելի պատերազմին յետս դառնային և անկելոցն զթիւ շնչարգելութեամբ թուէին, և զկնի թուելոցն անկելոցն հաշիւ զօրացն պարտից տասնապատիկ աւելանայր քան զհայոցն. անկեալքն և յազգէն պարտից առաւել քան զհազար և վեց հարիւր. և հայոց հարիւր և տասն, ամենեքեան արք կոբովիք և սիւնք ազգի հանգոյն մեծի քաջին Եսայեայ. սակայն չկարէր հանգարտիլ Զօրապետն մեր. անմխիթարական հոգւով անկեալ և վերայ գիտական անկելոցն, լայր դառնապէս՝ որպէս բեկեալ անկաւ աջ թևն յարմատոցն: Մերձեալ անսանելով պարսիկք զյոլովագոյն հարուածս քնդին իւրեանց, վերստին սպառազինեալ և դունդկազմեալ խրախուսելով զմիմեանս և պլնդելով զգաշն ու խոտին՝ միանգամայն յայսմ նուազի կամ պարտեմք բնաջինջ կորնչել, կամ անուն յաղթութեան ժառանգել:

անմիջաբար յետին բանն և բերան տակաւին զառի վեր աճապարեալ գնացին: Հայք տեսին թէ այժմ կատաղեալ և բարկութեամբ դան փախուցեալ և դարանէ փութով մտին և բերդն. և թիկանցն անմատչելի էր. յառաջոյ կողմանէ եկեալ հասին. սկսաւ սաստկանալ պատերազմն յարտաքուտ և ներքուտ. խառնեցան ընդ միմեանս ձայնք և ծուխք հրացանաց մարանչելոցն. հարան խօկ կէս մասն զօրաց պարսից և մեծամեծ թաւալեալ վիմացն անդր կիւտակելոց՝ յայսմ պատերազմի հարուածք բազումք եղեն զօրացն այլազգաց: Տեսեալ թէ ոչ ինչ վճարի, բայց և մեծամեծ վնասուց, յետ դարձան կորագլուխ մնացեալքն. և եկեալ և բանակն, որքան վերադարձ քննութիւն արարին և վախճանս ոչ ինչ եղև վճար՝ չուեալ գնացին յերկիրն իւրեանց:

Թի ՈՐՈՎ ՄԱՀՈՒՄՄԲ ՄԵՌԱԻ ՔԱԶ ՆԱԽԱՐԱՐՆ ՄԵՐ ԵՍԱՅԻ

Պատմեն իրաւաբանութեամբ, թէ իբրև հասին Զօրապետքն պարտից և Տալրէժ քաղաք և անդ պատմեցին զամենայն

զիպուածս իւրեանց Նահին և զամբուխիւն տեղւոյն, թէ անմառչելի իմն է. եւ զպատերազմ Հայոց: Իբրեւ լուաւ թագաւորն պարսկց զամենայն եղեալսն, բըրդեալ բարկութեամբ. ի թուականիս Հայոց ում էր թագաւորն պարսկց Նադիր քան զառաջինսն բազմացուցանելով բազմացոյց զգօրս և յայլ զանազան ազգաց գումարեաց. զգօրապետսն փոփոխեաց՝ մեծ աղնուազին պարզեւս ընծայեաց. յիմարեցոյց զամենեւեան ոսկով և արծաթով և մեծամեծ պարզեւք, պատրաստեալ զամենայն հանգամանս մարտի և յանկարծօրէն չուեալ եկն բանակն զօրաց յայս հոյս Երասխ գետոյն. իբրեւ տեսին Հայք, շփոթեցան և ընդ իրարս անհան. անմիջապէս միայն փոյթ կալան յանձինս իւրեանց զմանկունս և զկանաչս հասուցանել ի բերդն Դոդայ. իբրեւ բերեալ խաղացուցին ի գազաթ լերինն, կալան զամենայն անցս զօրք Հայոց. բայց նորա տաճարին արձակեալ սփռեցան ի յաւար և ի գերեզմութիւն. բայց սահաւ եղև վնաս գաւառին. զի ամենեքեան փութով հասուցին զամենայն կարևոր պէտս ի յամուր տեղիս. յետ ամենայնի եկեալ զօ-

րապետն պարսկց Նշմարէր ամբուխիւն տեղւոյն բերդին Դոդայ, որ ի բարձրագագաթ լերինն կայ պարսպապատ շինեալ անառիկ, վասն որոյ յանդիմանեաց զառաջի զօրապետին անարնակսն յիմարութիւնն. թէ ընդէր կորուսեալ է ագիտութեամբ և ունայնութեամբ զայնքան զօրսն. անհնարին է մարդոյ ներհանութեամբ. կամ մարտիւ մերձենալ, մեղ չէր հնար յաղթել պատերազմաւ, եթէ ոչ սիրով և հաշտութեամբ: Վասն որոյ զբանի մի անձինս թուևաւորեալ ստապատիր բանիւք զախանդս և զօրէնագէտս Ղորանն տուեալ ի ձեռս զիմեալ զնացին ի բերդն. սկսան խօսիլ, թէ թաղաւորն լուեալ զանյաղթ քաջութիւն ձեր, բաց պարզեատուութենէ չունի և չկամի վրէժխնդրութիւն. միայն ունիմք անցանել յայնկոյս Կուր գետոյն յերկիրն գուդուրացւոց, զի նորա ևս չկամին մնալ ընդ իշխանութեամբ մերով. այսպէս առէր և երդմամբ հաստատէր և զղորանս ցուցանէր. բազում պատ ի պատ բանիւք կամէր պատրել. բայց գիտէր նախարարն մեր նենգամիտ բանս նոցա. ասաց օրս չէ հաշտութեան և խաղաղութեան. այլ

և իսկ քաջութեան և յաղթութեան, արեան և մարտի, իբրև տեսին պատգամաւորքն՝ եթէ գիտէ զնենգութիւնս իւրեանց, վերադարձան ի բանակն. և պատմեցին Զօրապետին, թէ չունի նշան հաշտութեան. ի բանիս յայսմիկ տակուին խօսէին. իշխան ոմն անանուն ի Հաբանդ գաւառէ եկն և խոստացաւ տալ զնախարարն մեր ի ձեռս նորա. որ և ինքն ի վաղուց յանձնատու եղեալ ծառայէր պարսից գաւառաւն: Ըստ Վասակայ սատանայական արարմանցն սա ևս առեալ զսուրբ աւետարանն և զխաչն և զմի սուտ քահանայ գեմեալ գնաց ի բերդն և ինքն մերձաւոր բարեկամ նախարարին մերոյ. անդ երգմամբ հաստատեաց զսուտ բանս պարսից. և նա հաւատաց սրբոյ աւետարանին: Եւ ելեալ քանի մի մեծամեծ իշխանօք և զնացին ի բանակն պարսից. և մօլին ի վրան զօրապետին գլուխ խոնարհեցուցեալ ամենեքեան. և մնացին սպառեալ հարցման: Զօրապետն պարսից նշմարէր մօռք և աչօք պարթեական հասակքն և գեղեցիկաղմուսութիւնն. և ահալնակերպ գեմացն զի և իսկ հիացեալ էր՝ ի տեսարանացն. եթէ

չլինէր կասկած ի թագաւորէն և չարախօսութիւն ընկերացն, նորա կամացն անհաճելի իմն էր առնել զվնաս կամ լինել պատճառ մահուան նորա. ուստի զկնի բազում ինչ հարցաքննութեանցն ակնարկեալ շրջապատ զօրացն կալեալ զնա և կապեցին երկաթի շղթայիւք և վարեցին յայլ վրան. և պահեալ անդ զերիս տիւ՝ և զերիս գիշեր և ապա շնչասպառ արարեալ: Ասեն ցոպանելն երիցս անգամ առաքեալ միջնորդ և բարեխօս վասն արձակման առ մատնիչ իշխանն Հայոց. թէ քեզ գիւրին է աստէն զիս ազատելն. նա յերկիւղէն չկամեցեալ լսել զբանսնորա: Զկնի արձակման, ասէր, գիտեմ իսկ և իսկ չթողու ընաւին զիս կենդանի, վասնորոյ չկամեցաւ: Սակայն իշխանացն, որք ընդ նմա գնացեալ վնաս ինչ ո՛չ արարին, միայն պատուիրեալ միջնորդութեամբ իւրեանց յանձնատու լինել այնուհետեւ՝ և ելեալ բերգաբանակք զօրքն զնասցեն ի բնակութիւնս իւրեանց՝ և պարապեցցեն ի գործս ինչ. անցեալ գնացին ի բերդն իշխանքն. և պատմեցին անդ զմահն և զամենայն եղեալ իրոն. և զպատգամս յանձնատու

Թեան. Բայց խոր խոցեաց զսիրտս ամե-
նեցուն մահ նախարարին մերոյ. ամե-
նայնքն ողբ ի բերան առեալ և զարտա-
սուս յաչս անմխիթար լայն: Նաև չըն-
կալան ի յարգանս զբանս պարսկց զօրա-
պետին, զի և խկապէս ըստ գործոցն
գիտացեալ, եթէ ունին առնուլ զվրէժ-
խնդրութիւն, զերեւ զմանկունս և զաղջ-
կունս՝ և զկանայս և զայլսն բնաջինջ առ-
նել. վասն որոյ չկամեցան տակաւին հաշ-
տութիւն և խաղաղութիւն առնել. նաև
քանիցս անգամ առաքեցին պատգամա-
ւորս պարսիկք. չկամեցան ընդունել Հայք
զբան նոցա. վասնորոյ չուեալ գնացին
յերկիրն իւրեանց:

Թէ ո՞վ յաջորդեաց զինի մահուան
նորա՝ ցուցանէ մեզ տապանագիրն ան-
թիւ:—

Յայտմ տապանի հանգչի մարմին
քաջ եւ արի՝ մելիք Բաղխատին.
սա եւ որդի մելիք Արամին.
մահ եւ վախճան պատմեմ սորին
մահադեղով Խպրահիմ խանին.
եւ որք հանդիպիք ի տապան սորին,
միով բանիւ ողորմի առեմ, ամեն:

Թէպէտ լաւեպաշտն մելիք Բախ-
տամ առնէր ի չխանութիւն, սակայն ընդ
բռնակալութեամբ Պարսկց նուաճեալ
կայր երկիրն մեր և ի չխանութիւն նորա:
Քանզի զինի սպանելոյ նախարարին մե-
րոյ քաջին Նոայեաց զբաւեալ կայր ընդ
թաղաւորութեամբ նոցա. բնական թըշ-
նամբքն աղգին մերոյ պարսիկք տակաւին
ևս ոխս պահէին ըստ առաջնոյ մարտին.
ուստի բազում վշտակութիւնս անցու-
ցեալ յերկիրս մեր չարչարէին: Գարձեալ՝
բռնութեամբ քարշեալ զդեղեցկադոյն
մանկունս և աղջկունս առաքէին ի Տալ-
րէժ քաղաք ընծայ թաղաւորին և մեծա-
մեծ նախարարացն մտեալ ի տունէ ի
տուն յուղէին ի թաղստէն և ի գրկաց
մարց յափշտակեալ տանէին՝ նաև ի յան-
դոց և յանդաստանաց յայգեաց և ուր
ուրեք գտանէին, տարեալ ի յերկիրն պար-
սկց վաճառէին զիւրազին արծաթոյ. նո-
քա ի հաւատոց ուրացուցանէին. և ըստ
օրինի մահմեդականաց թլփատէին և բա-
զում խայտառակութիւնս դործէին ընդ
մահկանցն ոխակալութեամբ. այս ինչ
չար սովորութիւն մարդեւորութեան
բազմացաւ յերկրի մերում. տարան զան-

Թիւ մանկունս Հայոց և մնաց անդ այլատեւից, և բազում ծնողք անդաւակացան յորդւոց իւրեանց, ի յապաղելն յանդի ի գործս ինչ, չէր յոյս ծնողաց բնաւին տեսանել զերեսս որդւոց իւրեանց: Ի սոյն իսկ ժամանակի ել Իպրահիմ խանն յերկրի մերում Աղուանից, քան զամենայն չարագոյն, օր ըստ օրէ գնայր և զօրանայր մինչև անգամ բըռնացեալ նուաճեաց ընդ իշխանութեամբ իւրով զերկիրս Արցախեան, ի մեծամեծ նախարարաց Հայոց և յայլազգաց չկարաց ոք ընդգլմակաց լինիլ նմա. և գալ յառաջ՝ զիմաբանել առաջի բուռն զօրութեան նորա, թէպէտ բըռնացեալ տիրապետէր Արցախեանս երկրի և նուաճեալ զամենեսեան ընդ իւրով իշխանութեամբ, բայց ունէր տակաւին կարօտութիւն ոսկւոյ և արծաթոյ, հարբստութեան, վասնորոյ չկարէր ըստ անուան իւրոյ մեծութեան վարել զիշխանութիւն իւր: Ուստի սկսաւ նեղել և չարչարել զմեծատունսն երկրիս Աղուանից՝ կողոպտել զամենայն արծաթ և ոսկի և զայլ աղնիւ իրս գտեալս ի տան ունեւորաց: Նաև իսկ զբազում բրնձատոնեայս ի

հաւատոյ մերոյ ուրացուցանել և դարձուցանել ի գենս մահմեդական, որպէս երևի իսկ յամենայն բնակչութիւնս Արցախեակ: Դարձեալ Իպրահիմ բռնաւորն՝ իբրև ետես, եթէ յամենայն կողմանց խաղաղացեալ է և մեծացեալ ամենայն ինչիւք, մանաւանդ հարստութեամբ: Սկսեալ զստոտիկ չարութիւնս հասոյց ազգիս Հայոց, ընտրեալ զգեղեցկագոյն աղջկունս և մանկունս և բռնութեամբ քարշեալ տանէր՝ նախ ուրացուցանէր՝ և ապա զանպատմելի խայտառակութիւն գնէր ի վերայ նոցա. զոմանս բաշխէր իւրոյ գործակատար մեծամեծ անձանց և զոմանս առաքէր թագաւորնս պարսից իբրև ընծայս. գնէր զանազան վատթար անունս ի վերայ ողորմելի ազգիս մերոյ. եղեն որպէս զոչխար ցրուեալ առանց հովիւ և թողեալ անխնամ և անտերուշ ի պահպանութենէ. ուր ուրէք պատահեալ տեսանէին աւազակք և ևս գաղանք անօրէնք գողացեալ և յափշտակեալ տանէին. և զոմանս պատառէին զոմանս վաճառէին: Արդարև մնաց խղճալի ազգս մեր ձանձրացեալ ի մեծի տանջանս չարչարանաց. մինչև անգամ անհնարէն էր

երկատարդաց և նորահաս մանկանց և
զուարճազեղ պատանեաց ըստ ջերմագոյն
ցանկութեան սիրոյ սրտից իւրեանց զգե-
նուլ հանդերձս զարգարուն՝ կամ կրել
զղէնս. նոյնպէս նորապսակ հարսունք
և զարդասէր օրիորդք ամենեքեան զըր-
կեալք և մերկացեալք ի յարմարական ինչ
և գեղապանոյճ հանդերձից: Հայք իբրեւ
տեսին զանտանելի չարագործութիւնս
նորա և անդերձանելի տանջանս, թէ
չի՞ք հնար ազատութեան իւրեանց, մեա-
ցին ի մեծի տրամութեան տարակուսա-
նաց. թէ արդեօք ուստի՞ իցէ մեզ փըր-
կութիւն: Իբրեւ անճարացեալ եղեն յա-
մենայն կողմանց, սկսան ընդ մեծամեծս
բեկաղնէից և իշխանաց խորհուրդ տե-
սանել. թերեւս եւս հնարից ազատութեան
գտանել. յայսմ քննութեան եղև յա-
ռաջընթաց ազգասէր նախարարն մեր՝
Մելիք Բախտամն. թէ օ՞ն, արե՞ք երթմամբ
հաստատեցուք զթուղթ աղերսանաց և
առաքեսցուք ի ձեռն հաւատարիմ դես-
պանաց առ կայսրն Ռուսաց. թ'երեւս
եկեալ ազատեսցէ զազգս մեր յանտանելի
չարչարանացս աստի: Ըստ արարեալ խոր-
հըրդոցն գրեցին զթուղթ պաղատանաց՝

և կնքեալ իսկութեամբ հաստատեցին,
թէ եկեալ ազատեսցես զմեզ ի գելարա-
նաց անդերձ տանջանացս ազգին պար-
սից. և զայլատեսալ ծանր՝ ծանր բանո
գրեալ կնքեցին. և ապա՝ յուղէին և
խնդրէին առ ի գտանել զարս խորհրդա-
պահս և աղբասէրս մինչդեռ ի նոյն կա-
պակցութեան խորհէին, այր ոմն Հայա-
զուն չարախոհ դադտ դնացեալ առ բըռ-
նաւորն և ծանոյց նմա զժաժուկ գործս
Հայոց իշխանացն և Բեկաղնէիցն. թէ
Հայք համայն և գլխաւորօք հանդերձ,
ժողովեալ յեկեղեցին իւրեանց և հաս-
տատեալ զթուղթ աղերսանաց առաքել
առ կայսրն Ռուսաց, զի եկեալ բարձցեն
զիշխանութիւն ձեր և զթագաւորութիւն
Պարսից ի միջոյ: Իբրեւ լուաւ բռնաւորն
ընդոստուցեալ և սաստիկ բարկութեամբ
վառեալ, մինչև անգամ երկիցս և երկու
վերադարձ իմն քննութեամբ տեղեկա-
ցեալ ստուգութեամբ իրացն եղելոց. իբ-
րեւ ետես՝ եթէ ճշմարիտ է կապակցու-
թիւն Հայոց, ի նմին աւուր պատրաս-
տեալ զհեծեալս բազումս հրամանատար.
պատուելելով նոցա սաստկագոյն ի լսել
զձայն հրամանի իշխանութեան իւրոյ ան-

յապաղ դալ և գումարել յատեան դա-
տաւորութեան իւրոյ. ամենայն իշխանք
պետք և գլխաւորք՝ և բեկաղնեայք ըստ
հրամանի բռնաւորին՝ և ըստ ժամադրու-
թեան գնացեալ ազդարարին. և նորա
անմիջապէս եկեալ գումարեցան ի թառ-
րոն նորա ի Բերդաքաղաքն Շուշի: Իբրեւ
նստաւ յատեան դատաւորութեան, կո-
չեալ զամենեւեան առ ինք՝ այլադուենալ
բարկութեամբ, սկսաւ բնդ սաստկադոյն
քննութեամբ արկանել զնոսա ահապու-
ցական բանիւք, թերեւս կարիցէ գտանել
զյորդորող խորհրդադրութեանն. զի երգ-
մամբ ուխտեալ էին բնաւին չյայտնել.
Իբրեւ ետես Իպրահիմ խանն, թէ չկամին
յայտնել, և չկարէ դաշանօք հաստատել
ի վերայ նոցա կամ միոյ ուրուք, հրա-
մայեաց զամենեւեան պնտել ի յերկաթի
կապանս և դնել ի ներքին խաւարային
բանտի. տալ այնքան չորացեալ հաց և
ջուր սակաւ մինչև պահել հաղիւ զկեն-
դանութիւնս իւրեանց: Նաեւ պատուիր-
եալ վերստին, ասելով թէ՝ բնաւին չու-
նիք ելանել յայդ ինչ խաւարային տեղ-
ւոյ՝ մինչև ծանուցանելն ինձ զնախկին
յորդորողն դաշնադրութեան ձեռոյ: Իբրեւ

տեսին՝ չի՛ք հնար յուժեղէ արձակման,
կամ ազատութեան, նաեւ՝ յամենայն
կողմանց պատեալ պաշարեալ նեղու-
թիւնքն, զի իւրաքանչիւրոցն բնակութիւն
և գիւղ կամ—գաւառ թողեալ անխնամ
և անտերունջ. զի արք անօրէնք և մահ-
մետականք առնէին ողորմելի ազգիս մե-
րոյ զբազում վնաս՝ գերեալ զանթիւ
մանկունս և տարեալ վաճառէին ի տէ-
րութեան պարսից. և այլ զանազան
վնասս գործէին. զայս ամենայն լուեալ
բանտարկեալ նախարարքն մեր, բարւոք
համարեցան յայտնել, զի մի՛ վասն միոյ
անձին կեցութեան զբոլոր գաւառս մեր
խանդարեացեն անօրէնքն. վասնորոյ ան-
ճարացեալ յայտնեցին բռնաւորին. թէ
հիմնարկու բանիս՝ առաջինն նա ինքն
Մելիք Բախսամ եղև: Իբրեւ լուաւ՝ հրա-
մայեաց արձակել զամենեւեան՝ զկալա-
նաւորսն. մնայն թողին ողորմելի նախա-
բարն մեր ի բանտի. զկնի քանի ինչ ա-
ւուրց հանեալ ի բանտէն և պնտեցին
ի շիթայս երկաթի և առաքեաց ի ներ-
քին կողմն Պարսից տէրութեան ի յԱր-
տաւուր քաղաք. պատուիրելով արանցն
տանողաց՝ բաց ի թղթադրութենէն՝ ար-

կանել ի խորին բանտարգելանաց. մնալ
բնաւին կարօտ լուսոյ արեգական: Արա-
բին ըստ հրամանի նորա, և կատարեցին
զամենայն պատուիրեալսն. տաբան՝ ար-
կին զոգորմելին անդ ի բանտ ինչ խա-
ւարչտին, մնաց անդ եօթնամ արդելեալ
և մթին աեղւոյ՝ կարօտ իսկ չոր հացի և
ըմպելոյ ջրոյ՝ միայն տալ ացնբան՝ պահել
զկենդանութիւնս: Զկնի ամենայնի ամե-
նակալն Աստուած այց արար կորուսե-
լոյնս: Քանզի սովորութիւն է ի վաղուց
անտի թաղաւորաց պարսից՝ նախ գնալ
յԱբտաւուլ քաղաք ի տապան սուա մար-
գարէին իւրեանց՝ Ալի կոչեցելոյն, առ-
նուլ զսուր նորա և կապել ընդ մէջ իւր.
և ապա նստել յաթոռ թաղաւորութեան
իւրոյ. վասնորոյ զի սուր նորա կախեալ
կայ ի վերուստ կողմանէ տապանի սուա
մարգարէին նոցա. կապելն զսուր նորա
ցուցանէ, թէ ի պատահելն թշնամեաց
պատերազմի անխափան ունին զօրու-
թեամբ նորա և անուամբ յաղթել նոցա.
ըստ նոցա տկար կարճեաց՝ ացնպէս են
սահմանեալ իւրեանց նախնիքն. նաև՝
ունին սովորութիւն անդ առնել զոգոր-
մութիւն կամ աղատել զդերին՝ զբան-

տարկեալս: Զկնի մահուան նազիր Շահին,
իբրև եկն յաջորդ նորա առնել զիւր-
եանց նախնեաց սովորութիւն, զի բան-
դապեան ունէր գութ ի վերայ ողորմելի
բանտարկեալ նախարարին. վասնորոյ ըստ
աղերսանաց նորա գնաց բանդապեան
թախանձանօք և պաղատանօք զարձա-
կուամն խնդրեաց ի թաղաւորէն պարսից
նախարարին մերոյ՝ ըստ յառաջագիր և-
զանազին տանջանացն: Հրամայեաց ար-
ձակել ի նմին ժամու դնա և բերել առ
ինքն. արարին ըստ հրամանի արքունին.
իբրև բերին առ նա, բազում մեխթարա-
կան բանիւք մխթարեաց զբեկեալ սիրտ
բանտարկելոյն՝ և պարգևեաց մերկու-
թեան մարմնոյ նորա զնորայգոյն՝ թան-
կագին հանդերձս, վասն զի ազգարա-
նութեամբն ճանաչէր՝ որ յազգէն մեծի
մելիք Նկանայ սերեալ էր: Նաև Շահն ու-
րահորդոր բանիւք և ողորդական շողորդ-
թէր ասելով՝ եթէ դարձրիս ի Հայոց դա-
ւանութենէ և ծառայեոս մահմետա-
կան դէնից, տեսցես զմեծամեծ բարու-
թիւնս՝ և ևս կարգեմ ի վերայ պարսից
երկրի մեծ իշխան և զատաւոր: Նա հրա-
ժարելւր յայնպիսի անպատեհ արարմանցն,

ասելով թէ ի յետին ծերութեանս ժամանակն՝ ոչ է բարւոք և չէ յարմար ինձ առնել զայդ դործ։ Միայն եթէ գտից զշնորհս առաջի քո, տալ ինձ հրովարտակ Զերով արքունի հրամանաւ՝ առանց նեղսակերութեան գնալ՝ ի մայր Աթոռն Սբեոյ էջմիածնի։ Բայտ խնդրանացն ետ զանցագիրն ի ծոց իւր և դիմեալ գնաց ի Սուրբ Աթոռն էջմիածնի. և անդ կպտարեալ զփափագութիւն սրտի իւրոյ և ընկալաւ զկատարեալ ապաշխարութիւն յրնթացս եօթն ամի լուծմանց պահոցն և անգլխտական դործեալ մեղացն. և ապա անգանօր մնացեալ սուղ ինչ ժամանակ և ընկալաւ զվերջնական օրհնութիւնն և զհրաժարական և վերագարձաւ՝ դալ ի անսութիւն ընտանեաց և կարօտելոց. ի բազում ժամանակաց անտի փափագեալ կային ուստերք և դստերք նորա. և կիսն. եկեալ արժանացաւ բոլորեցն տեսութեան։ Բայց իբրև լուաւ բըռնաւորն երկրիս Խպրահիմ խանն, չկարաց յայտնապէս վնաս ինչ առնել. խորհուրդ արարեալ ընդ նախարարաց իւրոց, բառնալ ի միջոյ մահագեղով։ Վասնորոյ սիրով կոչեալ առ ինքն և խոստացաւ գնել

վերտին իշխան ի վերայ Հայրենեացն. ետ պարգևս և սերայորդոր բանիւք խախուսեալ զնա, յերեկոյն հրաւիրեալ ի ճաշ. ըստ յառաջագոյն պատուերանացն ծառայքն ետուն զհամադեղ և այնու կընբեաց զցանկալի կեանս իւր ի Տէր։ . . . .

Թէ ո՞վ յաջորդեալ զինի մահուան սորին, կամ ընդէջ է առանց արձանագրի։ . . . .

Զինի մահուան Նախարարին մերոյ՝ ըստ խնդրանաց հասարակութեան Գաւառային անձանց մեծաց և փոքունց եղ իշխան և դատաւոր ի վերայ նահանգին Դիզակու՝ որդի նորա զքաջն Ապաս Խպրահիմ բռնակալն. որ և իսկ յազգս և ի սերունդս նոցա բնաւ տակաւին չէր ծնեալ արգարեալ այնու պարգևական հսկայազօր կերպարանաւ ահագնակերպ. թէպէտ ընդ իշխանութեամբ բռնաւորին առնէր դատաւիճիւ. սակայն քսն զնա իրօք բարձրագոյն դատողութեամբ վարէր զիշխանութիւն իւր՝ հանգոյն իսկ քաջն Սեւայեայ։ Զինի աւուրց ինչ անցելոց

և բերմանցն մեջոցական յաջողութեան
 սկսաւ դամ քան զգամ նուաճել զբոլոր
 Հայրենիսն. նաև իսկ զաղգն մահմետա-
 հանաց: Վասնորոյ տարածեալ սիւսեցաւ
 անուն քաջութեան նորա և անաչառ
 արարեալ գոտառտանացն, զգատողու-
 թիւն մեղաւորաց. և վնասակար անձանց
 ամենեկն իսկ առանց արժաթսիրութեան
 և կաշառաց առնէր, զմահապարտն գա-
 մենայն պատժէր առանց աղատութեան.
 Կախէր զոմանս ի վերայ մեծի ճանապարհի
 զկախաղանէ. զոմանս հրամայէր ծառայիցն
 սրախողխող առնել առաջի աւագակաց և
 հասարակութեան, զի մի ոք այնուհետեւ
 վտահասոցի գնոցն գործել չարութիւն:
 Արդարև սարսեալ զողայր գաւառն ա-
 ռաջի նորա: Զի անուն քաջութեան նո-
 րա վնդ ուրեմն իսկ հասանէր յահանջս
 Մեծի Բռնաւորին. նա յոյժ ցնծայր և ու-
 րախանայր քաջութեամբ նորա և անա-
 չառ գոտառտանաւն վարելոյ զիշխա-
 նութիւն: Քանզի անպատմելի իմն է գա-
 տալձիւ Իպրահիմ բռնակալին. զի վասն
 ձւոյ միոյ պատառէր զորովայն մարդոյ.
 և զայլոն զմտաւ ան. վասնորոյ լսե-
 լով զբարի համբաւ գոտառտանաց նո-

րա ուրախանայր նովաւ. բայց ի մտի
 ծածկեալ ունէր յիս՝ չկամէր յանկար-
 ծօրէն յայտնել նախարարին մերոյ, զի այն
 էր նպատակն գործուցանել զնա ի Հայ-
 կական գաւանութեան ի դէն մահմետա-
 հան: Միմիայն ողորական բանիւք և ծան-
 րագին պարգևօք քաղցրացուցանէր զեռ-
 ևս զմիտս նորա. հնարէր մարմնասիրա-
 կան և մարմնաւոր հեշտութեամբ և զիւ-
 րաթառամ ծաղկընկեց մեծութեամբ մո-
 լորեցուցանել. բայց տեսանէր զնա իս-
 կութեամբ հոտառտուն և անշարժ ի գա-
 ւանութեան իւրում. նաև աներկիւզ
 տայր բանից նորա պատասխան, թէ զան-
 հնարինսն կամիս առնել. հան ի մտաց
 քոյ զմեղմեխ խորհուրդս քո: Իբրև լու-
 աւ չարագոյն վերագն զյանգիմանական
 բանս՝ այլագունեալ ի շարժեալ մաղձիցն
 գաւանութեան ամբարելոցն ի մտի. նաև
 տկարացուցանէր զչարագործութիւնսն,
 ատելով յայտնապէս զէմ յանդիման բռ-
 նաւորին՝ համարս ունիս տալոյ զայդչամի
 հաւատելոց հոգւոցդ՝ զորս ի գաւանու-
 թեան լուսաւորչական ուրացուցեալ ես:
 Իբրև ետես ի՞նչ ունկնախիճ, եթէ չկարաց
 զրաւել ընդ սնտոի խաբէյութեամբ իւ-

ըով, սկսաւ այնուհետեւ սիրաշորդոր բա-
նիւք խրախուսել և շարժել քաղցրութեամբ
առ ի կարգեալ իշխանութիւն և ի պաշ-
տօն իւր, պահելով ի մօտ զսփրագործու-
թիւն իւր: Թէ արդեօք որպիսի խոշտան-
գանօք կարացից մոլորացուցանել ի հա-
ւատոյն: Ի բանիս յայտմիկ եկեալ արք
բողոքականք ի նահանգէն Դիզակայ՝ յայտ-
նեալ բռնաւորին զիրեանցն զգատ ան-
յապաղ կատարելոյ՝ որ ընդ իշխանու-
թեամբ էին քաջ նախարարին մերոյ Ապ-
պատայ: Վասնորոյ կոչեալ առ ինքն զնա-
խարար մեր, յայտնեաց զբողոքս եկեալ
արանցն, թէ արդէն իսկ պատահեալ է
ի Յոր բնակութեան սպանութիւն ինչ:
անյապաղ՝ յերեկոյն ժամու պարտես ան-
գանօք գտանիւ: Ըստ սաստկագոյն պատ-
ուելեանացն ի նմին իսկ ժամու յուղի ան-
կեալ ընդ ծառայից իւրոց գնաց անխո-
տոր սւղղակի ի նոյն գիւղ: Զկնի գնալոյ
նորա բռնաւորն չգըտեալ հանգիստ ի
մօտացն մախանաց: Ուստի պարտաստեալ
զղօրականս քառասուն ամենեքեան զինու-
վառեալս՝ և նախանձաբեկս վասն քա-
ջութեան նորա, արդարեւ ծարաւ էին
արեան նորա կատաղեալքն: Չար բռնա-

կալն սաստկագոյն պատուիրեալ ևս նո-
ցա, թէ ի գիշերեա յայտմիկ, յորում պա-
հու իցէ, անյապաղ՝ հարկ իրացն պա-
հանջէ ձեզ իսկ հասանել անդ ի Յոր գիւ-
ղքն: Իբրեւ գտանիցէք զնախարարն Հայոց՝
յորում սենեակի կամ տան իցէ, պա-
տեալ պաշարեցէ՛ք զնա սուր ի ձեռին,
մասն ինչ մտէ՛ք ի ներքս և մասն ինչ
շուրջ պատեալ զնովաւ պահել զարտա-
քին կողմանսն բնակութեան: մտեալքն
իներքս երկիցս և երիցս հարցցեն ահա-
ցուցիչ բանիւք, յայտնելով յառաջագոյն
զմահ և զկեանս նորա: տեսէ՛ք պնդագոյն
հարցմամբ եթէ չկամի դառնալ, այնու-
հետեւ հրաման արձակաբար տամ ձեզ
սրախողխող առնել և դառնալ առ իս
փութով՝ առ ի յաղդ առնել ինձ: Իբրեւ
առին զպատուէր նորա զօրականքն, հե-
ծեալ իւրաքանչիւր որ յերիվարս դար-
մանեալ երկթեան թռչնոց արագու-
թեամբ զարշաւանս առեալ՝ զիմեալ զնա-
ցին՝ մինչ կամէր ի ներքս փակել զգուար-
ճագեզ լոյսն տունջեան՝ մութն գիշե-
րային: Նորա ուղղակի հասին ի գիւղն
Յոր: Իբրեւ գտին զնախարարն, դեռ ևս
արթուն, նստեալ ի սեղան ինչ պարեկե-

ընդ բաղմանացն ի յուրախութիւնս և ի գինիս պարապեալ։ Ըստ խրատու բըռնաւորին արարին։ և սուր ի ձեռին զնովաւ պատեալ և պաշարեալ ի մէջ առեալ հարցանէին, թէ հրաման է սաստիկ տեսառն մերոյ դառնալ ձեզ ի քրիստոնէական հաւատոյ։ ապա՝ թէ ոչ, ահա ունիս ահաւնել զչարաչար վախճան կենաց քոց։ որչափ սաստկադոյն իմն ստիպելով մխէին յամենայն կողմանց ի մարմին նորա զծայրըս սուսերացն։ արին ջերմաջերմ վտակօրէն հոսեալ զյատակս սենեկին և զհանդերձս իւր կարմրադոյն ներկէր երանգօք։ զայս ինչ անտանելի տանջանս ստէպ՝ կրկնելով վերադարձ հարցաքննութեամբ։ Բայց նա արդարեւ սիրտ անդամանդեայ առեալ մնայր իսկ անշարժ յիւրում քրիստոնէական դաւանութեան։ միայն զայս բանս վերջնականս յայտնեալ կատաղեալ դաղանացն։ թէ՛ չթուի ինձ բարւոք՝ թողուլ զարարիչն մեր և հաճոյանալ մարդկան աչաց անցաւորաց։ դուք ընդէ՞ր յապաղիք։ կատարեցէ՞ք զհրաման անօրէն ձերոյ բռնաւորին։ և լինիցի Աստուած վրէժխնդիր անպարտ արեան իմոյ հոսելոյ։ նոքա իրը և լուան սուր եղեալ

յամենայն կողմանց՝ խողխողեցին անդամ անդամ։ թողին այնպէս անցեալ գնացին՝ ի նմին ժամու։ Ընդ առաւօտեան պահու եկին ի բերդաքաղաքն Գող յիւր Հայրենի բնակութիւն։ յայտնեալ ծանուցին գութահանքն ընտանեաց և բնակչացն։ նաև անկեալ տարածեցաւ համբաւ սպանման ընդ ամենայն բնակութիւնս և ի դիւղս իւրոյ դաւառին։ վասնորոյ ժողովեալ անդ ի դիւղն Յոր դասք քահանայից ևս և պաշտատազարմից և հաւարակ ժողովրդականաց։ զի և իսկ անդ գումարեցան՝ բիւրք բիւրուց և հազարք հազարաց։ ժողովեալ զբաղմանատ մասունս մարմնոյ ամբիօրեցին ի փայտեայ իմն դադաղի։ առեալ բերին ի Հայրական իւր բնակութիւն։ Ըստ օրինի Հայաստանեայց ուղղափառ սուրբ եկեղեցւոյ եղին ի սուրբ Յօհաննու եկեղեցւոյ։ և սկսեալ կատարեցին զսրբազան արարողութիւնս պատարագին մինչև ի սրբատացութիւնն։ Տեսին յանկարծ լցեալ ի դուռն եկեղեցւոյ արքանօրէնք ամենեքեան զինու վառեալ և սուր մերկացեալ ի ձեռս իւրեանց խուռն բազմութեամբ դիմեալ մտին՝ ի ներքս սրբոյ եկեղեցւոյն։ արդեւեալ

խափանեցին զսրբազան արարողութիւնս
պատարադին. և բռնութեամբ հանեալ
յարտաքս զգազադն բազմահատ մարմ-
նովն և տարան արտաքոյ բնակութեան
ըստ օրինի մահմետականացն մերկացու-
ցին ի պատանացն. և վերստին լուացին
ջրով և եղին յայլ ինչ փայտեայ պահա-
րանի, առեալ, տարան մոլլայօք ի գազաթ
բլրոյն՝ որ հանդէպ նոյն բնակութեան
կայ և անդ ամփոփեցին առ ընթեր քանի
ինչ անօրինացն տապանաց: Իբրև վերա-
դարձան ի բնակութիւն, Հայք հարցին
յանօրինացն, թէ արարէք ընդէր զայդ
անկարգութիւն ընդ ազգիս մերոյ. նոքա
ասելով Իպրահիմ խանն հրամայեալ՝ թէ
ի կենդանութեան ուրացեալ էր. վասնո-
ւոյ զմեզ առաքեայ կատարել զհրաման
իւր: Զի ամենայն բանք սուտ և պատ-
րանք էին. եթէ ուրացեալ էր ընդէր
սրախողխող արին: Աւանդ ողորմելի ազգիս
մերոյ ի ձեռս անօրէն թաղաւորաց և
բռնակալ կառավարչաց նոցա, որքան
տանջեալ. և զմանկունս և զաղջկունս
տեսանեմք գերեալ և ուրացուցեալ՝ նաև
բռնութեամբ քարշեալ տարան ի գրկաց
ճնողացն: Ազատեսցէ տէր առտուած

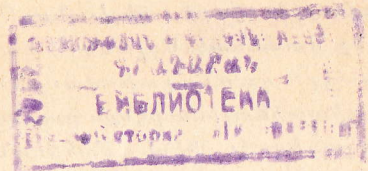
զխղճալի և անխնամարկու զազգս մեր
յամենայն յանպիսի չար իշակալ ազգաց.
և տացէ ամենայն կարօտելոց զայն՝ որ
խոստացաւ սիրելեաց իւրոց՝ ի հանդեր-
ձելումն հոգւով և առտ մարմնով ի Տէր,
ամէն:

Աստանօր զադարին նախարարք և
իշխանք յազգէն մեծի Ղուկաս վարդա-
պետի. վասն զի որդին քաջ նախարարին
Եռայեայ Բաղդատն ի յերկիւղէն Իպրա-
հիմ խանին զնացեալ ի նոյն բռնաւորն
թէ կամաւ ունիմ զառնալ յօրէնս մահ-
մետական. ի վերջոյ ուրացաւ զհաւատս
Հայոց երկու միբաեալ որդւովն, Վահա-
նաւ և Սսլանաւ: Ի սուղ ինչ՝ ժամանակ
վարեալ զիշխանութիւն իւր, վասն պա-
տահարաց ինչ, Բաղդատն խեղդամահ
կորեաւ ի ձեռն Իպրահիմ բռնաւորին.
յետ այնորիկ վարէ զիշխանութիւնն ի
սուղ ինչ ժամանակ Սսլանն. սա մտա-
ւորեալ էր զառնալ ի զաւանութիւն
Հայոց՝ զիտացեալ անօրէնքն բարձին ի մի-
ջոյ մահաղեղով: Զկնի մահուան նորա
խապառ զադարեցաւ իշխանութիւնն
յազգէն յայնմանէ, վասնորոյ բարկացաւ
առւսդն իշխանութեան. ասելով՝ որ ու-

ըստցէ զիս առաջի մարդեան, ինքն ու-
րացեալ լինի առաջի Աստուծոյ: Այժմ
կէ՞ս մաս ազգի նորա ի նոյն յազանգ
մահմետական կայ. և կէ՞ս մասն ի Հայոց
զաւանութեան. յոյս մեծ է զառնալ
քան մնալն ի նոյն մթութեան. փրկեսցէ
Տէր Աստուած յամենայն աշխարհ ինչ
չար փորձութենէ ի Տէր, ամէն: . . .

Այսուհետեւ պատմութիւնս մեր ի
զանազան պատահարաց լինի է՛ որ յոգ-
դէն պարսից՝ և է՛ որ ի նախկին նախա-
րարաց և մեծամեծաց յառաջացեալ:

200

381

11/98
4(7)
v-82

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ
Ա. Վաչեանցի ծախումով.

Ն Ի Ի Թ Ե Ր

ՀԱՅ ՄԵԼԻՔՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Բ. ՊՐԱԿ

9581

ԴՐՈՔԵԱՆՔ ԵՒ ՄԵԼԻՔ ԶԱՅՆԱԶԱՐԵԱՆՔ

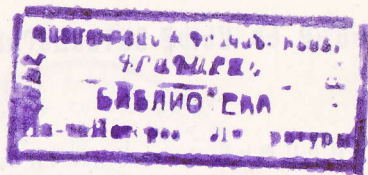
207

ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Ս. Էջմիածին
Եկեք առաւրձ Տպարան վախճանով
1914

2208

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ շարադրութիւնս սկիզբն առաւ նորանից, որ կամենալով Մ. Աթուրի մատենադարանի Գ. 95 = 2678 ձեռագրի ստորեւ հրատարակուող յիշատակարանը տալ իբրեւ նիւթ Հայոց Ազգագրական Ընկերութեան ձեռնարկած մելիքների պատմութեան համար, հետամուտ եղայ կարևոր ծանօթութիւններ մատակարարելու և երբ բաւականաչափ ուրիշ նիւթեր ժողովուեցան ձեռքիս տակ՝ Մելիք Շահնազարեանների տոհմին վերաբերեալ, և եկայ այն եզրակացութեան, որ իրօք պատմական սերտ կապ պիտի եղած լինի նորա և Դովեանց իշխանական տոհմի մէջ, պէտք զգացի երկու տոհմերի մասին մեզ հասած տեղեկութիւնները շարայարելու և այդպիսով մի ամբողջական տոհմային պատմութեան փորձը ներկայացնելու: Ընթերցողը կտեսնէ, թէ սրպիսի ան-

յաղթելի դժուարութիւնները հետ էր կապուած այս ձեռնարկութիւնը. որչափ կցկտուր են, յաճախ անյարիր և անհամաձայն միմեանց մեր տեղեկութիւնները, ինչպէս նոքա ժամանակագրական ընդարձակ բացեր են թողնում, որոնց մթութեան մէջ հարկ էր լինում երկար խարխափել՝ պատմութեան թելը մի կերպ գտնելու համար։ Բնական է, որ այսպիսի հանգամանքներում կարող է այս ու այն կարևոր յիշատակութիւն իմ ուշադրութիւնից փախած լինել, որ նոր հետազոտութիւններ գուցէ նոր յիշատակարաններ երեւան կհանեն և կսրբադրեն կամ բոլորովին կյեղաշրջեն եղած ենթադրութիւնները՝ լրացուցիչ մանրամասնութիւններ կբերեն և նոր լոյս կսփռեն պատմական նկարագրի վերայ։ Ես արի հնարաւոր եղածը՝ այն կարճ ժամանակամիջոցում և աղբիւրների այն սուղ պաշարով, որ կար իմ տրամադրութեան ներքոյ։ Յոյս ունիմ, որ ուրիշների համար իբրև պատուանդան կծառայէ

այս՝ նորանոր ուսումնասիրութիւններով օժանդակելու մեր պատմական անցեալի այստեղ յիշատակուած մութ էջերի լուսաբանութեանը։

Գ. 95—2678 ձեռագիրը, ինչպէս նորանից վերցուած յիշատակարանների սկզբում ակնարկուում է, մէկն է այն արժեքաւոր ժողովածուներից, որ կոչւում են «Թղթոց գիրք» և բովանդակում են դաւանական խնդիրների վերաբերեալ զանազան վաւերագրեր։ Մ. Աթոռի մատենադարանում մի քանի այդպիսի ձեռագիրներ ունինք՝ մասամբ նման և մասամբ տարբեր նիւթերով. իսկ կարևորագոյն օրինակը գտնուում է Անտոնեան Միաբանութեան Կ. Պոլսի մատենադարանում, որի վրայից եղել է «Սահակ-Մեսրոպեան» հրատարակութիւնը Թիֆլիսում, 1901 թուին։ Հ. 2678 ձեռագիրը, բացի դաւանական նիւթերից, որոնցից մի քանի հատուած ինքս հրատարակել եմ «Արարատում*»,

*) 1896 թ. յունուար, եր. 42—52 և փետրուար, եր. 60—61.

պարունակում է նաև Մխիթար Անեցու
և Միքայել Ասորու ժամանակագրու-
թիւնները և այլ հատ ու կտոր խառն
գրութեանք: Ինչպէս յիշատակարանից
երևում է, նա գրուել է երկար ժամա-
նակուայ ընթացքում՝ ՊՀԵ—ՁԻԵ կամ
1426—1476 թուականների միջոցին.
ուրեմն սկիզբ զնելուց մինչև վերջա-
ցնելը ամբողջ 50 տարի է տևել. ուս-
տի նորա այլ և այլ մասերը տարբեր
գրիչներ են գրի առել: Մելիք-Շահնա-
զարին վերաբերեալ յիշատակարանը
ցոյց է տալիս, որ սորա օրով այդ ձե-
ռագիրը ձեռք է բերուել ուրիշ տեղից.
Իսկ վերջին յիշատակութեանց համա-
ձայն ԺԸ. դարու միջոցներին՝ արդեօք
նորա գերդաստանի ցրիւ գալու հետեա-
նօք, թէ կամաւորապէս նուէ՞ր տրուած
լինելով՝ գտնուել է ու նորոգուել Գարդ-
ման դաւառի եղնասարայ վանքում:

Գ. 106—2680 ձեռագիրը, որի
Մելիք-Շահնազարին վերաբերեալ յիշա-
տակարանը այնչափ բառացի կերպով
նման է միւսին և լրացնում է նրա

պահանքները, Հարանց վարք*) է, պա-
րունակում է մի շարք ուրիշ կարևոր
նիւթեր, ի միջի այլոց իմ հրատարակած
Յովհան Մանգակունու «Առն Մոնոգո-
նի» խրատի**) մի չորրորդ ընտիր օրի-
նակը, նորա «Խրատ վանաց երիցանց»
հատուածը, Վարդան վարդապետի
«Սոստովանութիւն մեղաց» ոտանա-
ւորը***), հաւատոյ հանգանակներ, ա-
ղօթքներ, ևն: Ի. 368 v. ընդարձակ
յիշատակարանի համաձայն գրուած է
այն Սիւնեաց Անգեղակոթ գիւղաքա-
ղաքում, ՊԻԷ—1378 թուին, Մաթէոս
գրչի ձեռքով, որի անունը ուրիշ տե-
ղեր էլ մի քանի անգամ յիշւում է:
Մելիք Շահնազարեան յիշատակարանը՝
անմիջապէս ձեռագրի վերջում բուն
նիւթին կցուած լինելով, միւսից ար-

*) Տես. Մատենադարան Հայկ. Թարգ-
մանութեանց. Վենետիկ. 1889, եր. 539.

**) Շողակաթ, Ս. Էջմիածին, 1913.
եր. 123

**) Տես. Կնիք Հաւատոյ, Ս. Էջմիածին,
1914. եր. CX—CXIII.

տագրուած է երևում. ապա թէ ոչ նախապէս մի «յիշեցէք» պէտք է լինէր, որ այստեղ էլ «դարձեալ յիշեցէք» աւելացնէին: Թէպէտ այս յիշատակարանը շղագրով է, միևսը նոսր գրով, բայց երկուսի գրչութեան մէջ աչքի ընկնող նմանութիւններ կան, և կարելի է երկուսն էլ նոյն ձեռքով գրուած լինին: Երեւի Մելիք Շահնազարի օրով նորա տանը եղած բոլոր ձեռագիրների վերջում այս նոյն յիշատակարանը գրել են: Քանի որ ըստ յաւելեալ յիշատակութեան այս ձեռագիրը 1104=1655 թուին գտնուել է Չարեքայ անապատում, երբ Մելիք Շահնազարի տունը կատարելապէս շէն էր դեռ, միայն իբրև նուէր կարող է ուղարկուած լինել այնտեղ:

Ի լրումն զոյգ յիշատակարանների Մելիք Շահնազարի գերդաստանի մասին տուած տեղեկութեանց՝ ստորև դնում եմ իմ անապատի ձեռագիրների, պ. Ե. Լալայեանի կազմած ցուցակից, Թ. 17 Աստուածաշունչի յիշա-

տակարանի քաղուածքը: Աւելորդ չհամարեցի նոյն ցուցակից առաջ բերել նաև Վանի (Հայկավանք եկեղեցւոյ) Թ. 277 ճաշոցի յիշատակարանը, թէպէտ նոյն ձեռագրից այդ յիշատակարանը փոքր ինչ աւելի կրճատ ձևով արտագրել և հրատարակել է արդէն Ղևոնդ վարդ. Փիրղալէմեան*): Շնորհակալութիւն պ. Լալայեանին, որ բարի եղաւ իւր կազմած ցուցակի բոլոր մասերը իմ տրամագրութեան ներքոյ դնելու:
Կ. Եպ.

6 յունիս 1914 թ.

Ս. Էջմիածին:

*) Նոտարք Հայոց, Կ. Պոլիս, 1888.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ.

Զափաւ Սպասալար եւ Հիւսիսային Հայաստանի դրութիւնը նորա օրով:

Յայտնի դասագրքերով մեր դպրոցներում մինչև այժմ դասաւանդուած և ընդհանրութեանը մատչելի եղած «Հայոց պատմութեան» գլխաւոր պակասութիւններից մէկն այն է, որ նոքա մեր ազգի և երկրի քաղաքը կապում են հայ թագաւորների հետ: Մեր «Պատմահայրը» իւր պատմութիւնը փակել է ողբով և ժառանգութիւն թողել այն մոլար կարծիքը, թէ Արշակունեաց շառաւիղ ողորմելի Արտաշէս «թագաւորի» գահընկեց լինելով Հայութիւնը ամենածանր հարուածն է կրել, որից յետոյ իբրև թէ նորա քաղաքական կեանքը դադարել է, վերանորոգուել Բագրատունեաց թագաւորութեան հաստատուելով, Ռուրիկեանց հետ կիլիկիա փոխադրուել և իւր վախճանին հասել Լևոն Զ.-ի մահուամբ: Սակայն մեր ազգի իսկական պատմութեան մէջ թագաւորներն իրենց

իշխանութեան բաղդաւոր օրերում անգամ առանձնապէս կարեւոր դեր չեն կատարել, մինչ հայութիւնը նոցանից անկախ ու նոցանից յետոյ էլ ապրել է՝ թէ քաղաքական, թէ հոգեւոր և թէ քաղաքակրթական կեանքով, շատ աւելի տրժէքաւոր արդիւնքներ առաջ բերել, քան «Հայոց թագաւոր» տիտղոսն ունեցած խեղճութիւններից շատերի անփառունակ գործերը: Յայտնի է, որ Արշակունի հայ թագաւորները խիստ վաղ էին կորցրել իրենց անկախութիւնը. իսկ 390 թ.-ից յետոյ, երբ Հայաստանը բաժանուեց Պարսիկների և Բիւզանդացիների մէջ և Պարսից, անհամեմատ ընդարձակագոյն, բաժնի վրայ իշխողները դեռ մօտ 40 տարի «թագաւոր» տիտղոսը պահեցին, օտարների աչքում սոքա ուրիշ բան չէին, բայց եթէ Պարսկաստանի մի նահանգի մարդպաններ, այնպէս որ, երբ Արտաշէս վերջինը գահից ձգուեց և տեղը պարսիկ մարդպան նշանակուեց, երկրի քաղաքական դրութեան նկատմամբ այնքան անզգալի է եղել այդ փոփոխութիւնը, որ ժամանակակից Կորիւնը արժանի չի համարել նոյն իսկ յիշել ս. Մեսրոպի կենսագրութեան մէջ: Երկրի բուն տէրերը դորանից դեռ շատ առաջ բաղմամբ իւր մեծ ու փոքր նախարարներն էին, որոնք այնուհետև էլ դարեր շարունակ պահեցին

իրենց իշխանութիւնը և յաջորդ դարերում խիստ պատկանելի հաւաքական ոյժ էին ներկայացնում Առաջաւոր Ասիայում:

Այդ ոյժը խորատակել կարողացաւ միմիայն է. դարում Արաբիայից ելած ահաւոր պատուհասը. բայց նա էլ իսպառ չոչընչացրեց, այլ մասամբ նպաստեց իսկ, որ մանր իշխանութիւնների ջնջուելով մի քանի մեծ նախարարական տներ ընդարձակ գաւառների տէր դառնային և, Արաբացւոց տիրապետութեան թուլանալուց յետոյ՝ ճշգրտէին անկախութիւն, ձեռք բերել ու ամբողջ երկրի վերայ իշխել: Այդպիսով ամէնից առաջ անցան Բագրատունիք, որոնց նպատակն սկզբում ի հարկէ ոչ թէ Հայաստանի մի մասի, այլ ամբողջի վրայ թագաւորել էր՝ մէջն առած նաև Վրաստանն ու Աղուանք. բայց արաբական տիրապետութիւնը միաժամանակ հրապարակ էր հանել նոցա մըրցակից օտար իշխանութիւններ ի դէմս թուրք ցեղերի, որոնք շարունակ նոր թարմ տարրեր բերելով հեռու արեւելքից՝ միջոց չտուին նոցա աչք բանալու, և նախ պառակտում ձգելով նոցա և ազգակից իշխանութիւնները մէջ՝ չթողին, որ միաձուլ քրիստոնեայ պետութիւն յառաջանայ, և ապա առանձին առանձին ջախջախելով այդ մանր հայկական իշխանութիւնները՝ ընդ միշտ

մահմեդական լուծի տակ դրին մեր երկիրը: Այն արդիւնքը, որ առաջ բերաւ ընդհանրապէս թուրք ցեղերի տիրապետութիւնն Առաջաւոր Ասիայում, մինչև Թաթարների հանդէս գալը՝ այսպէս է նկարագրում Ա. Միլլէր իւր «Մահմեդականութիւնը Արեւելքում և Արեւմուտքում» նշանաւոր գրքի մէջ*): «Եթէ հարցնենք՝ ի՞նչ են արել Թուրքերը մարդկութեան համար այն երկու հարիւր տարիների ընթացքում, որ ընկնում են Գասնայեան տոհմի յառաջանալուց մինչև Խորազմեան շահերի վերջին օրերը (Ժ. դարի վերջերից մինչև ԺԳ. դարի սկզբները), պատասխանը պէտք է լինի՝ Ոչինչ: Յիրաւի ամբաւ ուժեր են սպառուել այդ միջոցին, դժբաղդ մարդիկ անսահման թշուառութեան են ենթարկուել, բայց նպատակ՝ և ոչ մի, և ոչ մի: Ո՛չ որեւէ արժէք ունեցող պետական կամ օրէնսդրական կարգ, ոչ մի նոր շարժում կամ ըմբռնում կրօնական աւանդութեանց մէջ, ոչ որեւէ գիտնական աշխատութիւն, ոչ գեղարուեստը ձոխացնելու ձգտումներ, — ոչինչ չի ստացել մահմեդական աշխարհն այդ Թուրքերից... Մի քանի փոքր պետութիւնների մէջ, յատկապէս Փարս-

*) Der Islam im Morgen- und Abendland. Berlin, 1887. B. II, S. 192.

սխտանում, ուր իշխող թուրքերը պատահաբար փոքր ինչ խելքի նշան են ցոյց տուել, քաւականաչափ տանելի է դարձել դրութիւնը. բայց ընդհանրապէս վերցրած՝ այդ 200 տարիների պատմութիւնն այնպէս էլ վերջանում է, ինչպէս որ սկսուել էր Սուլթան Մահմուդի*) օրով, — մարդկանց կոտորած, գիւղերի և քաղաքների հրդեհումն. միայն ի հարկէ վերջերում այրուած գիւղերը հետզհետէ շատացել, կենդանի մնացած մարդիկ աւելի են քչացել: Արդ, եթէ այդ տեսարանը դիտելն իսկ յոգնութիւն և գարշանք է առաջ բերում մեր մէջ, որպիսի յուսահատութիւն պիտի պատճառէր իրերի իսկական դրութիւնը այն թշուառներին, որոնք անսպառ հարստահարութեանց զոհեր են եղել»:

Ի՞նչ տոկունութիւն է ունեցել հապաՀայ ժողովուրդը և նորա իշխանական դասը, որ թուրքական այդ ահագին արհաւիրքներին էլ ղիմացել է, և երբ նոյն իսկ նոցա բոլորը մոռացնել տուող թաթարների խուժադուժ հրոսակներն են արշաւել Արևելքից՝ դեռ բաւականաչափ շէն գաւառներ և ճոխ հայկական իշխանութիւններ են գտել մեր երկրում: Եթէ թուրքերը քաղաքակրթական

*) Մեծ Ֆիրդուսու հովանաւորողը:

տեսակէտից ոչ մի յիշատակութեան արժանի գործ չէին կատարել, դորա փոխարէն հայ թագապսակ փոքրիկ իշխանութիւնները շատ բան էին արել՝ աշխարհաշէն կարգերի, կրօնական ջերմեռանդութեան, գեղարուեստական նուրբ ճաշակի, այժմ ևս հիացում ազդող՝ փառայեղ յիշատակարաններ թողել Շիրակում, Վանայ և Սևանայ ծովակների շուրջը և ամենուրեք, ուր թիկունքը Հայաստանի պերճ լեռներից տուած՝ առժամանակ պաշտպանուել էին կարողացել մահմեդական աւերիչ յորձանքների դէմ: Նախարարական կազմով աւատական կառավարութեան ձևն այնպէս ամուր արմատ էր բռնել մեր երկրում, որ երբ Բագրատունեաց, Արծրունեաց, Սիւնեաց թագաւորութիւնները հաստատուեցան, նոցա հովանաւորութեան ներքոյ անմիջապէս սկսան նոր իշխանութիւններ առաջ գալ՝ մասամբ հին հանգած նախարարութիւնների մնացորդներից, մասամբ իշխող թագաւորական տոհմի հատուածներից, մասամբ էլ պատերազմի դաշտում ցոյց տուած արտակարգ քաջութեամբ կամ երկրի բարեկարգութեան համար մատուցած ծառայութիւններով յառաջացող նորեկ ազնուականներից: Սոցանից մի քանիսը, ինչպէս օրինակ Պահլաւունիք, շատ ընդարձակ կալուածների տէր էլ դարձան

և արքայապատիւ իշխանութեան հասան: Եւ ահա, երբ Սելջուկեան Թուրքերի յաղթական արշաւանքների առաջ ԺԱ. դարում հետզհետէ ընկան Արծրունեաց և Բագրատունեաց թագաւորութիւնները, թագաւորները հետ քրիստոնեայ արեւմուտքում ապաստան որոնեցին նաեւ այդ իշխաններից շատերը՝ իրենց ունեցուածքով ու այրուծիով, որոնց մի մասը լեռնային Կիլիկիայում ամրանալով՝ հիմք դրաւ Ռուբինեանց իշխանութեան: Իրաւացի չէ սակայն, մեր բոլոր ուշագրութիւնը նոցա հետ արեւմուտք փոխադրելով՝ մոռանալ, որ բուն Հայաստանում դեռ մնում էին Ձորագետի Բագրատունեաց և Կապանի Սիւնեաց փոքրիկ թագաւորութիւնները, որոնց իշխող տոհմերի մնացորդները և նոցա հետ կապուած մանր իշխանական տներ՝ Գուգարաց, Արցախու և Սիւնեաց անմատչելի լեռներն ապաւինելով, ըստ մեծի մասին հայրենի երկրում մնացին, և պաշտպանութիւն գտնելով հիւսիսում զօրացած Վրաստանի թագաւորների կողմից՝ աւելի երկար գոյութիւն պահեցին և ոչ պակաս արդիւնաւոր եղան համագլխի տեսակէտից, քան Ռուբինեանք:

Այս շրջանի Վրաց թագաւորութեան սկիզբը դրել էր իսկապէս Հայոց Սմբատ թագաւորը Թ. դարի վերջում, երբ նա

Յայտկոյս Կովկասու, Բարձր Հայքից մինչև Աղուանք տարածուող՝ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհի տէրն էր, իսկ Վրաց Ատրնեբսէհ կիւրապաղատը ինչպէս մի հնազանդ որդի, կամ հաւատարիմ ծառայ նորա մօտ, որին և թագ տալով՝ Վրաց աշխարհի թագաւոր և իւր տէրութեան երկրորդ դարձրեց*): Բայց մինչ Հայ Բագրատունիների միապետութիւնը, շնորհիւ նոյն Ատրնեբսէհի և Գագիկ Արծրունու ղաւաճանութեան, արդէն Սմբատ Ա.-ի օրով քայքայուեց, Ատրնեբսէհի յաջորդ վրացի Բագրատունիք Կովկասեան լեռներում կուչ եկած մնացին Մեծ Սելջուկների արշաւանքների ժամանակ, և երբ սոցա թափը հայ իշխանութիւնների մէջքի վրայ կոտորուեց, ասպարէզ ելան ԺԲ. դարում, արագ կերպով ընդարձակեցին իրենց իշխանութիւնը և դարի վերջում տիրեցին զրեթէ բոլոր այն երկրներին, որ Աշոտ Մեծի կազմած պետութեան սահմանների մէջ էին մտնում: Անսառնալիս պատմագէտի համար այսօր ոչ մի կասկած չի եղել, որ այդ տիրապետութեան միջոցին ամենամեծ ծառայութիւն են մատուցել Սելջուկեաններից ղէպի

*) Յովնաննու կաթողիկոսի՝ Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս, 1912. եր. 184.

հիւսիս մղուած հայ իշխաններն իրենց այ-
րուծիւով, և զուր տեղը չէին Դաւիթ Բ.
ու իւր յաջորդները սիրաշահում Հայերին:
Մ. Բրոսսէ, Վրաց պատմութեան քրտնաջան
ուսումնասիրողն ու պարզաբանողն է ասում,
թէ «Թամարի թագաւորութեան (Վրաստանի
ամենափառաւոր օրերի) պատմութիւնը ի-
րօք Մխարբրձելիների սխրագործութեանց
պատմութիւնն է»*), — Զաքարէ սպասաւար
և Իվանէ Աթաբէկ հայ իշխանների, որ
Վրական զէնքի փառքը մինչև Պարսկաս-
տանի խորքերը տարածեցին և քրիստոնէա-
կան զրօշը ծածանել տուին այնպիսի տե-
ղերում, ուր Աղէքսանդր Մակեդոնացու օրե-
րից ի վեր երբէք արեւմտեան ազգի մի
զինուորի ոտք չէր կոխել:

Այս երկու եղբայրները, որոնց հայրը
կարծես յանկարծակի հանդէս է գալիս Վրաց
պատմութեան մէջ և Թամարա թագուհու
զահ բարձրացած ժամանակ զօրաց ընդհա-
նուր հրամանատարութեան ամենամեծ պա-
տուին հասնում, խիստ նշանաւոր դեր են
կատարել նաև Հայոց երկրի պատմութեան
մէջ, և անհրաժեշտ է, որ նոցա գործունէու-

*) Additions et éclaircissements à l'his-
toire de la Georgie.—M. Brosset. St. Pe-
tersbourg. 1851. p. 266.

թիւնն ու նոցա ժամանակը մանրակրկիտ
ու բազմակողմանի ուսումնասիրութեան
նիւթ դառնայ: Վերջերս Ա. Շահնազարեան
մի ուշագրաւ յօդուած նուիրեց*) նոցա
տոհմի ծագումը բացատրելու: Այստեղ խղճ-
միտ ջանասիրութեամբ ի մի ամփոփելով
պատմական յիշատակարանների և վիմափոր
արձանագրութեանց տուեալները՝ նա գա-
լիս է «այն եղրակացութեան, որ Զաքար-
եանները (Երկայնաբազուկ) ծագումով Քաղ-
ղէացիներ են, գաղթել են Հայաստան 1044—
1050 թուականներին և ընակութիւն հաս-
տատել Զորագետում 1050—1063 թուա-
կաններին. նոքա դեռ Բաբելոնում եղած
ժամանակ նեստորական են եղել, հետեապէս
քրիստոնեայ, իսկ Հայաստանում ընդունել
են միայն Հայոց եկեղեցու դաւանութիւնը»:
Սակայն զէնքը ձեռին նեստորական իշխան-
ներ Բաբելոնում՝ մահմեդականութեան կեն-
տրոնավայրերից մէկում, ԺԱ. դարի սկզբը-
ներին—հնարաւոր բան է միթէ:

Զարմանալ միայն կարելի է, թէ Շահ-
նազարեան ինչպէս է այս համարձակ եղ-
րակացութիւններին յանդու՞ր յենուելով գըլ-
խաւորապէս Ժէ. դարի վերջին իւր պատ-

*) Շողակաթ, գիրք Ա. Վաղարշապատ,
4945. եր. 66.

մութիւնը զրոգ Զաքարիա սարկաւազի այն միամիտ ենթադրութեան վերայ, որ Կիրակոս Գանձակեցու խօսքը Զաքարեանց մասին՝ «հատուածեալ ի Քրթաց ի Բաբիրական խելէն»*), նշանակում է՝ «հատուածեալ ի Բաբիրական երկրէն»**): Պակաս զարմանալի չէ Զաքարիա սարկաւազի տուած տեղեկութեան համար լրացուցիչ վկայութիւն համարել Վարդան Պատմիչի յիշածը ինչ որ Քաղզէացիների մասին, որոնք յայտնի չէ երբ եկել հաստատուել են Կովկաս լեռան ստորոտներում: Ըստ Շահնազարեանի դոքսմօտ 1044 թ.-ին են եկել, այսինքն ճիշտ նոյն ժամանակ, ինչ որ իւր հաշուով Զաքարեանք Ձորագետ պէտք է եկած լինին. բայց նա չի նկատում, որ Պատմիչն այստեղ Ծանարքի «քորեպիսկոպոսութեան» ծագումն է կամեցել բացատրել***), մինչդեռ այդ «մեծ քորեպիսկոպոսն» արդէն Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան մէջ յիշուած է՝ Ժ. դարի սկզբներում****). այստեղ բոլոր պատ-

*) Պատմութիւն. Մոսկուա. 1858. եր. 94.

**) Զաքարիա սարկի պատմութիւն. Վաղարշապատ. 1870. Հ. Գ. եր. 11.

***) Հաւաքումն պատմութեան. Վենետիկ. 1867. եր. 104.

****) Պատմութիւն Հայոց. Թիֆլիս. 1912. եր. 303.

մուածքն առասպել է, իսկ Վարդան ուրիշ տեղ է պատմել իւր խմացածը Զաքարեանց ծագման մասին:

Մնում է ուրեմն դարձեալ Կիրակոս Գանձակեցուն, Վարդան Պատմիչին և հնագոյն պատմական յիշատակաբանների դիմել Մխարգրծելի*)—Զաքարեանների ծագումը պարզելու համար: Կասկած չկայ, որ «Ի Քրթաց ի Բաբիրական խելէն» ասելով՝ Կիրակոս համարում է Զաքարեաններին քուրդ բազմաթիւ «էլ»երի կամ ցեղերի մէկից յառաջացած, և որ «Բաբիրական» ոչ մի առնչութիւն չունի Բաբելոնի հետ, այլ պէտք է որոնուի Հայաստանի հարաւային կամ հարաւարեւելեան լեռնազաւառներում: Վարդան նոցա համար պարզապէս ասում է՝ «ի քուրդ ազգէ»**): Սակայն հասկանալի չէ ի հարկէ, թէ մահմեդական քուրդ իշխանական մի տուն ինչո՞ւ պէտք է հայրենի լեռները թողնէր այնպիսի մի ժամանակ, երբ մահմեդականութիւնը բացարձակապէս տիրապետող էր Առաջաւոր Ասիայում, դէպի հիւսիս չուէր,

*) «Մխարգրծել» Շահնազարեան թարգմանում է «երկարաթիկունք», բայց յարմարուելով սովորութեանը՝ պահում է Արղութեանների համար դրժածուած «երկայնաբազուկ» բառը:

**) Պատմութիւն. եր. 158

քրիստոնէութիւն ընդունէր և Զորագետի փոքրիկ թագաւորի հովանաւորութեան տակ մտնէր: Վրաց պատմութիւնը, երբ յիշում է, որ Թամար թագուհին Սարգիս Մխարզըր-ձելուն սպարապետ կարգեց և Լօւին պարգեց նրան իբրև աւատական իշխանութիւն, նրա համար ասում է, թէ ծագում էր «բարձրը գերդաստանից, պատերազմի հմուտ և աւանաւոր հերոս էր»^{*)}: Իսկ թէ Զաքարեանք իրենք ինչ «բարձր գերդաստանից» էին համարում իրենց, պարզ կերպով յիշատակել է Իվանէ Աթաբէկը Հաղարծնի վանքի դրան վրայ թողած արձանագրութեան մէջ, ուր իւր և Զաքարէ հղբօր համար ասում է՝ «որդեաց Մեծին Սարգսի, յազգէ Բագրատունեաց»^{**)}: Շահնազարեանի առարկութիւններն այս վկայութեան դէմ անզօր են: Ինչո՞ւ Կորիկեանները հետ ունեցած խնամութիւնը իրաւունք պիտի տար Զաքարեաններին Բագրատունի կոչուելու. ինչպէ՞ս էին նոքա հեշտութեամբ խնամանում թագաւորական տան հետ, եթէ ինքեանք մեծ տնից

*) Histoire de la Georgie, I partie, p. 409.

**) Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զաւառացն Արարատայ.—Յովհ. եպ Ծահ-խաթունեան. ս. Էջմիածին, 1842. Հ. Բ. եր. 370-

չէին, և ինչո՞ւ կարեւորութիւն չպիտի տալ այս վկայութեան՝ նրա համար, որ միայն Իվանէն ու իւր քոյր Նանան են իրենց Բագրատունի ծագում ունենալը յիշում: Յիրաւի, եթէ նոյն իսկ Բիւզանդական կայսրներ իրենց արքայական իրաւունքները վաւերացնելու նպատակով ձգտել են Բագրատունեաց նշանաւոր տոհմից սերած ցոյց տալ իրենց, հեշտութեամբ կարող էր նաև Հայաստանում՝ անշահ ծագումն ունեցող և սեփական բարեմասնութիւններով յառաջացած, իշխանական մի տուն Բագրատունի անունը վերցնել իւր վերայ. սակայն ո՞չ մի պատճառ չկայ չընդունելու Զաքարեանների իսկապէս Բագրատունի լինելը: Սարգիս Մխարզըրձելու մեծ համբաւ ստանալուց և իւր նախնեաց փառքն իսկ նսեմացնելուց յետոյ դարմանալի չէ, որ նրա սերունդը շարունակէր նրա անունով կոչուել և հներին մոռացութեան տար, մանաւանդ որ Վրաստանում իշխող թագաւորական տները Բագրատունի էին անուանում իրենց, և գուցէ սպարապետի տոհմի համար իբրև մի տեսակ ուղեծրութիւն կնկատուէր նոյն անունն իւր վերայ պահելը: Իսկ թէ անսովոր բան չէր հին և նոր աղբանդաններ այսպէս փոխփոխ գործածելը, դորա պարզ օրինակը տեսնում ենք ի դէմս՝ Զաքարեանց ձեռքի տակ

եղող և նոցա իշխանակից Համազասպեան-
Մամիկոնեան տոհմի, որի ներկայացուցիչ
Քուրդն և իւր եղբայրները, այդ եղբայրնե-
րից Սարգսի որդի Մարծպանը և Քրդի թսռ
Համլիկը Սանահնի արձանագրութիւննե-
րում անուանում են իրենց Քրդի և Սարգսի
պապ Համազասպ Մարծպանի անունով, իսկ
Դսեղ գիւղի ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ ար-
ձանագրութեանց մէջ նոյն Մարծպանն ու
նոյն Համլիկը յիշում են իրենց իբրև «թոռն
Համազասպեանց յազգէ Մամիկոնեանց»*),
դարձեալ՝ «Կոստանդ որդի Գրիգորոյ թոռն
Համազասպեանց» յիշուում է Սանահնի ս.
Աստուածածնի մի արձանագրութեան մէջ**),
իսկ յիշեալ Մարծպանի զուստրն է Վաչու-
տեան Քուրդ իշխանի կին խորիշահ, որ Յով-
հաննավանքի և Սաղմոսավանքի մի մի ար-
ձանագրութեան մէջ յիշուում է իբրև սե-
րունդ Մամիկոնեանց***):

Մեր պատմութեան մէջ հեշտ է գտնել

*) Տես. ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հա-
յաստան. Սարգիս վ. Զալալեանց. Տփլիս 1842.
Մասն Ա. եր. 48, 23, 24, 66, 440, 442. հմմտ.
նաեւ Կիրակոս Փանճակեցի, եր. 464.

**) Նոյն, եր. 20.

***) Շահխաթունեան՝ Ստորագրութիւն. Հ.
Բ. եր. 402 եւ 422.

այնպիսի Բագրատունիներ, որոնցից կա-
րող էին սերուած լինել Զաքարեանք և թիւ-
քիմացութեամբ համարուել «հատուածեալ ի
Քրթաց»: Թ. դարից յայտնի են երկու նշա-
նաւոր անձինք այդ ազգից, որոնք տէր էին
յաջորդ դարերում հետզհետէ քրդական դար-
ձած գաւառները՝ Սմբատ Բագրատունի
Մոկաց իշխեցող*) և Բագրատ Բագրատունի
Տարօնի իշխանն ու ժամանակի հայ իշխան-
ների գլխաւոր-հրամանատարը**): Վերջինս
մանաւանդ և իւր որդիքը շատ արկածալից
պատմութիւն են ունեցել, և իրաւամբ են-
թաղրուում է, թէ այդ պատմութիւնը կեն-
դանի է ֆիացել «Սասունցի Դաւիթ» ծանօթ
վէպի մէջ: Թովմա Արծրունու պատմելով՝
այս Բագրատ իշխանն է եղել աշխարհաւեր
Բուզայի գերի տարած իշխաններին ուրա-
ցութեան չար օրինակ տուողը և ուսուցիչն
այն մոլորութեան, թէ փրատ չունի վտանգի
միջոցին ուրանալ, բայց սրտում ծածուկ պա-
հել հաւատը***): Բագրատի Աշոտ և Դաւիթ

*) Թովմայ վ. ի՝ Պատմութիւն տանն Ար-
ծրունեաց. Ա. Պետերբուրգ, 1887. եր. 457, 545.

**) Նոյն, եր. 407-440, 446-448 եւլն.
Յովհաննէս Պատմագիր, 445-449. Հմմտ. Այրա-
րատ. Հ. Ղ. Ալիշան, եր. 468. Կիրակոս Փան-
ճակեցի. եր. 220.

***) Պատմութիւն. եր. 458, 462.

որդիքն ևս Բուղայի գերած այն նախարար-
ների թուում էին, անշուշտ, որ նախ ու-
րացան, ապա հայրենիք վերադառնալով՝
կրկին իրենց հաւատը պաշտեցին*) և մէկը
միւսից յետոյ իշխեցին Տարօնում: Ի՞նչ ե-
ղաւ սոցա սերունդը այն անյաջող պատե-
րազմից յետոյ, որ վարեց Սմբատ Ա. թա-
գաւորը Դաւթի որդի և իւր Շապուհ եղբոր
փեսայ Աշոտի պատճառով Ահմատ բռնաւորի
դէմ**), պատմութիւնից չի երևում. բայց
ոչինչ չի արգելում մտածելու, թէ այս իշ-
խանների կամ Մոկաց իշխեցողների սերունդը
հայրենի լեռներում ամրացած ֆեոդալ էր,
գուցէ և առերես մահմեդականութիւն ընդու-
նել ու կիսով չափ քրդացել. իսկ երբ, Ար-
ծրունեաց թագաւորութեան անկումից յե-
տոյ՝ այս կողմերում գլուխ պահելը շատ
դժուարացաւ, ԺԱ. դարու ուրիշ գաղթող
իշխանների նման տուն ու տեղով փոխա-
դրուել է Կորիկեան Բագրատունիների մօտ,
որոնց հետ կարող էր խնամական կապեր
էլ պահպանած լինել:

Հաւանականաբար այդ գաղթականու-
թեան օրերից ի վեր նոցա բաղդակից են եղել
վերոյիշեալ Համազասպեան-Մամիկոնեաները:

*) Յովհանէս Պատմագիր. եր. 119, 154.

**) Նոյն եր. 174.

որոնք նոցա նման հաստատուած էին և մինչև
վերջն էլ ֆեոդալ Ջորաղեւի թագաւորութեան
սահմաններում և որոնց մէջ այնքան զործա-
ծական էր Քուրդ անունը: Սոքա կարող են այն
Քուրդիկ Մամիկոնեանի սերունդը լինել, որ
Թ. դարի վերջում Բագրեւանդ գաւառի տէրն
էր*): Քուրդ անունով յիշեցինք վերև Վա-
չուտեան տոհմի մի նշանաւոր ներկայա-
ցուցչին ևս. ալդպէս կոչւում էր ապա Իվանէ
Աթաբէկի թոռ Սողաքի ամուսին Սադուն
Աթաբէկի պապը, որ Արծրունի էր**) և ու-
րեմն դարձեալ Վասպուրականից գաղթած է
Հ. Ալիշան, հիմնուելով Ջաքարիա սարկա-
ւագի վկայութեան վերայ***), Վաչուտեան
տոհմին նոյնպէս, որոնց պապ Սարգիսը ե-
ղել է իբր Ջաքարեանց պապ Ջաքարիայի
ծառան, սիրած է համարում Մարաց աղ-
գից, այսինքն Քուրդերից: Թուում է սա-
կայն, թէ այս էլ թիւրիմացութիւն է, ինչ-
պէս միւսը: Այժմ ևս յաճախ է պատահում,
որ այս կողմերում Քիւրդստանի կողմերից

*) Թովմա Արծրունի. եր. 194.

**) Մաղաքեայ արքայի Պատմութիւն վասն
ազգին Նետողաց. Ս. Պետերբուրգ. 1870. եր.
54. Շողակաթ. եր. 20-27.

***) Պատմութիւն, Հ. Դ. եր. 12. Այրա-
րատ. եր. 255.

եկած հայերին «քուրդ» են անւանում. կարող է պատահել, որ ժԱ. դարում նոյն մականունը կպցրած լինեն Վասպուրականից կամ Տուրուքերանից գաղթած այս և այն իշխանագուն տան, այդ մականունը յետոյ նոցա տոհմի մէջ յատուկ անուն դարձած լինի, և միաժամանակ այն սխալ կարծիքը յառաջացած, թէ նոքա իրօք քըրդական ծագում ունին: Վրաց հովանաւորութեան ներքոյ մտած հայ իշխանական տներէից շատերի յիշեալ նահանգներից գաղթած լինելու համար վկայութիւն կարող ենք բերել նաև Գօշայ վանքի մի արձանագրութիւնը*), ուր պարոն Ումիկի թոռ Ճարը յիշուում է իբրև «աշխարհաւ Մանազկերտցի»:

Յամենայն դէպս իրենք Զաքարեանները և միւս իշխանական տոհմերը, որչափ համոզւած էր նոցա յիշողութիւնը, հայ գիտէին իրենց և իրենց նախնեացը, և երբ Զաքարիա Մեծ Սպասալար՝ Թամար թագուհու հանձարեղ զօրավարը, նորա դրօշակի ներքոյ նուաճեց՝ նոցա բոլորի գործակցութեամբ, Հայոց աշխարհի մի նշանաւոր մասը՝ ինչպէս Հ. Ալիշան նկատում է**),

*) Ձալալեանց՝ ճանապարհորդութիւն. Հ. Ա. եր. 138.

**) Այրարատ. եր. 324.

հիմնեց մի ընդարձակ կիսանկախ Հայկական իշխանութիւն, որ նախկին միջնադարեան թագաւորութիւններից ոչ պակաս արքայական շուք ունէր, իւր մէջ առնում էր գրեթէ ամբողջ Սիւնեաց, Աղձնեաց, Ուտեաց և Գուգարաց աշխարհները և Այրարատի մեծագոյն մասը: Իվանէ Աթաբէկը Հաղարծինու վանքի վերոյիշեալ արձանագրութեան մէջ այսպէս է թուում պարծանօք իրենց կատարած նուաճումները. «Յորժամ նախախնամութիւն Աստուծոյ եհաս յարարածս և ետ նորոցն տիրել սեփական ժառանգութեան ցախեաց մերոց, և ետ ի ձեռս մեր յառաջդանառիկ դղեակն զԱնրերթ և զթագաւորանիստ քաղաքն Անի, և ապա զամուրն Բջնի, զՄարանդ մինչև Գաւաղանք ի Թաւրէժ, կարնոյ քաղաքն մինչև Խլադ, զՇրուան և և զԵրևան, զՊարտայ մինչև Բելուկան, և զայլ բազումս իւրեանց սահմանովն, զոր աւելորդ համարեցաք յիշատակել»*): Գրեթէ նոյն տեղերը յիշում է նաև Կիրակոս Գանձակեցին, միայն տարբեր մանրամասնութիւններով. «Զգաւառան, որ շուրջ զծովուն Գեղարքունոյ, զԱրտաշիր և զԱյրարատ և զԴուին, և զԱնրերդ և զԱնի, և զԿարս,

*) Ձալալեանց՝ ճանապարհորդութիւն. Հ. Ա. եր. 134.

և զՎայոց ձոր և զաշխարհն Սիւնեաց, և որ շուրջ զնովաւ են բերդք և գաւառք. հարկատուք արարին և զՍուլտանն Կարնոյ քաղաքին, աւերեցին և զբազում գաւառս Պարսից և զԱտրպատական, ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց յամենայն կողմանց»։ Բայց նա աւելացնում է, որ ուրիշ երկու իշխան եղբայրներ՝ Զաքարէ և Սարգիս, որոնց Զաքարէ Սպասալարի և Իվանէ Աթաբէկի հորեղբայր Վահրամի որդիներ լինելը պարզ ցոյց է տուել Շահնագարեան*), նուաճել են՝ «զԲերդս ամուրս, զԳարգման, զՔարհերձ և զԵրզնովանք, զՏաւուշ, զԿաթարեթ և զՏէրունականն, զԳագ և զՇամբոր»**)։ Յիշեալ երկրներից Ատրպատական, Խլաթ, Կարին և ըն հարկաւ Սպասալարի արշաւանքների տեղերն էին միայն և տեական կերպով չեն կցուել Վրաց թագաւորութեան. իսկ մնացածները՝ մի մասի մէջ ժառանգաբար հաստատուեցան երկու զոյգ հորեղբորորդիները***). մի մասը Սպասալարն ու Աթաբէկը ըստ

*) Շողակաթ, եր. 76.

**) Պատմութիւն. եր. 93.

***) Իվանէ Աթաբէկի ժառանգների կառուածոց մասին տես. Շողակաթ, եր. 24-25. Սպասալարի ժառանգներն իշխում էին Անիում եւ Լոռիում։

Երևութին իբրև օժիտ տուին իրենց քոյրերի հետ ամուսնացող իշխաններին, մի մասի մէջ վերահաստատուեցան նախկին ընդ իշխաններ. և վերջապէս մի քանի կարևոր գաւառների իշխանութիւնն էլ յանձնուեց Զաքարեանց զինակից, պատերազմներում կամ նոցա ծառայութեան մէջ աչքի ընկած իշխանների։

Զաքարիա սպասալարն ու Իվանէ Աթաբէկը ունեցել են 3 քոյրեր՝ Նանա, Դօփ և Խորիշահ։ Առաջինը, որ վերև յիշուեց, Սահահի կամրջի խաչքարի վրայ թողած արձանագրութեան մէջ անուանում է իրեն «կին Աբասայ թագաւորին, որ վախճանեցաւ ի Կեսարիայ» *)։ Ինչպէս Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է **), Աբասն էր որդի այն Կիւրիկէի, որի ձեռքում Կորիկեանց թագաւորութիւնից մնացել էր միայն Մաճնաբերդը։ Նա վախճանուեց ամուսնանալուց 2 տարի յետոյ, իննետասնամեայ հասակում, առանց ունենալու հարազատ ժառանգ իւր կնոջից։ Բայց նորա քոյր Բիւրինէն տեղեկանալով, որ նորանից մի ծծկեր մանուկ կայ մնացած ուրիշ կնոջ մօտ՝ Աղսարթան անունով, վերցրեց իւր մօտ, և անուցեց. որ և Մաճնաբերդին տիրանալով՝

*) Զաւախանց, Մ. Ա. եր. 38

**) Կիրակոս Գանձակեցի, եր. 89.

ժառանգութիւն թողեց իւր Կիւրիկէ որդուն
և թոռներին: Չամչեան*), Գանձակեցուց առ-
նելով՝ այնպէս է նկարագրում նոյն բանը,
որ Աղսարթանը ներկայանում է իբրև Աբասի
և Նանայի հարազատ ժառանգ: Սակայն Նա-
նայի Յովհաննաւանքում թողած մի արձա-
նագրութիւնից**), ուր նա ողբում է իրեն
որդիացած Մարգարէ վարդապետի «մանկա-
հասակ» վախճանելը և իրեն «աղէխարշեալ»
թողնելը, նոյնպէս պարզ է, որ նա զաւակ
չի ունեցել***): Ուրիշ որևէ տեղեկութիւն
այս Նանայի մասին չենք գտնում և որո-
շել չենք կարող, թէ նա կամ նորա ամու-
սինը Խնչ իշխանական դիրք և կալուածներ
են ունեցել. բայց նորա միւս քոյր Դօփի
օրինակից եզրակացնում ենք, որ նա ամուսնանալիս հայրենական ժառանգութիւն
պէտք է տարած լինի հետը և ամուսնու մա-
հից յետոյ Մածնաբերդը թողնելով՝ սեփական

*) Պատմութիւն, Հ. Գ. եր. 186.

**) Այրարատ, եր. 173.

***) Հատիճոյ վանքի մի արձանագրու-
թեան մէջ եւս (Ջալալեանց՝ ճանապարհորդու-
թիւն. Մասն Ա. եր. 214) յիշուում է «Գրիգոր
սնուցած Մեծին Սարգսի դստերն Նանայի», ուր
խօսքն, անշուշտ, դարձեալ այս Նանայի մասին
է (Հմմտ. նոյն, եր. 103):

պահում: Հարկաւ անձնական միջոցներ ունե-
ցել է նա, որ Սանահնի կամուրջը կառուցել է:
Դօփի նկատմամբ ևս Չամչեան սխալում է,
նորա փոխարէն Շուեհն յիշելով, որ իբրև թէ
եղել է «կին Դաւթայ ուրուհի, յորմէ ծնաւ
Գրիգոր Դուփեանց»*) . այն ինչ Ղարա Գրի-
գորը Դօփի ամուսինն էր: Մ. եպ. Բար-
խուտարեանց չի պարզել, թէ Խնչ փաստերի
հիման վերայ այս Ղարա Գրիգորին համա-
րում է**) որդի այն Հասանի, որին ըստ
Օրբէլեանի ***)) Բաղաց վերջին թագա-
ւոր Գրիգորն իր մօտ տանելով, խաչենի
իշխանական տնից՝ իւր Կատայ անունով
միակ դուստրը նորան կնութեան տուաւ և
իւր թագաւորութեան ժառանգ դարձրեց.
իսկ նա այդ խղճուել թագաւորութեան վեր-
ջին ապաստան Բաղաբերդի պաշարման մի-
ջոցին թողեց ընտանիքով վերադարձաւ
Սաչէնք****): Սակայն Ղարա Գրիգորի և Դօ-

*) Պատմութիւն. Հ. Գ. եր. 185.

**) Արցախ, Բագու, 1893. եր. 126.

***)) Պատմութիւն տանն Սիսական. Մոս-
կվս, 1864. եր. 247.

****) Ուրիշ տեղ (Պատմութիւն Աղուանից,
Ա. Հ. Վաղարշապատ, 1902, եր. 156 եւ 159
— 140) այդ Հասանին նոյն համարելով Հաթերքի
Վախտանգ իշխանի որդու հետ, շփոթել է այդ

փի ժառանգական իշխանութիւնը տարածուում էր ոչ թէ բուն Սաչէնում, այլ Թարթաութի վերին հովտում և նորան կից Սոթից գաւառում. և այդ կալուածները գոնէ մի մասը իսկական տէր ներկայանում էր հաւանականաբար Դօփ, որ օժիտ էր տարել այն ըստ երևոյթին աղքատ, բայց նշանաւոր ծագումն ունեցող իշխանի: Բուն Սաչէնի տէրը Տանկիկ Վախտանգն էր, որի հետ ամուսնացած էր Դօփի միւս քոյր Խորիշահը և ունեցել էր նորանից 3 որդի՝ նշանաւոր Զալալ Դօլա իշխանը, Զաքարէ և Իվանէ. ամուսնու մահից հետոյ երուսաղէմ էր գնացել և այնտեղ վախճանել սուրբի հռչակով*):

Երկու քոյրերի իշխանական վիճակների մէջտեղ ընկնում էին Հաթերքի Վախտանգ իշխանի կալուածները, որին «Թագաւորազն» է անուանում իւր կին Արզուխաթուն Դադի վանքի մի արձանագրութեան մէջ**): Այդ երեք իշխանութիւնները բոնում էին ուրեմն

տոհմն էլ բուն Սաչէնի Վախտանգեանների հետ եւ իրար հակասական կապեր ցոյց տուել:

*) Կիրակոս Գանձակեցի. եր. 138. Հմմտ. Արցախ, եր. 173.

**) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 336. Արցախ, 204.

Սաչէնի միջին հոսանքից սկսած մինչև Սեւանայ ծովը տարածուող Արցախի լեռնագաւառները. իսկ նոցանից դէպի հիւսիս ընկնում էին Վահրամեան Զաքարէ և Սարգիս իշխանների տիրած տեղերը: Սեւանայ լճից դէպի հարաւ, Վայոց ձորում, Իվանէ Աթաբէկը 2 կողմնակալներ նշանակեց հին իշխանական տներից. մի մասում Լիպարիտ Օրբէլեանին, որի նախնիք Սարգիս Մխարզըրձեւու ժառանգած Լօռի զաւառի և սղարապետական իշխանութեան տէրն էին եղել, տալով նաև ընդարձակ կալուածներ Որոտն ու Բարկուշատ գետերի հովիտներում և ուրեշ տեղերում*): Իսկ միւս մասում և Շահապունիքում Սաչենցի Վասակ Սաղբակեան իշխանին, որից յառաջացաւ Պոռհանց նշանաւոր տոհմը**): Յիշեցինք արդէն, որ Արագածոտն գաւառում կողմնակալ էին Վաչուտեանք և որ Սպասալարի ու Իվանէ Աթաբէկի բուն իշխանութեանց սահմաններում աւելի կամ պակաս ընդարձակ կալուածներ ու իշխանութիւն ունէին Համազասպեան-Մամիկոնեանք, Ուքանանք, Արծրունի Քուրդ Ամիրի սերունդը, Մանազկերտցի Ումիկ իշխանի սերունդը, և նաև Այսպիսով Կուր և Ե-

*) Պատմութիւն տան Սիսական. եր. 294.

**) Նոյն եւ Շողակաթ եր. 25.

բայ՝ ասիս գետերի ջրաբաշխները մէջ ընկնող և Սևանայ լիճը շրջապատող հիւսիս-արևելեան Հայաստանի լեռնաշխարհը պատած էր զինուորական իշխանութիւնների մի եռատակ ու քառատակ շղթայով, որ ամուր պատուար էր հանդիսանում Վրաց թագաւորութեան համար՝ հարաւարևելքից խուժող մահմեդական հրոսակների դէմ. և քանի դեռ ուժեղ էր այդ թագաւորութիւնը, յիշեալ իշխանութիւնները ծառայում էին նորան իբրև յառաջապահ օժանդակ գնտեր. իսկ երբ Թաթարների ու Թուրքմէնների աւելի ու աւելի ծանր հարուածների ներքոյ իսպառ խորտակուեց և ինքն էլ մի խեղճ աւատական իշխանութիւն դարձաւ, այնուամենայնիւ հայ իշխանութիւններից մի քանիսը դարեր շարունակ որոշ զօրութիւն պահպանեցին և մեծ փոթորիկների առաջ ճկուելով, փոքրերին արի զիմադրութիւն ցոյց տալով՝ խիստ մեծ չափով նպաստեցին քրիստոնէութեան ճրագը թէ Հայաստանում և թէ Վրաստանում վառ պահելուն: Այն վրացիք, որ այսօր պարծենում են, թէ իրենց նախնիք պաշտպանել են և ապաստանարան տուել հայրենիքից փախած հայերին, բոլորովին ուրիշ լեզու պիտի բանեցնէին, եթէ ընդունակ լինէին հաշուի առնելու, թէ ի՞նչ կըմնար իրենց պատմութիւնից՝ Ջաքարէ Սպա-

սալարի և նորա հայ զինակիցների սխրագործութիւնները միջից հանկուց յետոյ. ի՞նչ կ'մնար Վրաստանից, երբ արևելքից եկող ամեն հարուած առաջին անգամ իրենց կրճքերի վերայ ընդունող հայ իշխանութիւնները չլինէին: Թող որ ուրանալ չեն կարող, թէ նոյն իսկ Վրաց թագաւորները հայ Բագրատունիների ցեղից էին:

Մօտաւոր գաղափար կազմելու համար, թէ ինչպէս էին կատարում հայ աւատական իշխանութիւններն իրենց պարտականութիւնները կենտրոնական իշխանութեան նկատմամբ, կարելի է ի նկատի առնել նման յարաբերութիւններ, որ մինչ օրս պահուել են Պարսկաստանում: Ռուսաց պետութեան Անդրկովկասում սկսած նուաճումների միջոցին բաւական թուով Ղարափափախ թուրքեր են գաղթել Ղազախ գաւառից Ատրպատական: Պարսից պետութիւնը նոցա բնակութեան տեղ է յատկացրել Սուլդուզի շատ բարերեր, քրդաբնակ վայրերով շրջապատուած՝ գաւառակը: Այդտեղ նոքա երկրի կատարեալ տէրն են, պետութեանը ոչ մի հարկ չեն վճարում, այլ միայն պահանջ եղած դէպքում պարտաւոր են որոշ քանակութեամբ զինուորական ոյժ ներկայացնել: Բացի խոշոր գիւղատէր խաներից այդտեղ կան նաև բազմաթիւ մանր հողատէրեր, և

միայն հայերն են, որ կատարեալ ստրկական վիճակի մէջ են ապրում, զինուոր ի հարկէ չեն տալիս, և իրենց մշակած հողի արդիւնքից ստանում են այնքան բաժին, որ բաւականացնում է ողորմելի գոյութիւն պահպանելու: Մի քանի տարի առաջ, երբ Օսմանցիք ուրիշ սահմանակից գաւառների հետ Սուլղուզն ևս զբաւեցին և նոր կարգեր մտցրին, մինչդեռ Քրդերը գրկարաց էին ընդունել նոցա, Սուլղուզի խաները ախ էին քաշում, թէ Էրը պիտք է հեռանան նոքա և նախկին դրութիւնը վերահաստատուի: Պարսից անկազմ, անկերպարան, անզօր պետութեան մինչև այժմ զարմանալի կերպով գոյութիւն քաշ տուած լինելու գաղտնիքներից մէկը հէնց այս է, որ իմացել է երկրի ամենավտանգաւոր վայրերում հակադիր ոյժեր առանձնացած կամ լարուած պահել և հարկաւոր դէպքում մէկը միւսի դէմ, կամ ըոլորին միասին արտաքին թշնամու դէմ հանել: Մակուի խանութիւնը նոյն տեսակ յարաբերութեան մէջ է կենտրոնական իշխանութեան հետ, միայն թէ այստեղ սակաւթիւ հայերից ևս երբեմն զինուոր են վերցնում և Մակուի Սարգարը փոքր կալուածատէրերի նկատմամբ իբրև երկրորդ կենտրոնական իշխանութիւն է ներկայանում: Այգպէս և Դարաղաղում և ուրիշ լեռնային

գաւառներում՝ բազմաթիւ մեծ ու փոքր խաներ տէր ու տնօրէն են իրենց կալուածների, ունին իրենց մօտ, կարողութեան համեմատ, զինուած մարդիկ իրենց զիւղացիներից, որոնց հետ և հանդէս են գալիս, երբ զինուորակոչի հրաման են ստանում կենտրոնից. միայն թէ սոցա գիւղերից կալուածական տուրքի հետ ստացուում է նաև որոշ չափով պետական տուրք, հարկաւ երբ պետութիւնը բաւականչափ ոյժ ունի այդ տուրքերը գանձելու համար:

Հաւանականաբար այս բոլոր տեսակ յարաբերութիւնները, տեղին ու դիրքին համապատասխան կերպով՝ կային նաև Վրաց թագաւորութեան և աւատական հայ իշխանութեանց մէջ, մնացին որոշ չափով Թաթարների և Թուրքմէնների տիրապետութեան ժամանակ: Կիրակոս Գանձակեցին և այս շրջանի ուրիշ պատմիչներ քանի տեղ յիշատակում են, թէ ինչպէս հայ իշխանները իրենց այրուծին առած երկրի տիրապետողների հետ պատերազմ են զնացել, իրենց քաջազործութեանց համար պարգևատրուել ու նոր կալուածներ ձեռք բերել, իսկ խաղաղութեան օրերում նոքա էին, անշուշտ, իրենց գաւառի կառավարիչն ու դատաւորը. ժողովում էին իրենց կալուածները արդիւնքը և աւելի կամ պակաս հարկ

տալիս տէրութեան, նայած արտաքին բռն-
նութեան սաստկութեանը: Բայց որ բուն
ժողովուրդը նոցա պաշտպանութեան ներքոյ
գրեթէ ազատ էր մնում արտաքին կեղե-
քումներէից և հարստահարութիւններէից, ահա
այդ է, որ միջոց է տուել մի պատկառե-
լի հայ-քրիստոնէական քաղաքակրթութիւն
սնուցանել նոցա գրաւած երկրներում և ար-
դիւնքը ժառանգութիւն թողնել մեզ. ուստի
շատ մեծ է նոցա դերը մեր երկրի քաղա-
քակրթութեան պատմութեան մէջ:

Նախորդ շրջաններում համեմատաբար փո-
քըր է եղել Հայաստանի հիւսիսային նահանգ-
ների կատարած դերը. Հայոց ինչպէս քաղա-
քական, այնպէս և հոգևոր՝ կեանքը մինչև
Բագրատունեաց վերջին օրերը կենտրոնացած
էր գլխաւորապէս Այրարատում և Վասպուրա-
կանում: Բայց երբ անվերջ թուրք-թաթա-
րական արշաւանքներից Հայաստանի այդ
միջնաշխարհը աւերուեց ու ամայացաւ,
շատ մասերում էլ ընդ միշտ օտար մահմե-
դական ցեղեր հաստատուեցան, վերոյի-
շեալ քաղաքական ոյժերի հետ նաև հայ ազ-
գի հոգևոր-բարոյական գործութեան որոշ
տարրերը ապաստան գտան հիւսիսում և
հիւսիսային Հայաստանը դարձաւ այդ կող-
մից էլ Կիլիկիայի նման ու աւելի տեա-
կան կերպով՝ հայ-քրիստոնէական քաղաքա-

կրթութեան պատասպարանը: Արդէն Զաքա-
րէ Սպասալարն ու Իվանէ Աթաբէկը գին-
ուորական մեծագործութեանց հետ զուգըն-
թացաբար նշանաւոր էին հանդիսացել ըն-
դարձակ շինարարութեամբ, և նոցա ու իրենց
իշխանակիցների հովանաւորութեան ներքոյ
բարգաւաճել էին Հաղբատն ու Սանահինը,
Գոշ Մխիթար վարդապետի հիմնած վանքերն
ու ուրիշները, և դարձել վանական կրթութեան
կարևոր կենտրոններ: Սոքա հայրենի աւան-
գութեանց համար ցոյց տուած նախանձա-
խնդրութեամբ հակակշռում էին Կիլիկեցիներ-
ի օտարամէտ շարժումներին և բազմակող-
մանի գրական ու վարդապետական գործու-
նէութեամբ մի հաւատարիմ սերունդ պատ-
րաստում յետագայ աւելի դժբախտ ժամա-
նակների համար: Միւս իշխանները, հետե-
ւելով նոցա օրինակին՝ աշխատում էին մէկը
միւսին գերազանցել իրենց վիճակի վանքերի
բարեկարգութեամբ և շինուածների հոյա-
կապութեամբ: Նոցանից գրեթէ իւրաքան-
չիւրը մի տոհմային վանք ունէր, որի բա-
րեկարգութեան համար ոչինչ չէր խնայում.
Պաշէնի իշխանները շէնացնում էին Գան-
ձասարը, Հաթերքի իշխանները Դադի վան-
քը, Դօփեանք Պաթրավանքը, Օրբէլեան-
ները Նորավանքն ու Տաթևը, Պոռեանք Այ-
րի վանքը, Վաչուտեանք Յովհաննավանքն ու

Սաղմոսավանքը ելն ելն. այլ և ազգակցական, խնամէական ու այլ կապերով միմիանց հետ կապուած իշխանները բարեպաշտական պարտք էին համարում մէկը միւսի կալուածքում մի աչքի ընկնող յուշարձան թողնել: Այն հանգամանքը միայն, որ ԺԴ. և ԺԵ. դարերում Օրբելեանց և Պոռեանց պաշտպանութեան ներքոյ ծաղկեցին Նսայի Նչեցու և Տաթևի դպրոցները, որոնց իսկ ԺԷ. դարի սկզբում այդ իշխանութեանց ֆնացորդների մօտ պատասպարան գտան Մեծ Անապատի վարդապետները և մեր եկեղեցական կեանքի մէջ վերածնութեան դար յառաջ բերին, բաւական է պահանջ յառաջացնելու համար, որ յիշեալ իշխանութիւններից իւրաքանչիւրի պատմութիւնը լուրջ ուսումնասիրութեան առարկայ դառնայ: Դժբաղդարար շատ առատ չեն այդ ուշագրաւ պատմութեան նիւթերը, և եղածն այնպէս ամփոփուած, ամբողջացած և մատչելի չի դարձրած, որ կարելի լինի գիւրին և ապահով կերպով օգտուել նոցանից: Համեմատաբար աւելի ծանօթ է Օրբելեանց պատմութիւնը, որ ունեցել է ԺԴ. դարում իւր յատուկ պատմիչը յանձին նոյն տոհմից ծագող նշանաւոր Ստեփանոս մետրապոլիտի*)

*) Պատմութիւն տանն Սիսական եւ ի վերայ ծագման տոհմին Օրպելեանց. Մոսկուա. 1858:

և որի վերաբերմամբ վերջերս էլ ուսումնասիրութիւններ կատարուել են*): Պոռեանց մասին մի կարեւոր մանրակրկիտ աշխատութիւն պատրաստ ունի տպագրութեան համար Տ. Գարեգին վարդապետը: Կփորձենք տալ այստեղ Դօփեան տոհմի պատմութիւնը, որչափ հնարաւոր է քաղել զանազան տեղեր ցրուած վիմագիր և ձեռագիր յիշատակարաններից:

*) Տես. Христианскій востокъ, томъ II, вып. II, стр. 216—252, Гарегинъ Овсепянъ, архим. Потомство Тарсаича Орбеляна и Минахатуны.

Ա.

ԴՕՓԵԱՆՔ.

Դօփի և նորա ժառանգներին մասին մի համառօտ սերնդաբանութիւն կայ Ադուանից Եսայի կաթողիկոսի 1718 թ.-ի ձեռագրի մէջ*), որ ներկայումս գտնուում է Սաչիկ վարդապետի մօտ. այդ ձեռագրից օգտուել են՝ Ինչպէս Զալալեան**), այնպէս և Շահխաթունեան***) և ուրիշները****), առաջ բերելով ամբողջ սերնդաբանութիւնը, ուր պատմուած է հետեւեալը: Դօփը իշխանաց իշխան Սարգսի դուստրն էր. սորա ամուսինն էր Ղարա Գրիգորը, իսկ նոցա որդին՝ Ականայ, Հանդաբերդոյ, Սոթից և Շաղվաքու տէր քաջ և յաղթող զօրավար

*) Տես. նոյնը աննշան տարբերութիւններով՝ Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վ. ի. Վաղարշապատ. 4897. Մ. Բ. եր. 89.

**) Ճանապարհորդութիւն. Մ. Ա. եր. 200.

***) Ստորագրութիւն. Հ. Բ. եր. 336. 338.

****) Արցախ. եր. 206.

*) Զալալեան գրում է «Խաթրայ»

Հասանը, որ ուրիշ շատ գաւառների էլ տիրում էր, բայց աւելի սիրում էր իւր հայրենի Ծարը, որ իբրև նորա քաջութեան պարգև էր տրուած և արեան գին: Սորա կինն էր Քրդի դուստր Մամքանը, իսկ որդին «Բարի» Գրիգոր՝ Սիւնեաց իշխող կոմս Տարսայիճի դուստր Ասփայի ամուսինը: Սա ճոխացրեց Դադի վանքը և Սաթրայ վանքը, շինեց տաճարն ու դարբասները. իսկ Հասանի միւս որդի Տէր Յովհաննէսը շինեց Գետամէջի սուրբ ուխտը: Գրիգորի որդին է Վահրամ, իսկ սորա որդին Սարգիս, որ շատ արդիւնք է առաջ բերել, ի միջի այլոց Դադի վանքի, Սաթրայ վանքի, Գետամէջի և Ծար գիւղաքաղաքի զանգակները, որ մնացել էին մինչև յիշատակարանի ժամանակ: Սարգսի որդին է Հասան, որից յետոյ Դօփի ցեղը Յճիւղերի է բաժանուում. նորա մի որդին է Շահանշէն՝ Ուլուքէկանց պապը, միւսը Ադուղէն՝ Այտինեցւոց պապը, երրորդը Ջհանշէն՝ Ջհանշեցւոց պապը: Ադուղայի որդին էր Տուրսուն, իսկ Տուրսունի որդին Այտին, որի ժամանակ Հայ իշխանները ցիրուցան էին եղել և նորա պապ Հասանի կալուածներին օտարները տէր դարձել. իսկ նա «Գիւլան» գնալով և շատ աշխատութիւն գործ դնելով՝ կարողացել է ազատել այդ կալուածները, վանքերով մէկտեղ, օտարների լծից:

Հետեւելով այս պատմութեան՝ Դօփիեանց իւրաքանչիւր շառաւիղի մասին պահուած յիշատակութիւններն ի մի ամփոփելու համար, կտեսնենք, որ նորա մէջ մի շարք թիւրիմացութիւններ կան: Ինքը Դօփը թողել է մի արձանագրութիւն Սաթրայ վանքում, 1225 թ.-ից, ուր յիշում է իրեն միայն իբրեւ «դուստր Սարգսի, քոյր Զաքարէի և Իվանի»: Կառուցել է վանքի գաւիթը և մատուռը և նուիրել «Աւետարան և զՅանկաբակուց երկիրն և Հակոբեանայ» *): Այդ թուին ուրեմն նա դեռ կենդանի էր, մինչ ամուսինը, ինչպէս ուրիշ արձանագրութիւններից էլ երևում է, վաղուց վախճանած պիտի լինէր: Արդեօք անշուշտ է պատճառը, որ սա չի յիշատակում արձանագրութեան մէջ, թէ որովհետեւ աննշան մէկն է եղել և յիշատակաց արժանի ոչինչ չի թողել,—դժուար է ասել: Քառասնից վանքի մէկ, դժբաղդաբար անթուական՝ արձանագրութեան մէջ կարդում ենք. «Հրամանաւ պարոնացն և Դավիթին» **), որ նշանակում է անկասկած, թէ Դօփը որոշ իշխանութիւն ունէր այդտեղ իբրեւ կալուածատէր, և եղբայր-

*) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 365. Զաւալեան, Մ. Ա. եր. 207.

**) Զաւալեան Մ. Ա. եր. 448.

ները նկատուած էին իբրեւ խնամակալ: Այս նշանները և այն հանգամանքը, որ Դօփի սերունդը միշտ նորա անունով է կոչուած, և ոչ երբէք նորա ամուսնու, յամենայն դէպս հաստատում է, կարծում ենք, վերևի այն ակնարկութիւնը, թէ նա ինքն է նկատուել իբրեւ իշխանութեան բուն տէրը՝ իրեն և իւր զաւակներին ժառանգութիւն հասած կալուածներում: Գուցէ զորան նպաստել է, կամ իսկական պատճառը եղել՝ այն, որ Դօփը ամուսնու մահից յետոյ երկար ապրելով և իշխանութիւն վարելով՝ անուն է թողել բայց մեզ թւում է, թէ մի ուրիշ յիշատակութիւն լոյս է սփռում այս խնդրի վերայ *):

Նոր Գետիկ վանքի մի արձանագրութեան մէջ *) յիշուած է, թէ այդ վանքի եկեղեցու շինութեանը Վախտանգ իշխանի, իւր կին Արզուխութունի և Սմբատ ու Վասակ եղբայրների հետ նպաստել է նաև «Խորթ» Գրիգորը: Կիրակոս Գանձակեցին ևս պատմում է, որ երբ Մխիթար Գօշ շինում էր Նոր Գետիկ վանքի եկեղեցին, Հաթիբքի տէր Վախտանգ իշխանի հետ օժանդակութիւն էին ցոյց տալիս իւր Գրիգոր և

*) Շահխաթունեան Հ. Բ. եր. 367. Արցախ, եր. 350.

Գրիգորիս, Սոյգան և Վասակ եղբայրները: Հարկաւ աշատեղ խօսքը նոյն անձանց մասին է, միայն թէ Սմբատի փոխարէն յիշուում է Սոյգան*), և որ զարմանալին է, հանդէս են գալիս երկու եղբայրներ գրեթէ նոյն անուններով՝ Գրիգոր և Գրիգորիս: Գաղի վանքի 1182 թուի կրկին արձանագրութիւններից**) առաջինի մէջ Վախտանգի հայր Հասանն ասում է, որ 40 տարի իշխել է, շատ յաղթութիւններ տարել, 6 որդի ունեցել և նոցա յանձնելով բերդերն ու գաւառը՝ կեանքի վերջին օրերում եկել է այս վանքը, իւր եղբայր Տէր Գրիգորիսի մօտ կրօնաւորելու. իսկ երկրորդի մէջ նորա

*) Հարկաւ Մ. արքեպ. Սմբատեան Գետիկի արձանագրութիւնը կարդում է (Գեղարքունի. եր. 175) «Սմբատայ, Վասակայ, Սոյգանայ, Գրիգորոս գրիս (?)»։ բայց թուում է, թէ նա Գանձակեցուն հետեւելով սրբազրութիւն է արել, եւ աւելի վատահելի է Շահխաթունեանի ընթերցումը, որը կրկնել է Մ. եպիսկ. Բարխուտարեանց, թէ պէտ ծանօթութեան մէջ բերում է Գանձակեցու խօսքը: Եթէ սա վերջինիս համեմատ գտնէր արձանագրութիւնը, ինչպէ՞ս չէր ուղղի իւր նախորդների ընթերցումը:

**) Շահխաթունեան. Հ. Բ. եր. 564. Ձալալեանց. Մ. Ա. եր. 199. Արցախ. եր. 205

կին «Մամա թագունի», «գուսար Կիւրիկայ թագաւորին» յիշում է, որ ինքն էլ ամուսնու հետ՝ «թողեալ զհայրենիս որդւոց մերոց», եկաք ի վանքս մօտ Տէր Գրիգորիս, և որդի մեր համանուն նորին»: Այս բոլոր յիշատակութիւններն ի նկատի առնելուց յետոյ, թուում է, թէ մի կէտում ուղիղ պիտի լինի Բարխուտարեանցի ևնթագրութիւնը, որ Վախտանգ թագաւորագին եղբայրների շարքում յիշուած Գրիգորին է համարում Դօփի ամուսինը: Հարկաւ նոյնչափ անհիմն է նորա միւս կարծիքը, թէ Վախտանգի և Գրիգորի հայր Հասանը նոյն Հասանն է, որ Բաղուց թագաւոր է եղել և որ Կատայից 3 որդի ունենալով՝ նորա վախճանելուց յետոյ ամուսնացել է Կիւրիկէի դուստր Մամայի հետ, և երեք որդի էլ նորանից ունեցել: Նախ, եթէ Հասան թագաւոր եղած լինէր, անկարելի էր, որ արձանագրութեանց մէջ չյիշուէր այդ մինչդեռ տեսնում ենք, որ նա ինքը պարզապէս, առանց տիտղոսի է յիշուում, կինը իբրեւ «թագունի»՝ միմիայն Կիւրիկէի դուստր եղած լինելուն համար: Ըստ Օրբէլեանի այդ Հասանը «ի Սաչենոյ իշխանացն, ի Գեռաքարեցեացն» էր. իսկ Գեռաքարը գիւղը գտնուում է բուն Սաչէնում, Գանձասարի մօտերը*), և

*) Արցախ, եր 174. 182.

դեռ ԺԴ. դարում Սաչէնի մի եպիսկոպոսը «Գե-
ռաքարեցի» կոչմամբ էլ յիշուում է*): Ապա,
Բաղուց Թագաւորի «Թու» Մամքանը**), որ
մի ուրիշ տեղ իբրև «գուստր» է յիշուում***),
կին էր Սաչէնի Զալալ Դօլա Հասան յայտնի
իշխանի. մինչդեռ Դօփեանց ազգատոհմում
Բաղաց Թագաւորի հետ ազգակցութեան ոչ
մի հետք չի մնացել: Մամքանի ամուսին
Հասանը, ինչպէս վերև յիշել ենք, Դօփի
քոյր Սորիշանի որդին էր. եթէ Դօփի ա-
մուսին Գրիգորը Բաղաց Թագաւոր դար-
ձած Հասանի որդին լինէր, Մամքանն էլ
պիտի լինէր Դօփի և Գրիգորի զուստը:

*) Արցախ. եր. 263.

**) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 572
և 577.

***) Նոյն եր. 493. հմտ. Այրարատ. եր.
262, ուր թուում է, թէ պակաս բառեր են մնա-
ցել՝ զուցէ Մամքանի ծնողաց անունը: Այս Մամ-
քանի յիշատակին նուիրուած է եղել Գանձասարի
վանքին, այժմ Մ. Աթոռի մատենադարանում
գտնուող՝ Հ. 257=578 մագաղաթեայ երկաթա-
ղիր աւետարանը, որի յիշատակարանները կարելի
պատմական տեղեկութիւններ են ընծայում ինչպէս
աւետարանը գրել տուող Վախտանգի եւ Խորի-
շահի, այնպէս եւ Մամքանի, իւր ամուսնու եւ
որդւոյ մասին:

ամուսնացած իւր մօրաքրոջ որդու հետ, որ
ոչ ներելի է և ոչ հաւանական: Այլ և, եթէ
Գրիգորը Թագաւորի որդի լինէր, պէտք է
ենթադրել, որ նորա կինն ու որդիքը նոյն-
չափ պարծանքով կ'իշխէին այդ, ինչպէս
յիշուում է Մամքանի Թագաւորի թու լի-
նելը: Ակնարկուեցաւ վերև, որ Հաթիւրի
տէր Վախտանգի կին Արզուխաթունն էլ
պարծանքով յիշում է իւր ամուսնու Թագա-
ւորացն լինելը՝ այն հիման վերայ, անշուշտ,
որ նա կ'իւրիկէ Թագաւորի զուստը Մա-
մայի որդին էր, ոչ թէ, ինչպէս Բարխու-
տարեանն է ենթադրում, որ, իրեն ամե-
նէին Թագաւոր չանուանող՝ Հասանի որդին
էր: Դորան ապացոյց խաթրայ վանքի այն
արձանագրութիւնը, որի մէջ*) Վախտանգի
եղբայր «Պատրոնիկ Վասակը» յիշուում է
իբրև «թուռն կիւրիկայ Թագաւորին»): Իսկ
երբ տեսնում ենք Դօփի ամուսին Գրիգորի
այսպիսի յիշատակները ևս զուրկ լինելը,
չնայելով որ նա Վախտանգի եղբայրը պէտք
է եղած լինի, դորա միակ հաւանական բա-

*) Զալալեան, Մ. Ա. եր. 206 եւն.

**) Այստեղ նորա հայր Հասանը, փոխա-
նակ որդի Վախտանկայ կոչուելով՝ «որդւոյ Սակ-
ալայ» է յիշուած. որ երեւի կամ պապի անուն է,
կամ Վախտանգի երկրորդ անուն:

ցատրութիւնը պէտք է որոնել նորա «Խորթ» մականունն մէջ. այսինքն, որ նա իրօք Հաթերքցի Հասանի որդին էր, բայց ոչ թագաւորազն Մամայից, ոչ էլ ի հարկէ Բաղաս թագաւորի դուստր Կատայից, այլ մի ուրիշ անյայտ կնոջից. մինչդեռ մնացած բոլոր որդիները, նոցա թուում նաև գրեթէ համանուն Գրիգորիսը, հաւանականաբար Մամայի հարազատներ՝ զաւակներն էին:

Այս նկատմամբ առանձին ուշադրութեան արժանի է հետեւեալ հանգամանքը: Մինչ Հաթերքի Հասան իշխանի վերև յիշուած 1182 թուի արձանագրութեան, ինչպէս և նորա որդի Վասակի 1201 թուի արձանագրութեան մէջ նորա կալուածների թուումն է Հանդաբերդը, նորա որդի Վախտանգն էլ իւր կին Արզուխաթունի 1214 թուի արձանագրութեան մէջ անուանած է տէր «Հաթերքոյ և ամենայն Վերին Սաչենոյ», իսկ Դադի վանքը այն ժամանակի բոլոր արձանագրութեանց մէջ ներկայանում է իբրև նոյն տոհմի յատուկ սրբալայրը, — ԺԴ. դարի սկզբին, Թարգմանչաց վանքի աւետարանի մի յիշատակարանում՝) և Ծարաց մի խաչ-

*) Արցախ, եր. 290: Այդ ընտիր մագաղաթէ երկամագիր աւետարանը այժմ գտնում է Մ. Աթոռի Մատենադարանում, նոր համարով

քարի արձանագրութեան մէջ՝) Դօփեան Գրիգոր իշխանն է Հանդաբերդի և Վերին Սաչենում գտնուող ուրիշ տեղերի տէրը, ինչպէս արձանագրութեանից երևում է՝ արդէն հօր ժամանակից ի վեր: Մի ուրիշ, նորա և իւր մայր Մամքանի անունով մնացած, արձանագրութեան մէջ**) նա տէր է «հայրենեօք» նաև Դադի վանքի, որ այնուհետև ուրիշ Դօփեանների կողմից ևս Սաթրայ վանքի նման իբրև «հայրենի աթոռ» է նկատուում***). վերջապէս ԺԵ. դարում Դօփեանց կալուածների մէջ յիշուում է մինչև իսկ Հաթերքը****): Ինչպէս անցան արդեօք այս տեղերը Վախտանգեաններից Դօփեանների ձեռքը: Կարելի է մտածել ի հարկէ, որ յիշեալ Գրիգոր Դօփեանից առաջ Դօփի ժառանգներից մէկը ամուսնացած է եղել Վախտանգեան միակ ժառանգ մի իշխանուհու հետ, որ և հետը բերել է

2745. գրուած է իսկապէս 4252 թ.-ին «Պատուական քաջանայի եւ երեսեւի պարոնի Յովհաննիսի» համար, բայց Դօփի որդի Յովհաննէսը չէ սա. որովհետեւ սորա հայրը յիշուած է՝ Խաչիկ:

*) Արցախ, եր. 403:

**) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 560.

***) Նոյն. եր. 539:

****) Արցախ, եր. 408:

այդ տեղերը. բայց որ և է յիշատակութիւն աշդպիսի մի ամուսնութեան մասին չենք գտնում և չենք էլ կարող մտածել, թէ Հասանի բոլոր 6 որդիները առանց արու ժառանգի են մնացել, ամբողջ տունը բնաջինջ է եղել և ժառանգութիւնը խնամութեամբ ուրիշին հասել: Վախտանգի կին Արզուխաթունի վերոյիշեալ արձանագրութիւնից երեւում է յիրաւի, որ նոցա երկու որդիքը վաղաժամ մեռել էին, և այնուհետև Վախտանգեան որ և է իշխան մեղ յայտնի չէ, որ նորա կամ նորա հօր իշխած տեղերին տէր լինէր. բայց կային Վախտանգի եղբայրները: Այդ, եթէ նորա և նորա կնոջ մահից յետոյ այդ տեղերը ժառանգական իրաւունքով ոչ թէ մի ուրիշ եղբօր, այլ «Սորթ» Գրիգորի որդիների ձեռքն անցան, բնական չէ՞ միթէ ընդունել, որ իրաւատէր եղբայրը նա էր: Կարելի է մտածել նոյն իսկ, թէ Գրիգորը Վախտանգի մեծ եղբայրն է եղել, բայց Մամա թագուհու ազդեցութեամբ կամ մի ուրիշ մեղ անձանօթ հանգամանքի շնորհիւ ժառանգութիւնը անցել է սորա հարազատ որդիներին, և Գրիգորը «Սորթ» է մնացել, մինչև Վախտանգի անժառանգ մնալով Գրիգորի որդիքը կարողացել են վերականգնել իրենց իրաւունքները: Այսպէս թէ այնպէս, յաջորդ դարերում Դօփեանները

և Վախտանգեանների տոհմն ու իշխանութիւնը միացած են հանդէս գալիս, և մեր ձեռքի տակ եղած աղօտ պատմական յիշատակութիւնները շատ հաւանական են դարձնում, որ նոցա ծագումն էլ մէկ էր:

Հաղբատի վանքի մեծ եկեղեցու գաւթում գտնուող գերեզմաններից մէկի վերայ Զալալեան կարդում է. «Զաքարէի և Իվանէի քոյր Նեգաւին»*), որ պէտք է լինի անկասկած. «Զաքարէի և Իվանէի քոյրն է՝ Դաւին», ինչպէս աւելի պարզուում է երգրեկեանի, թէպէտ դարձեալ սխալ. ընթերցուածից. «Մայր Յովհաննէս եպիսկոպոսի և քոյր Զաքարէի և Իվանէի Նեգաւի**): Դօփը թաղուած է ուրեմն այստեղ, իւր հայրենեաց մայր վանքում, ուր առաջնորդ էր, երևի նորա մահուան օրերում էլ, նորա որդի Յովհաննէսը, որ և թաղուել է նորա մօտ: Այս Յովհաննէսի և իւր եղբայր Հասանի զոյգ արձանագրութիւնները 1204 թուից պահուած են Սաթրաջ վանքի տաճարի վերայ***): Առաջինում Տէր Յովհան-

*) Հանապարհորդութիւն. Մ. Ա. եր. 78.

**) Հնախօտական տեղադրութիւն Հաղբատայ. Վաղարշապատ, 1886. եր. 25.

***) Զալալեան, Մ. Բ. եր. 250. Արցախ, եր. 194.

նէս յիշում է, որ ինքն է շինել այդ եկեղեցին, խաչերը և զբքերը ժողովել, այգի ձգել և «մատաղիս»^{*)}, և ապա վանքը իւր բոլոր սահմաններով յանձնել իւր եղբայր Հասանին ու նորա որդիներին՝ Հաթիբքի տիրոջ, ուրեմն Հասանեան վարտանկի, միջնորդութեամբ: Երկրորդում Հասանը հաստատում է, որ եղբայրը եկեղեցին շինել ու վանքն իրեն է տուել, իսկ ինքն էլ «Խնձորոյբակ» կոչուած տեղն այս եկեղեցուն է նուիրել: Պարզ է, որ այս թուականին նոցա հայրն արդէն վախճանած էր. իսկ մայրը, ինչպէս տեսանք, դեռ կենդանի էր և յիշում է 21 տարի յետոյ, 1225 թուին, նոյն վանքի մի ուրիշ արձանագրութեան մէջ: Բացի այս երկուսից Դօփի ուրիշ զաւակ յիշուած չենք գտնում: Ե՞րբ է Տէր Յովհաննէսը եպիսկոպոս եղել և Հաղբատի առաջնորդ դարձել, որոշ թուական մեզ յայտնի չէ: Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է **), որ նշանաւոր Գրիգոր Տուտեօրդուց յետոյ

*) Այս բառը յիշուում է նաեւ Դօփի արձանագրութեան մէջ, «զիմ մատաղիս» եւ մի արդիւնաբեր տեղ է երեւի, ո՛չ թէ այժմ աւերակ դարձած զիւղի անուն, ինչպէս ենթադրել է Մ. եպ. Բարխուտարեան:

**) Պատմութիւն. եր. 33.

3 Յովհաննէսներ մէկը միւսի հետեից Հաղբատի առաջնորդներ են եղել՝ մինչև Համազասպ. Ա.-ը Սաչէնի իշխանների ազգական, որ և Սաչէնցի կոչուում է մի քանի արձանագրութեանց մէջ. Բ.-ը Զաքարէի և Իւսնէի քուեր որդին, և Գ.-ը վերև յիշուած Մածնաբերդի իշխան Աղսարթանի որդին. և թէպէտ Հաղբատի ու մօտակայ տեղերի արձանագրութեանց մէջ շատ անգամ յիշատակուում է «Տէր Յովհաննէս», բայց շատերի անթուական լինելու և առանձին յատկանիշ չունենալու պատճառով դժուար է որոշել, թէ որտեղ որ Յովհաննէսի մասին է խօսքը: Միայն 1221 թուի մի արձանագրութեան մէջ, որ մահից առաջ եղած կապի բնաւորութիւն ունի, «Յովհաննէս ի Սաչէնոյ» յիշում է, որ Թամար թագուհու օրով, Զաքարէի և Իվանէի հրամանաւ՝ Հաղբատի եպիսկոպոսութեան կոչուելուց յետոյ, երկար տարիներ առաջնորդութիւն է արել և շէնացրել վանքը որչափ կարող էր. ապա և իւր յիշատակին տարուայ մէջ պատարագի օր է որոշում: Հաւանականաբար այդ կամ յաջորդ թուականին և յաջորդել է նորան Դօփեան Տէր Յովհաննէսը:

Սա շինել է Հաղբատի մօտ Կայան ամուր բերդը, որի արձանագրութեան մէջ պատմում է, թէ Խօրազմեանների առաջ

բերած սասանմանց պատճառաւ*) Հաղ-
բատի ս. Նշանի համար ապանով տեղ չգտա-
նելով՝ իւր քեռի Իւանէի, նորա որդի Աւագի
և Զաքարէի որդի Շահնշահի հրամանով շի-
նեկ է այս ամբողջը և եկեղեցի նորա մէջ՝
Հաղբատի ս. Նշանի անունով. նշուք է դնում,
որ ոչ ոք չհանէ այդ ամբողջը Հաղբատի իշ-
խանութիւնից**): Այս արձանագրութիւնը
1233 թուից է: Այնուհետև որչափ է ապ-
րել Յովհաննէս Դօփեանը յայտնի չէ.
նորա յաջորդը՝ Տէր Համազասպ, յիշում
է արձանագրութիւնների մէջ սկսած 1242
թուից***): Դանձակեցին պատմում է****)
որ Հաղբատ և Սանահին վանքերը գտնուել
էին Կայան բերդի համար. Սանահնեցիք
պնդում էին, թէ բերդն իրենց հողում է, և
որովհետև Սանահնի տէր համարուում էին.
Զաքարէ սպասաւարի ժառանգները, ուր և
նա թաղուած էր, մինչ Հաղբատը Վրաց թա-
գաւորական բաժնում էր, Զաքարէի որդի

*) Խորազմեանների վերջին շահ քաջարի
Ջալալէգինը Վրաց թագաւորութեան վերայ ար-
շաւեց 1226 թուին:

**) Ջալալեան, Մ. Ա. եր. 84. երկնկեան
եր. 72.

***) Նոյն, եր. 24.

****) Պատմութիւն. եր. 35.

Շահնշահը պաշտպան է հանդիսանում Սա-
նահնեցիներին և Յովհաննէս եպիսկոպոսի մա-
հից յետոյ, Թաթարների հրամանով, բերդի
պարիսպը քանդել է տալիս:

Ուրիշ որ և է տեղեկութիւն չու-
նինք նաև Յովհաննէսի եղբայր Հա-
սանի մասին, որին վերև առաջ բերած
Դօփեանց սերնդաբանութեան մէջ շփոթել
են իւր թուան հետ: Շփոթութեան գլխաւոր
պատճառն այն է եղել երեւի, որ այս ազգա-
տոհմի մէջ 3 անգամ իրար ետևից կրկն-
ւում են հայր և որդի Գրիգոր և Հասան,
և որ երկրորդ Հասանը ունեցել է առաջինի
պէս Յովհաննէս անունով եպիսկոպոս եղ-
բայր, դարձեալ իւր ժամանակին Հաղբատի
առաջնորդ եղած: Առաջինի մասին արձա-
նագրութեան մէջ տեսանք օրվիցեք յիշուած.
բայց նոցանից միայն մէկն է յայտնի՝ այն
«Գրիգոր որդի Հասանայ», որ 1224 թուին
«չորս տուն շինական» նուիրել է Դադի վան-
քի գերեզմանոցին*) և որ ուրեմն այդ թուա-
կանին արդէն հօր իշխանութիւնը ժառան-
գել էր: Դանձակեցին յիշում է 1243 թուին
Թաթարաց Բաչու զօրավարի հետ իբրև օ-
ժանդակ պատերազմ գնացած հայ իշխան-
ների թուում «Գրիգոր Դոփին որդի, մօրա-

*) Ջալալեան, Մ. Բ. եր. 227.

քուեր որդի Ջալալին» *)). Օրբելեան ևս յիշում է, որ իւր հայր Տաբաթիճ իշխանը Հասան Ջալալի դուստր Մինա խաթունից ունեցած դստերը (Ասփային) կնութեան է տուել «մեծի և փոքուորեալ իշխանին խաչնոյ՝ Գրիգորոյ որդւոյ Հասանայ, որ էր քեռորդի Աթաբէկ Իւանէի» **): Երկու ղէպքում էլ՝ թէ Գրիգորը «Դոփի որդի», Ջալալի «մօրաքուեր որդի», և թէ Հասան Բ.-ը Իվանէի «քեռորդի» ասուած են հարկաւ անգիտաբար, կամ միջնորդաբար՝ իբր որդու որդի. ապա թէ ոչ, պէտք կ'լինէր ընդունել, թէ Դոփը բացի Հասանից ունեցել է նաև Գրիգոր անունով որդի, տալով սորան հօր անունը, և թէ Ժ.Դ. դարի սկզբում ապրող Գրիգորը Ժ.Գ. դարի սկզբում ապրող Հասանի որդին էր: Պարզ է, որ այստեղ էլ Հասան Բ.-ը Հասան Ա.-ի հետ է շփոթած, և ինչպէս որ Ասփայի ամուսին Գրիգոր Բ.-ի հայրը Իւանէի քեռորդին լինել չէր կարող, այնպէս էլ նորա հայր Գրիգորը Դոփի որդին, այլ նա եղել է Դոփի որդի Հասանի որդին և յաջորդել է իւր հօրը Ժ.Դ. դարու քսանական թուականներին, ինքն էլ 20—25 տարի իշխանութիւն վաւեր, և ապա յաջորդել է իւր որդին Հասան Բ.:

*) Պատմութիւն, եր. 467.

**) Պատմութիւն տանն Արսական, եր. 334.

Թաթարների ասպատակութեանց առաջին զարհուրելի շրջանն էր այս, երբ նոքա Ջալալէդինի աւերմանց թողած պակասը լրացրին, Վրաց թագաւորութիւնը իսպառ խեղճացրին և մեծ աւերածութիւն գործեցին մանաւանդ Սաչենի կողմերում *). այս կողմերի հայ իշխանները միմիայն կատարեալ հպատակութիւն ցոյց տալով, ծանր հարկեր վճարելով, նոցա անվերջ արշաւանքներին իրենց օժանդակ այրուծիովը մասնակցելով և նոցա ամէն քմահաճոյքը կատարելով՝ մի կերպ զուլա պահել կարող էին: Բնական է, որ այսպիսի պայմաններում ոչ տրամադրութիւն և ոչ միջոց կ'լինէր ընդարձակ շինարարութեան համար, և հասկանալի ուրեմն, թէ ինչու այս ժամանակի արձանագրութիւններ և պատմական յիշատակութիւններ շատ նուազ են: Ժ.Գ. Դարի վերջերում, քանի թաթարները տկարացան և աւելի խաղաղ տիրապետութեան վարժուեցան, երկիրն էլ նորից շէնանալ սկսեց, և առատացան նուիրարբութիւններն ու կառուցումները վանքերում. նոցա յետ նաև արձանագրական յիշատակութիւնները: Հասան Բ. իշխանի անունը

*) Տե՛ս. Կիրակոս Գանձակեցի, եր. 374. եւ այլուր.

2 անգամ յիշուում է Ապաղա խանի հետ՝ մէկ Սոթի եկեղեցու 1276 թուի արձանագրութեան մէջ*), թէ սոցա իշխանութեան օրով շինուել է այս եկեղեցին, միւսը Տաշքենտ գիւղի ս. Աստուածածին եկեղեցու գաւթի արձանագրութեան մէջ**), նոյնպիսի իմաստով: Վերջինիս մօտ մի ուրիշ արձանագրութեամբ «Մամքան Գրիգորոյ» նուէրներ է ապրիս ս. Աստուածածնին և սահմանում է, որ 3 ժամ «պարոն Հասանայ» լինի: Հ. Ալիշան Մամքանի և Գրիգորի անուանց մէջ փակագծով գրել է՝ Դուսր***), բայց պէտք է լինէր ամենայն հաւանականութեամբ՝ մայր, որ է վերև յիշուած (Տարսայիճ իշխանի փեսայ) Գրիգոր Բ. Դօփեանի մայր և Հասան Բ.-ի կին Մամքանը: Ծաւրում գտնուած մի խաչքարի արձանագրութեան մէջ Մամքանն իրեն անուանում է «գուստր Բրդին և Սորիշահի, ամուսին Հասանայ»†), որ նշանակում է անշուշտ, թէ

*) Ջալալեան, Մ. Բ. եր. 442. Ազգագր. հանդէս, 1940. № 4. եր. 23.

**) Ջալալեան, Մ. Բ. եր. 444. Ազգագր. հանդէս, նոյն. եր. 46.

***) Սիսական, եր. 73. հմմտ. Գեղարքունի, եր. 629.

†) Արցախ, եր. 403.

նա վերև յիշուած Ամրերդի Գուրգ իշխանի և Մամիկոնեան Մարծպանի ու Մամքանի գուստր Սորիշահի*) գուստրն էր: Վերև ակնարկած Դադի վանքի արձանագրութեան մէջ էլ կարգում ենք. «Ես Մամքան ամուսին արիականին Հասանայ և որդիս մեր Գրիգոր տեարք գոլով տեղւոյս հայրենեօք...», իսկ շարունակութեան մէջ խօսքը փոխուում է և Գրիգորն է խօսում, իւր որդի Տէր Սարգսին ու կնոջ յիշատակում, ի միջի այլոց մօր համար ժամ որոշում**), և զարմանալին այն է, որ 2 թուական է բերուած այս արձանագրութեան հետ 2ԺԶ = 1267 և 2ԿԱ = 1312, մէկը շատ վաղ Գրիգորի համար, միւսը շատ ուշ Մամքանի համար: Կարելի է ենթադրել, որ Գրիգորը իւր մօր 1267 թ.ից թողած արձանագրութիւնը 1312 թուին փոխել է և իւր կողմից էլ բաներ է աւելացրել: Մի այդպիսի խառն անթուական արձանագրութիւն կայ նաև Տաշքենտի միւս եկեղեցու վրայ. «ի հայրապետութեան Տէր Գրիգորոյ, յիշխանութեանս Հասանայ և Մամքանայ և Գրիգորոյ և Աս-

*) Տես. Այրարատ, եր. 468.

**) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 360. Ջալալեան Մ. Ա. եր. 203.

փէլ»*) , որի համար դժուար է որոշել, թէ ի՞նչ ժամանակի է վերաբերում և ինչպէ՞ս է, որ հայր և որդի իշխանակից են համարուում, և իրենց կանանց էլ իշխանութեան մասնակից: Եթէ հայրապետ ասելով կաթողիկոս պիտի հասկանալ, խօսք կարող է լինել միայն Անաւարդեցու մասին, որ կաթողիկոս է եղել 1293 թ.-ից: Մամքանը վախճանուել է 1298 թուին, ինչպէս երևում է Դադի վանքում իւր գերեզմանի վրայ եղած արձանագրութիւնից:**)

Այսպիսով Հասանի իշխանութեան մասին որոշ թուականով տեղեկութիւն մնում է միայն վերոյիշեալ 1275 թուի Սոթի եկեղեցու արձանագրութիւնը, որի վրայ պէտք է աւելացնել Ծարի Ս. Սարգիս մատուռի դրան գլխի խաչքարի արձանագրութիւնը՝ ի յիշատակ «Հասան անարժան ծառայի» ՉիԳ=1274 թուից***): Յիշեցինք նաև նոցա որդի Գրիգորի 1289 թ. նոյն տեղում մեր ուրիշ խաչքարի վերայ թողած արձանագրութիւնը†), ուր իրեն անուանում է՝

*) Սիսական, եր. 75. Ազգ. հանդէս, 1910, № 4. եր. 48.

**) Արցախ, եր. 206.

***) Արցախ, եր. 405.

†) Նոյն.

«Գրիգոր որդի Հասանայ քաջ և յաղթող զաւրավարին և մեծի իշխանին Ականայ, Հանդարեւոյ, Սոթից, Շողգահո և այլ բազում գաւառաց» . իսկ Ծարը «սիրեցելոյն հաւրն իմոյ հայրենիք և պարգև քաջութեան»: Պէտք է ենթադրել, որ այդ թուականին ուրեմն վախճանած էր Հասանը և իշխանութիւնը անցել էր իւր որդուն. թէև կարող է մէկը մտածել, որ նա կենդանութեամբ իշխանութիւնը բաժանել էր գուցէ որդու հետ և զորա համար նախորդ արձանագրութեան մէջ երկուսը միասին են յիշուում, այստեղ էլ այնպէս է նորա անուան յիշատատակութիւնը, կարծես դեռ կենդանի լինի: Յամենայն զէպս այս արձանագրութիւնից երևում է, որ նա պատերազմներ ի մէջ ցոյց տուած իւր քաջութեամբ Թաթարական իշխանութեան առանձին բարեհաճ ուշադրութեան է արժանացել և Ծարն ու ուրիշ տեղեր պարգև ստանալով՝ ընդարձակել իշխանութեան սահմանները, Ականից մինչև Շողուագայ, այսինքն Թարթարի հովտից մինչև Սևանայ ծովի արևմտեան ափերը՝ մէջն առած Թարթարի վերին և Սևանի հարաւարեւելեան ու հարաւային հովիտներն ամբողջութեամբ, որ բաւական ընդարձակ տարածութիւն է. և այդ պատճառով ԺԳ. դարի վերջերից սկսած Դոփեաններն աւելի բար-

ձեր գիրքը մէջ են երևում հայ իշխանների շարքում, քան առաջ: Այս ժամանակից և մնացել են նոցա առաջին յիշատակարանները Ծարում և Սոթքում, ուր յետոյ ամփոփուում է նոցա իշխանութիւնը:

Ծարի և ուրիշ տեղերի արձանագրութիւններ ցոյց են տալիս, ինպէս յիշուեց վերև, որ Հասան իշխանը ունեցել է մի եպիսկոպոս եղբայր Յովհաննէս անուռնով և որ սա երկար տարիներ Հաղբատի առաջնորդութիւնն է վարել: Այս Յովհաննէսին միայն կարող է վերաբերել Ծարայ ս. Սարգսի 1279 թուի արձանագրութիւնը, որի համաձայն այդ մատուռ շինուել է «ի պարոնութեան Դուսին որդոյն Ուհան երէցու»^{*)}: Բայց ինչո՞ւ նա պէտք է յիշուէր իբրև պարոն, արդեօք այդ ժամանակ Հասանն արդէն վախճանէլ էր և նորա փոքրահասակ որդու փոխարէն սա էր իշխանութիւն վարում. արդեօք սա առաջ ամուսնացած քահանայ է եղել, կինը վախճանելուց յետոյ եպիսկոպոս է ձեռնադրուել և Հաղբատի առաջնորդ դարձել: Նոյն 1279 թուին և արդէն 1261 թուից ի վեր^{**)} Հաղբատի եպիսկոպոս է յիշուում արձանագրութեանց մէջ Տէր Յովհաննէս, և մենք հնա-

*) Արցախ, եր. 406.

**) Երզնկեան, եր. 66 եւ 30.

քաւորութիւն չունինք որոշելու՝ ուրիշ Յովհաննէս է այդ արդեօք, թէ սոյն երկրորդ Յովհաննէս Դուսիանը, որ Մարցի մի խաչքարի արձանագրութեան վկայութեամբ^{*)} գոնէ 1785 թուին Հաղբատի առաջնորդն էր: Ծարի ս. Աստուածածին վանքի 1301 թուի ընդարձակ արձանագրութեան մէջ նա իւր մասին ասում է, թէ Թաթարաց աշխարհակալ բռնութեան և հարկապահանջութեան խստացած դառն ժամանակ հրաման է ընդունել իւր նախահայրերից գնալ առաջին հայրապետների հոչակելի աթոռ՝ Հախպատ, և ապա վերադառնալով «ի մեր հայրենական և բնիկ տունս հարազատ աւագ եղբար Հասանայ քաջ զաւրականին և հոչակաւոր արիացելոյն», այս ջրաւէտ ձորակն ընտրել է իւր համար իբրև առանձնութեան անապատ և սկսել է մի մատուռ շինել. բայց յետոյ իւր եղբորորդի Դրիգորը, նորա կին Ասփան և ուրիշ իշխաններ եկել ցանկութիւն են յայտնել, որ ս. Աստուածածնի եկեղեցին շինուի, և նա սկիզբ է դրել շինութեան^{**)}: Այս եկեղեցւոյ և անապատի շինութեան մասին է, անշուշտ,

*) Զալաբան, Մ. Ա. եր. 408. «Ի հայրապետութեան Տէր Յաւհաննիսի թոռն Դուսիանց»

**) Արցախ, եր. 407.

խօսքը, որ Դօփեանց սերնդաբանութեան մէջ ասած է, թէ Հասանի և Մամքանի «միւս որդին Տէր Յովհաննէսն շինեաց զսուրբ ուխտն Գետամէջ», ուր շփոթութեամբ Հասանի կրտսեր եղբայրը նրա որդին է դարձել: Գրիգորի կին Ասփէն ևս յիշում է խաթրայ վանքի եկեղեցու բեմի անթուական արձանագրութեան մէջ (որ կարող է հարկաւ միայն ժ.Դ. դարի սկզբից լինել, և ոչ երբէք 1251 թ.ից, ինչպէս ենթադրել է Կ. Կոստանեան*), որ այդ բեմը շինել է տուել «ի ձեռն քահանայապետին մեծ ի տեառն Յովհաննիսի»**): Այդ արձանագրութեան մօտ ձախակողմեան խորանի վրայ գրուած է. «Ձմեծ տէր Յովհաննէս շինող եկեղեցոյս, որդի Դաւիթն, եղբայր մեծ իշխանին Հասանայ, յաղօթս յիշեցէք»***), և դորանով ուրշած է վերջին Տէր Յովհաննէսից առաջին մեծ Տէր Յովհաննէսը, որ նոյն եկեղեցոյ, վերև արդէն յիշուած, 1204 թուի արձանագրութեան համաձայն իրօք եկեղեցու բուն շինողն է եղել. այժմ, մի դար յետոյ, ինչպէս Ասփէի արձանագրութիւնից երևում է,

*) Վիմական տարեգիր, եր. 448.

**) Շահխաթունեան, շ. Բ. եր. 365.

Արցախ եր. 494.

***) Նոյն, եր. 495.

էրը նորա ամուսին Գրիգորի ծախքով և փոքր Տէր Յովհաննէսի հսկողութեամբ նորոգուել է, Մեծի յիշատակն էլ միւս արձանագրութեամբ կենդանացնել են կամեցել:

Հաղբատի արձանագրութիւնների մէջ Տէր Յովհաննէս յիշուում է բացի վերև ակնարկածներից 1280 թուին*), պ. Սաղունի իշխանութեան օրով**), որ եթէ Դօփեան երկրորդ Յովհաննէսի մասին ընդունենք, նա ինքը եղած կլինի ամենայն հաւանականութեամբ, որ նոյն Աթաբէգ Ամիր սպասալար պարոն Սաղունի իշխանութեան ժամանակ, 1273 թուին, կանգնեցրել է Ամենափրկիչ գեղեցկաքանդակ խաչքարը***), և այդ նոյն խաչքարի ետևի կողմում փորուած արձանագրութեան համաձայն՝ շինել է տաճարի գաւիթը, գրատունը†), ջուր բերել տուել, լիճ շինել, Բրդաձորի ս. Նշանի մեծածախ պահարանը կազմել տուել, Բաւլայ գիւղը գնել և նուիրել ս. Նշանին. ուրեմն ընդարձակ շինարար գործունէութիւն է ունեցել

*) Զալալեան, Մ. Ա. եր. 71. Երզնկեան, եր. 40.

**) Տես. սորա մասին՝ Շողակաթ, եր. 26.

***) Երզնկեան, եր. 42—44. Զալալեան. Մ. Ա. եր. 70—71.

†) Երզնկեան, եր. 47. այստեղ եւս նորա անուամբ արձանագրութիւն կայ:

գրիթէ իւր ամբողջ կեանքում: Հաղբատի և մօտակայքի ուրիշ անթուական արձանագրութեանց մի քանիսի մէջ յիշուած Տէր Յովհաննէսը նոյնպէս նա է երևի, բայց դժուար է որոշել, թէ թրք յատկապէս†): Յամենայն դէպս նա պէտք է լինի, որ ԺԳ. դարի վերջին տարիներում Ստեփանոս Օրբէլեանի, ուրիշ մի քանի արևելեան եպիսկոպոսների, նշանաւոր Եսայի Նչեցու և Օրբէլեան ու Պոթեան իշխանների միաբանութեամբ Գրիգոր Անաւարդեցի կաթողիկոսին ուղղած թղթին ստորագրել է, պաշտպան հանդիսանալով հայրենի աւանդութեանց՝ ընդդէմ կաթողիկամիտ ոտընձկութիւնների. «Ես Տէր Յովհաննէս՝ շնորհօքն Աստուծոյ եպիսկոպոս Հախբատայ, համախոհ և միաբան եմ իմով վիճակելովս այս ուղղադաւան նամակիս, և նզովեմ զոչ հաւանողսն ընդ այլ հերձուածողսն»*)։ Այս Տէր Յովհաննէսի գերեզմանը Մ. Ե. Բարխուտարեանց ցոյց է տալիս Դադի վանքում, հետեւալ արձանագրութեամբ. «...ի

†) Խաթրայ վանքի արժանգործեանց մէջ եւս երկու անգամ կայ յիշուած Տէր Յովհաննէս (Արցախ, եր. 493), մի անգամը Հասանի հետ, որ հաւանականար այս Յովհաննէսի մասին է, թէպէտ կարող է լինել նաեւ առաջինը։

*) Պատմութիւն տանն Սիսակուն, եր. 337

հայր... և ի երանեալն Հաղբատայ և Դատէի և Խաթրայի աթոռակալն զՏէր Յովհաննէս, եղբայր քաջ զամբականին Հասանա և արքայաշնորհ իշխանին՝ հաւր զինուորին Գրիգորոյ, աղաչեմ, յիշեք ի բարին. թվ. 227»*)։ Եթէ այստեղ սկզբի ջնջուած բառերի մէջ ուրիշ բան չէր ասուած, և իրօք Յովհաննէս եպիսկոպոսի գերեզմանն է այս, ուրեմն նա վախճանուած պիտի լինի խորին զառամութեան հասակում 1334 թ.-ին, և այն ժամանակ անհաւատալի կ'լինէր, թէ նա 1260 թ.-ին արդէն Հաղբատի եպիսկոպոս է եղել։ Բայց որովհետև նոյն իսկ եօթանասնական թուականներից նորա եպիսկոպոսութիւնը հաշուած դէպքում կ'ասակածելի չափով երկարատև է լինում այն, աւելի հաւանական է, որ տապանագրի թուանշանը թիւրիմացութեան արդիւնք լինի. մանաւանդ որ արձանագրութեանց համաձայն իւր կեանքի վերջին շրջանում նա Դադի և Խաթրայ վանքերի վերին տեսչութիւնն է ստանձնել և նոցա վերանորոգութեանց հըսկել. իսկ այդ տեղերում առաջնորդ է եղել նորա եղբորորդի՝ արդէն 1333 թ.-ին վախճանած, Սարգիս եպիսկոպոսը։

Հասանի որդի Գրիգոր իշխանի և իւր

*) Արցախ, եր. 206.

կին Ասփայի մասին բաւական բան չիշեցինք արդէն: Վերջինիս վերաբերեալ արձանագրական տեղեկութիւններն ի մի է ամփոփել Գարեգին վարդապետը*), որով նաև Գրիգորի մասին եղած մի շարք յիշատակութիւններ բերել է: Ինչ որ սորա շինարարութեան նկատմամբ պատմութեամբ է Դօփեանց սերնդաբանութեան մէջ՝ արդարանում է արձանագրական յիշատակարաններով: Յիշեցինք, որ նա ամուսնացած էր Օրբէլեան Տարսայիճ մեծ իշխանի դուստր Ասփայի հետ. այդ ամուսնութիւնը տեղի պիտի ունեցած լինի 1285 - 90 թուականների միջոցում**): Գրիգոր իշխանի և իւր կնոջ մասին ամենից աւելի տեղեկութիւն է տալիս վերև մատնանշած Թարգմանչաց աւետարանի յիշատակարանը, որ գրուել է 1312 թուին***): Յիշատակարանի խօսքերով՝ այդ մի ժամանակ էր, երբ Թաթարները տիրում էին Պոնտոսի ծովից մինչև Կասպից ծովը. եփրատ գետից մինչև Կովկասեան լեռները, և նոցա գլուխն էր «ինքնակալ կանն աշխարհակալ Խարպանդայ»: «Յայսմ ժամանակի ծագեցաւ ոմն

*) Христианскій востокъ. С. Петербургъ, 1913. Т. II. ст. 222—224.

**) Հմտ. նոյն, եր. 248—222.

***) Տես. Արցախ, եր. 289—294.

մեծ և երեւիլի տոհմային պայազատութեամբ՝ ի ցեղէ վեհից, ի զարմէ դիւցազանց, ի դասակարգէ քաջաց, ի գնտէ գովելեաց՝ Գրիգոր մեծ իշխան Հայոց, տէր և պարոն Փոքր Սիւնեաց, Հանդարեղոյ և Ականայ և բարձր ծովակին Գեղամայ՝ Սոթից մինչև ի Շաղուագայ»: Այստեղ յիշուած Փոքր Սիւնիքը նոյն Ծար գաւառն է, որ ուրեմն Գրիգորի հօր ժամանակից էր Դօփեանց ձեռքն անցել: Յիշատակարանի վերջում նորից թուած են Դօփեանց պատկանող տեղերն՝ ուրիշ անուններով, բայց այս ոչ թէ նոյն յիշատակարանի, այլ շատ աւելի ուշ ժամանակի գրչի գործ է: Ըստ յիշատակարանի Գրիգորն ու Ասփէն ունեցել են մի քանի ուստր և դուստր, որոնցից միայն մէկին է յիշում՝ Սարգիս անունով, մանուկ հասակից հոգևոր կոչման նուիրուած և Խաչենոյ եպիսկոպոսութեան աստիճանին հասնելով՝ իւր հայրենի մաւրմաւկան պետութեան հետ նաև հոգեւոր պետութիւն ժառանգած: Ասփէն համար ասած է, թէ «ամենայն բարեպաշտութեամբ զարդարեալ, զարդարեաց զանազան սպասուք և շինուածիւք զեկեղեցիս Հայաստանեայց». ի միջի այլոց գնել է այս աւետարանը և ընծայել Խաղարի վանքին. իսկ ամուսինը զարդարել է տուել այն ոսկւով և արծաթով: Ասփէն վախճա-

նել է 1311 թուին և թաղուել նոյն խաղարկ-
վանքում. ապա ամուսինը՝ «նուիրէ գերեզ-
մանի նորա ընծայս յովով, գեղորայս, այգիս
և անդաստանս, և զարդարէ զսուրբ ուխտն
զանազան սպասուք և հանդերձիւք»: Գրի-
գոր իշխանը երկու ուրիշ նուէրներ էլ արել
է Ասփէի յիշատակին. մէկ՝ 1312 թուին 2
այգի է գնել և նուիրել Ամաղու նորավան-
քին*), և միւս՝ գնել է մի այգի Ասինջում և
նուիրել է Հերհերի ս. Սիոն վանքին**), եր-
կու դէպքում ևս կենդանի պահելով իւր
կնոջ յիշատակը նորա բուն հայրենիքում՝
Վայոց ձորում: Մնում է յիշատակել, որ
Սաթրայ վանքի ներքև, Թարթար գետի վե-
րայ, հին կամրջի մօտի խաչքարի արձանա-
գրութեան համաձայն այդ խաչքարը պա-
տրաստել և կամուրջը շինել է տուել Ան-
փէն, որ այստեղ իրեն անուանում է «ա-
մուսին հակայալօր իշխանին Գրիգորի, որ-
դւոյ մեծ իշխանին Հասանայ՝ քաջի տեառն
Աղուանից***»:

Ինչպէս տեսնում ենք, Հասան Բ. ա-
ռանձնապէս զօրաւոր և աչքի ընկնող իշ-

*) Զալաբան, Մ. Բ. եր. 423 եւ Սիւս-
սական, եր. 498.

**) Նոյնք, եր. 442 եւ 446.

***) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 365.

խան պէտք է եղած լինի, որ նորա անունը
այսչափ գովութեամբ և պատկառանք է
յիշուում: Այդ վկայում է նաև խաչատուր-
կեչառացու ողբի հետեւալ քառատողը.
«ԶՀասանն յիշեմ զՍաչենցի, որ մակա-
նումար էր որդի Դովի. հանց հուժընդակ էր
ինքն յատենի՝ քան զՔրիստոսի նշանն ի
բեմի*»): Ողբը գրուած է հաւանականաբար
1316 թուից յետոյ, երբ վերոյիշեալ Սար-
պանդայ (նաև Սողաբանդայ կոչուած) խա-
նի մահուամբ Հուլաղուի հաստատած և Սար-
պանդայի եղբայր զօրեղ Ղազան խանի օ-
րով իւր փառքի վերջին օրերը տեսած իշ-
խանութեան զահր ժառանգեց Սարպանդայի
անշափահաս որդին Արուսայիդը (մեզանում
պարզապէս Բուսայիտ յիշուած), ամեն կող-
մից զանազան նահանգների կառավարիչներ
գլուխ բարձրացրին և երկիրն անվերջ պա-
տերազմների ու աւերածութիւնների հաշ-
դիսովայր դարձրին: Կեչառացին նոյն ա-
ւերածութիւնները ողբալով՝ մի առ մի յի-
շում է այն իշխաններին, որ մի 40 տարի-
առաջ, Ապաղայ խանի ժամանակ և իւր պա-
տանեկութեան օրերում, իրենց քաջութեամբ
և սխրագործութիւններով բարձրացնում էին

*) Հայապատում, Հ. Դ. Ալիշան. Վենե-
տիկ, եր. 329.

քրիստոնէութեան պատիւը վայրենի թաթարների առաջ, փառք ու պատիւ վաստակում. և ահա դոցա շարքում՝ Ապաղայի սիբիլի Սադունից, Սուլթուբուղայից, Վրաց Դեմետր թագաւորից, երկաթը փռշի դարձնող Պոռ իշխանից ու իւր որդիներից և Օրբէլեան Տարսայիճ իշխանից յետոյ գալիս է վերջին տեղում Դօփեան Հասանը: Հ. Աւիշան Եկեառացու քառասուղի մէջ արտաշայտուած է գտնում այն միտքը, թէ Հասան «Այնպէս զօրուոր էր և ազատիչ նեղելոց՝ ինչպէս Քրիստոսի ու ՍաՀն, եթէ ներուրի այս համեմատութիւնն». սակայն հեղինակը կամեցել է, անշուշտ, ոչ միայն հեղեանների ազատութեան գործում զօրաւոր ցոյց տալ նորան, այլ ամեն խնդրում, ասել՝ որ իշխանական ատեանի մէջ ամենից բարձր տեղը գրաւող զարդ էր նա՝ այնպէս, ինչպէս խաչը բեմի վրայ: Իւր քաջագործութիւնն ու թաթար խաների առաջ դորանով ձեռք բերած ազդեցութիւնը նա գործ էր դրել հարկաւ ի միջի այլոց իւր իշխանութիւնը ընդարձակելու, որ և ժառանգեց իւր որդի «բարի» Գրիգորը՝ այնպիսի չափով, որ հազիւ թէ առաջ կամ յետոյ Դօփեանք այլևս ունեցած լինին. սա էլ այդ ճոխութիւնը արդիւնաւոր դարձրեց առատանուէր շինարարութեամբ: Ինչպէս թարգմանչաց Աւե-

տարանի յիշատակարանի, այնպէս և Գեղարքունեաց Դրխրուլաղ գիւղի 1297 թուին միարձանագրութեան մէջ*) «իշխանաց իշխան» տիտղոսով է յիշուում Գրիգոր, և թէ որքան ընդարձակ սահմաններում նա բարեգործութեան յիշատակներ է թողել, վկայում է ի միջի այլոց Բջնույ մի թերի արձանագրութիւնը 1303 թուեց**): Մեր յիշածներից վերջին արձանագրութիւնը, որի մէջ նորա անունը յիշուում է, 1317 թուականից է. եթէ ստուգիւ 1267 թուին է վերաբերում Դադի վանքի արձանագրութեան այն առաջին մասը, որտեղ նորա մայր Մամքանը յիշում է նորան իբրեւ իւր գործակից՝ նուիրաբերութեան գործում, ապա ուրեմն 1317 թուին նա արդէն պատկառելի ծերունի էր, և այնուհետեւ երկի երկար չի ապրել:

Գրիգորի որդի Սարգիս եպիսկոպոսի համար յիշեցինք, որ թաղուած է Դադի վանքում, իւր տառ Մամքանի և հօրեղբայր Յովնանէս եպիսկոպոսի մօտ, 1333 թուին †): Բացի այս հոգևորական որդուց մեզ յայտ-

*) Ջալալեան Մ. Բ. որ. 446. Սիսական, եր. 74.

**) Շահխաթունեան Հ. Բ. 483. Այրարատ, եր. 273.

†) Արցախ, եր. 206.

նի է նորա միայն մի որդու՝ Վահրամ իշխանի անունը, Դովեանց սերնդաբանութիւնից. ապա և մի անգամ յիշուել է նա՝ իւր բնիկ գաւառներից դուրս, Վայոց ձորի Յախացքար վանքի մի արձանագրութեան մէջ. «Թվ. 298. Այս է հանգիստ Խաչին, դուստր Դովեանց պարոն Վահրամին» *): Այստեղ թաղուած է ուրեմն նորա դուստրը՝ նոյն թուականին, ինչ որ իւր հօրեղբայր Սարգիս եպիսկոպոսը: Եթէ այդ դուստրը ամուսնացած էր Վայոց ձորի իշխաններից մէկի հետ, հասկանալի չէ, թէ ինչո՞ւ ամուսնու անունը չէր յիշուում. գուցէ նորա մայրը այս կողմերից է եղել, ինչպէս և տաան էր, կամ խառն ժամանակների որ և է բերմամբ այստեղ է բերուել: Դովեանց սերնդաբանութեան մէջ յիշուած է դարձեալ միայն Վահրամի մի որդու՝ Սարգսի անունը, որի համար, ինչպէս տեսանք, ասուած է, թէ նա շատ արդիւնք է ցոյց տուել և ի միջի այլոց իւր հայրենեաց գլխաւոր վանքերի զանգակները բերել տուել. բայց կասկածել կարելի է, թէ արդեօք այստեղ ևս Վահրամի եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսի արածը, որին սերնդաբանութիւնը չի յիշում, չի՞ շփոթած

*) Զալալեան. Մ. Բ. եր. 452. Սիսական, եր. 164.

նորա որդու անունն հետ: Յամենայն դէպս մենք ունինք մի ուշ ժամանակի վկայութիւն Սոթից Աղբիւիսա գիւղի եկեղեցու արձանագրութեամբ *), որ ոչ միայն Դովեանց սերունդների մէջ այսպիսի մի Սարգսի գտնուելը հաստատում է, այլ նորա և յաջորդ Հասանի մէջ մի «մեծ Շահնշահ» դնում, որին սերնդաբանութիւնը չի յիշել: Երկու անթուական արձանագրութիւններով այդ եկեղեցու վերայ իւր յիշատակը յաւերժացրել է մի Յովհաննէս վարդապետ, որ և շինել է եկեղեցին յանուն ս. Աստուածածնի. իսկ արձանագրութեանց մի քանի խօսքերը բառացի նոյնութեամբ կրկնուած ենք զրտնում Մ. Աթոռի մատենադարանի Գ. 176=2519 ձեռագրի**): հետեւեալ յիշատակարանում. «Զվերջին ստացող քաղուածոյս աւետարանին Ղուկասու Ծայրեցի Յովհաննէս վարդապետ. յիշատակ հոգոյ իմոյ և կրկնականի ծնողացն իմոց և բազմեւթախ ուսուչ չին իմոյ Յովհաննէս մեծ բաբունապետին, որք հանգիպիք սմա՝ լի բերան Աստուած

*) Սիսական, եր. 74. Գեղարքունի, եր. 628. Ազգ. Հանդէս. 4940, № 4. եր. 29.

**) Քաղուածք մեկնութեան Ղուկասու աւետարանի, Տաթևացու աշակերտ Մատթէոս վարդապետի ընդարձակ յիշատակարանով եւ ողբով:

որորմի ասացէք»։ Երկու տեղում կրկնուող «կրկնակի ծնողաց իմոց» և «բազմերախտ ուսուցչին իմոյ Յոհաննէս բարունապետին» բառերն այնքան բնորոշ են, որ կասկածի տեղիք չի մնում, թէ սոյն Յոհաննէս Ծայրեցին է եկեղեցին շինողը։ Իսկ մեզ յայտնի է մի Յովհաննէս Ծարեցի վարդապետ, որի մասին պատմում է իւր «Համառօտ պատմութեան» մէջ^{*)}, վերջի յիշատակարանում համեմատաբար իրեն «փոքր Յոհանիսիկ» անուանող, մի ուրիշ Յովհաննէս վարդապետ, որի գրուածքը գրեթէ ամբողջովին առաջ է բերել Առաքել Դաւրիթեցին^{**)}։ «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհին արարեալ Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետին» վերնագրով։ Այստեղ կարդում ենք. «Ի սոյն թուականի եղև վախճան մեծ և երանաշնորհ վարդապետին մերոյ Յովհաննիսի, և զի էր նա յերկրէն Ծարայ, Փոքր Սիւնիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դաղիու սուրբ առաքելոյն, որդի ուրումն ազատի և բարեբարոյի՝ Զհանշահ կոչեցելոյ, յաղգէ Դօփեայ և Հասանայ։

*) ձոարաղ, ամսագիր, 1859. Մոսկուա, եր. 69 եւ 103. Սամուէլ Անեցի՝ ժամանակագրութիւն. Վաղարշապատ, 1895. եր. 185.

**) Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1899 եր. 603.

և էր նա աշակերտ մեծ վարդապետին Ղուկասու Հախպատեցւոյ, յոյժ սրբասէր և աստուածասէր, հեզ և աղօթող, քարոզող ուղղափառաց և յանդիմանող ստահակաց, սիրող ուղղութեանց և պատուող տօնախմբութեանց, յոյժ ընթերցասէր և գրասէր, մինչ զի բազում գրեանս ետ գրել յիւրն յիշատակ, և այլ սպասք և զարգք եկեղեցւոյ յոլով. և ալևորեալ լի աւուրք՝ հանգեալ խաղաղութեամբ ի Քրիստոս, ի յս. ամսոյ ի. ի Ռէֆ. թուականիս մերոյ, որոյ պատուական մարմինն նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղամայ ի գիւղն Վասակաշէն, հուպ դամբարանի վարդապետին Սարգսի»։ Յիրաւի նախկին Վասակաշէն, այժմ Բասարգէշար գիւղի եկեղեցւոյ բմի առաջ գեռ Մ. արքեպ. Սմբատեան կարդացել է, եկեղեցւոյ նորագութիւնից յետոյ անյայտացած, երկու գերեզմանաքարերից մէկի վերայ՝ «Այս է հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին. Ռէֆ.»։ միւսի վերայ Սարգիս վարդապետի անունը Ռ. թուից^{*)}։ Բայց ինչպէս տեսնում ենք, այս պատմութեան մէջ առած է, որ Յովհաննէս վարդապետի հօր անունը Զհանշահ է եղել, այն ձեռագրի վերջում էլ, որից

*) Հմմտ. Գեղարքունի, եր. 605. Ազգ. Հանդէս, 1910, № 4, եր. 11.

արտատպուել է պատմութիւնը, նա անուանուել է *Ջհանշահենց*, մինչ Ազբելիսայի եկեղեցու արձանագրութեան մէջ Յովհաննէս վարդապետի հօր անունը Մելքոն է, և ապա՝ նախորդների անուան ցանկից եւրեւմ է, որ սա Դօփեանց սերնդաբանութեան մէջ որոշած Շահնշահենց տնից էր: Այլեւ, մինչ պատմութեան մէջ ասուած է, որ Յովհաննէս վարդապետը Դուկաս վ. Հախպատեցու աշակերտն էր, արձանագրութեան մէջ Յովհաննէս վարդապետը մի ուրիշ Յովհաննէս վարդապետի աշակերտ է: Վերջապէս՝ մինչ ըստ արձանագրութեան եկեղեցին շինուել է Աբաս շահի թագաւորութեան ժամանակ, որ զահ է բարձրացել 1586 թուին, Ջհանշահենց Յովհաննէս վարդապետը վախճանուել էր 1583 թուին: Եզբակացութիւնը պարզ է, կարծում ենք. Ազբելիսայի եկեղեցին շինել է յիրաւի Յովհաննէս Ծարեցին, բայց ոչ թէ պատմութեան մէջ յիշուած Ջհանշահենց Յովհաննէս վարդապետը, այլ նորա աշակերտ, պատմութիւնը դրող Շահանշահենց Յովհաննէս կամ Յովհաննիսիկ վարդապետը. և ուրեմն Առաքել Դաւրթեցին չի սխալուել նորան Ծարեցի անուանելով, և ոչ Չամչեանը**), ինչ-

**) Պատմութիւն, Գ. 4. եր. 529.

պէս ենթադրել է ճաքաղի խմբագիրը, երբ Յովհաննէս Ծարեցու անունով հատուածներ է առաջ բերել նորա պատմութիւնից:

Արդ, այս Յովհաննէս վարդապետը, որ դեռ կենդանի է եղել 1600 թուին ըստ իւր պատմութեան և եկեղեցին կարող է շինած լինել միայն 1603-4 թուականից յետոյ (հաւանականաբար աւելի ուշ, սովից յետոյ), երբ հայկական նահանգները Օսմանցոյց ձեռքից ելել և Շահաբադի թագաւորութեան մէջ էին մտել,—այսպէս է յիշում իւր նախորդներին եկեղեցու արձանագրութեան մէջ. «Յովհաննէս վարդապետս որդի Մելքոնին, որդւոյ Միրզաշանին, որդւոյ Շահնշահի, որդւոյ Պռոշայ, որդւոյ Հասանայ, որդւոյ մեծ Շահնշահի, որդւոյ Սարգսի, թոռնեայն Դոփայ, քոյր մեծին Իւանէի և Սպասալար Զաքարէի», աւելացնելով, որ եկեղեցւոյ շինութեան մէջ իրեն գործակից են եղել իւր հարազատ եղբօր որդիք՝ Աթանաս և Գրիգոր եպիսկոպոսներ: Եթէ ընդունենք ուրեմն, որ այստեղ իբրեւ Հասանի պապ յիշուած Սարգիսը Վահրամ իշխանի որդի Սարգիսն է, որ Դօփեանց սերնդաբանութեան մէջ իբրեւ Հասանի հայր է յիշուում, կհետեւի որ Սարգիսն ունեցել է Շահնշահ անունով մի որդի, և նորանից է եղել Հասանը: Թէպէտ Շահնշահը կարող է թիւրիմացութեամբ Հասանի

հայր համարուած լինել, փոխանակ որդու, քանի որ նա իրօք Շահնշահ անունով որդի ունեցել է և, ինչպէս կ'աւանդենք, Պոռն ա-մենայն հաւանականութեամբ Շահնշահի որ-դին էր, և ոչ Հասանի, բայց ոչինչ չի արգե-լում, որ Հասանը Շահնշահ անունով թէ հայր ունեցած լինի և թէ որդի: Տեսնում ենք, թէ միևնոյն անունները ինչպէս յաճախ կրկնե-ւում են նոյն գերդաստանի մէջ, և աւելի հաւանական է, որ մի անուն մէջտեղից պա-կասած լինի, քան թէ աւելացած: Մեզ մնում է՝ ուրիշ պատմական յիշատակութիւն չգտնե-լով իրողութիւնը ստուգելու համար, հարցն առկախ թողնել և անցնել Հասանին, որի մա-սին համեմատաբար աւելի բան յայտնի է:

1425 թուին նահատակուած Գրիգոր Խլաթեցի Ծերենց իւր «Յիշատակարան աղետից» ոտանաւորի մէջ*), Լանկթա-մուրի 1387 թուականի սոսկալի աւերա-ծութիւնները նկարագրելով՝ ի միջի այլոց գրում է. «Այլ և զՀասանըն Ծարեցին երեք որդովքն ըսպանեցին. զի զնոցին ամուրն առին և ըզբազումս գերեցին»: Հայկավան-քի եկեղեցւոյ ճաշոցի ստորև առաջ բե-րած յիշատակարանի մէջ արձագանդ է գտել այս դէպքը և իբրև սրախտոյղ կոտորուած ու

*) Հայապատում, եր. 363

արիւնհանելի դիսպուտ մահաւսկուած յիշ-ւում են մեծաւուր իւխան Հասանի հետ նո-րա կին Սոնձան և քաջ ու արի զաւակները՝ Գրիգոր, Սարգիս, Շանշի, Ջհանշի, Աղբու-ղա, Շրվան. այլ և մի «Թագադարմ իշխան Սադուն», որի համար պարզ չէ, թէ մի և հիւմ որդին է եղել: Հասանի աւագ որդիսն-րից՝ Գրիգորից և Սարգսից, ոչ մի զաւակ չկայ յիշուած. երևի Սադունը սոցանից մէ-կի արդէն չափահաս որդին էր՝ Կորիկեան թագաւորների կամ այլ արքունական ա-րիւն ունեցող մօրից: Որոշ չէ նոյնպէս, արդեօք Ծերենց սխալ է լսել՝ Հասանի հետ 3 որդիներ միայն սպանուած յիշելով, մինչ այստեղ 5 են յիշուում, թէ սոցանից երկու-սը յետոյ են սպանուած, ուրիշ դէպքում: Յիշատակարանի գրութեան թուականի հա-մար իբրև Ծարում իշխողներ թուած են. Վահրամ, Տուրսուն, Շրվան, Սայդոյ, Պոռն և Գրիգոր: Դադի վանքի զանգակատան վրայ գտնուող երկու արձանագրութիւններ*) մէ-կից էլ տեսնում ենք, որ Վահրամը նոյնպէս Հասանի որդին էր՝ 1487 թ.-ի Լանկթամուրի արշաւանքների ժամանակ զուցէ փոքրահա-սակ եղած, փոթորիկն անցնելուց յետոյ իւր

*) Շահխաթունեան, Հ. Բ. եր. 559. Արցախ, եր. 208

հօր իշխանութեան մէջ հաստատուած, որ և վարում էր յիշատակարանը գրուելու թուին՝ 1411-ին: Հասան ունեցել է ուրեմն 6 որդի, և որովհետև մեծերը իւր հետ սպանուել էին, ժառանգական կարգը խանդարուել էր. կենդանի մնացած որդին հօր տեղն է անցնում, բայց միւսներն էլ, որոնք իշխանութիւն պիտի ժառանգէին, եթէ իրենց հայրը կենդանի մնար, երեւի որոշ իրաւունքներ վայելում էին, և այդ պատճառով իրբն իշխանակից յիշուում են իրենց հօրեղբօր հետ:

Տուրսունը Աղբուղայի որդին էր, որ միւս արձանագրութեան մէջ առաջին տեղում է յիշուում, ուրեմն Վահրամի մահից յետոյ իշխանութիւն ժառանգած. իսկ Շրվանը նորա եղբայրն էր երևի, որ այս արձանագրութեան մէջ չի յիշուում: Տուրսունի իշխանութեան հասնելուց յետոյ տան միակ մեծը դարձած լինելուն համար: Այդպէս և եղբայրներ էին երևի Սայդոն և Պոօշը, որոնցից առաջինը մի արձանագրութեան մէջ յիշուում է առաջին տեղում իրբն Շանշի որդի, միւս արձանագրութեան մէջ Պոօշի հետ Տուրսունից յետոյ: Վերջապէս Գրիգորը զժուար թէ Վահրամի որդին լինէր, որ յիշուած է արձանագրութիւններից մէկի մէջ. հօր կենդանութեամբ նորան չէին յիշի, իսկ Ջհանշի տունը առանց յիշատակութեան թողնի, ուստի պէտք է ենթադրել, որ նա Ջհան-

շի մի վաղաժամ մեռած որդին էր, իսկ արձանագրութեան մէջ իրբն Ջհանշի որդի յիշուած Հասանը նորա յաջորդ եղբայրը: Այդպէս և Տուրսունի արձանագրութեան մէջ Պոօշից յետոյ յիշուած Գրիգորը երևի Վահրամի որդին էր, որ միւս արձանագրութեան մէջ յիշուել է Սէյաուց կամ Սայդոյից յետոյ՝ իւր Հասան, Պէկի և Ալթուն եղբայրների հետ, իսկ Գրիգորից յետոյ յիշուած Հասանը՝ Ջհանշի որդին, այդպէս յիշուել է միւս արձանագրութեան մէջ վերջին տեղում՝ Տուրսունի որդի Այտինից յետոյ: Երկու արձանագրութիւններից հնագոյնի մէջ Տուրսուն և իւր եղբօրորդիք յիշում են, որ իրենց պապերից ժառանգած և իրենց գերդաստանի համար իրբն գերեզմանատուն ծառայող Դադի վանքը, Սաթրի վանքը և Գեոտամէջը, որ անբնակ էին մնացել՝ այս հաստատ օրհիլով յանձնում են Աւագ եպիսկոպոսին և իւր եղբայր Մանուէլ արեղային, և Աղուանից Գրիգոր կաթողիկոսը «վիճակաւ և շրջաբերական թղթիւ» հաստատում է, ինչպէս որ նորանից առաջ Զաքարիա կաթողիկոսը Դադի վանքը, Սաթրի վանքը և Հաղբատը իւր վիճակով տուել էր Աթանաս և Սարգիս եպիսկոպոսներին: Արդեօք խօսքն այստեղ Գրիգոր իշխանի որդի Սարգսի ու նորա ժամանակակցի՞ մասին է, զժուար է

ասել: Միւս արձանագրութեամբ Սէյտին և իւր հօրեղբորդիք մի շարք վաբելահողեր, ջրեր և ուրիշ կալուածներ են նուիրում Դադի վանքին նոյն Աւագ եպիսկոպոսի միջոցաւ, որ կամ ինքն անմիջապէս մշակէ և արդիւնքն ստանայ և կամ ուրիշների վարածից տասանորդ վերցնէ: Դադի վանքում կայ նաև հետեւալ արձանագրութիւնը. «Կամաւն Աստուծոյ եւ Փոնձէս ու որդիս Հասան և Վարնաթուն Դովիեանց տուաք ի Դադի վանուց զմեր հայրենեաց խոթերն՝ սահմանովն, խասովն, սնուրովն»^{*)}. արդեօք Հասան Գ. ի մասին է այստեղ խօսքը, թէ նորա թոռներից մէկը՝ մասին, զփուար է որոշել. շփոթեցնում է մանաւանդ Վարնաթուն՝ ուրիշ ոչ մի տեղ չգործածուած, անուներ, որ գուցէ սխալ ընթերցանութեան արդիւնք է:

Ե՞րբ է Վահրամը վախճանել և Տուրսունը նորան փոխարինել, մեզ յատնի չէ. բայց Տուրսունի յաջորդ Սայտին թողել է մի արձանագրութիւն Ծարի վանքում իւր հօր յիշատակին կանգնած խաչքարի վրայ, 1430 թուից, որտեղ անուանում է իրեն՝ «Սայտի՝ որդի պարոն Շանշին, քաջ և յաղթող զօրավարին և մեծ իշխանաց յազգէն... տեղեացս տէր և պարոն փոքր Սիւնեաց,

^{*)} Զարպիան, Մ. Բ. եր. 226.

Ականոյ և Հաթիրքոյ և Հանդարեղոյ և ծովակին Գեղամայ՝ մինչ ի Շողվաքայ»^{*)}: Այստեղից իմանում ենք ուրեմն, որ Տուրսունի իշխանութիւնը եղել է 1411 և 1430 թուականների միջում. որ Հասանի որդի Շահանշահը սպանուած ժամանակ արդէն կտրիճ և անուանի զօրական է եղել. որ Լանկթամուրի աւերածութիւններից յետոյ Դօփեաններին յաջողուել է ամբողջովին վերականգնել իրենց տոհմային իշխանութիւնը, և որ ուրեմն բուն Հաթիրքցի իշխանների սերունդից այդ ժամանակ ոչ ոք չէր ֆիացել, եթէ մինչև իսկ նոցա հայրենի գիւղը Դօփեանների ձեռքում էր: Սոցա սերընդաբանութեան վերջում պատմուած է, ինչպէս տեսանք, որ Տուրսունի որդի Այտինի օրով այլազգիք խլել էին Դօփեանների կալուածները, և նա «զիւան» է գնացել ու երեք տարի աշխատելով յետ ստացել: Տուրսունի և Սայտու իշխանութիւնը Լանկթամուրի Շահոփս որդու երկարատեւ թագաւորութեան ժամանակ էր (1405—1446 թ.), երբ, չնայելով Ազկոյունլու և Դարակոյունլու թուրքմէնների անընդհատ ընդհարումներին, նորա զօրեղ բազկի ներքոյ համեմատա-

^{*)} Շահսաթունեան. Հ. Բ. եր. 563. Արցախ, եր. 408.

կան խաղաղութիւն էր տիրում երկրում, մարդիկ սկսում էին փոքր ինչ շունչ առնել և ամայի տեղերը նորից շէնգնել, վաճառքներ էլ վերականգնանանում են, և նոր արձանագրութիւններ են երևում նոցանում: Դօփեանց կալուածների յափշտակութիւնը տեղի է ունեցել երեւի Շահուլիսի մահից յետոյ*), երբ ամէն կողմից ապստամբ իշխանաւորներ զլուխ բարձրացրին, արեան շաղախով կարճ միջոցում իրար կցած Լանկիթամուրի հսկայական պետութեան զանազան մասերը նոյնչափ արագութեամբ անջատուեցան, և երկաւրատն ներքին պատերազմներն ամէն ինչ տակնուվրայ արին, մինչև որ Ղարախոյունլիների առաջնորդ Ջահանշահը, որին Շահուլիս ինքը Ատրպատականի իշխանութեան մէջ հաստատել էր՝ Պարսկաստանի մի մասի հետ նաև հայկական նահանգներին տիրեց և, կռիւները շարունակելով հանդերձ՝ մինչև 1467 թ. պահեց իւր ձեռքում: Ահա սորա արքունիքը պէտք է եղած լինի և այն դիւանը, որի առաջ դատ վարեց Այտինը և վերականգնեց իւր տոհմային իրաւունքները:

*) Թէպէտ նորա կենդանութեամբ էլ քիչ յուզումներ չեն եղել եւ նա ինքը բաւական աւերածութիւններ զործել է մեր երկրում՝ Թուրքմէնների դէմ պատերազմելով:

Նոյն այս ժամանակ և դրուել է երեւի Դօփեանց սերնդաբանութիւնը, որ 3 ճիւղի բաժանելով Հասանի սերունդները՝ իրրե ժառանգ տոհմական իշխանութեան ներկայացնում է Աղբուղայի տունը և միայն նորա սերունդների անունը տալիս: Բայց «Շահանշէն Ուլուբէկանց պապ», «Ջահանշէն Ջահանշեւոց պապ» ասելը ցոյց է տալիս, որ նոյն ժամանակի մի տան ներկայացուցիչը Ուլուբէկ էր, և որովհետեւ Դադի վանքի զանգակատան արձանագրութեան մէջ Այտինի հետ յիշուած դուռնք Շահանշահանների կողմից Մէյտու և Ջահանշահանների կողմից Շահանշէին, կարելի է ենթադրել, որ Ուլուբէկը Մէյտու որդին էր և Ջահանշէն Շահանշի: Տարաբախտաբար չենք տեղեկանում, թէ արդեօք կալուածներն էլ 3 տան մէջ բաժանուած էին, թէ մէկն էր իշխանատէրը, իսկ միւսներն իրրե պարզ ազնուականներ սահմանափակ հողատէրեր էին դառնում և իրենց հողերի արդիւնքով ապրում: Այն հանգամանքը, որ վերջին արձանագրութեանց մէջ վանքերին եղած նուէրը վաւերացնելու համար իւրաքանչիւր տան ներկայացուցիչ հանդէս է գալիս իրրե իրաւատէր՝ հակառակ նախկին դարերի սովորութեան, երբ միայն երկրի իշխանն էր որոշում ամէն ինչ, ցոյց է տալիս, որ գլխաւոր

իշխանութեան ոյժը պակասել էր, և ազգատոհմի միւս անդամները շատ աւելի ընդարձակ արտօնութիւններով, հաւանականաբար նաև կալուածատիրական իրաւունքներով, էին օգտուում, քան առաջ. բայց թէ ի՞նչ չափով, դժուար է որոշել: Բնականաբար երկրի մէջ տիրող ընդհանուր կարգերը իրենց ազդեցութիւնն էին գործում մասնաւորների վերայ. մի տեղ, որ աւագակարարոյ թուրք-մէններն էին իշխում, երկրի ընդհանուր տիրապետութիւնը շարունակ ձեռքից ձեռք էր անցնում և ամէն մի խիղախ հեծեալ, մի խումբ հեծեալներ իւր շուրջը ժողովելով, կարող էր իւր համար նոր իշխանութիւն հաստատել և նոր կարգեր դնել, Հայոց հին նախարարութեանց կամ վրաց իշխանութեան շրջանի կարգերից շատ բան պէտք է փոխուած լինէր և ժամանակակից դրութեանը յարմարուած: Սակայն երբ Այսինը երկարատև յամառ աշխատութեամբ կարողացաւ հայրենի գաւառներին տիրանալ, հաւանականաբար ոչ միայն գլխաւոր իշխանութիւնը, այլ նաև կալուածների կարեւորագոյն մասը իւր տան վրայ հաստատեց:

Այստեղ Դօփեանների մասին եղած պատմական յիշատակութիւնները սպառում են, և մենք չգիտենք, թէ իւրաքանչիւր տոհմ զրտեղ հաստատուեցաւ, ի՞նչ ներկայացու-

ցիչներ ունեցաւ և ի՞նչ չափով իշխանութիւն պահեց: Այս շրջանի Դօփեանց ազգատոհմին յատուկ մի շարք անուններ մենք հանդիպում ենք զարի վերջին Գանձասարի արձանագրութեանց մէջ^{*)}. Ուլուրէկ, Սատուն, Այտին, Շահանշէ ևն, և եթէ բուն Հասան Ջալալեանց կալուած էր Ականայ բերդը^{**)}, որ արդէն Դօփեան Հասան Բ.-ի օրերից ի վեր նորա կալուածների շարքում է յիշուում, կարող է լինել, որ նորա սերունդներից մէկը և միւսը Պաշենի այս մասում հաստատուած, Ջալալեանց նախկին կալուածների մի մասին տիրացած կամ նոցա ընտանիքի մէջ խառնուած լինի: Առհասարակ մեծ Հասան Ջալալ Դոլա իշխանից, մանաւանդ նորա որդի Աթաբակից յետոյ՝ Ժ.Փ. զարի վերջերում, այս տոհմի իշխանութիւնը նսեմացած է երևում, և այդ է գուցէ պատճառը, որ Կեչառացու ողբի մէջ ուրիշ հայ իշխանների թուում այս տոհմից ոչ ոք չի յիշուում. ուստի զարմանալի չէ, եթէ սահմանակից Դօփեանները յառաջացած լինին նաև նոցա կալուածներում: Բայց

*) Շահխանթունեան, Բ. Հ. եր. 575—575.

Արցախ, եր. 177—179, հմմտ. Ջալալեան Մ. Բ. եր. 242.

**) Տես. Ջալալեան. Մ. Բ. եր. 253.

հաստատուն փաստեր չունինք դորա համար. վերոյիշեալ անուններով կոչուող իշխանները Հասան Զալաիան Զալալի կամ Աղարաստի թու են և ժն. դարու վերջի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ այս տոհմը կրկին զօրացել էր Խաչենում՝ մանաւանդ ժառանգական դարձնելով իւր մէջ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը:

Ընդհանրապէս Սիւնեաց և Արցախու լեռնաշխարհի հայ իշխանութիւնները շատ աւելի տոկուն կենսունակութիւն են ցոյց տուել և աւելի երկարատե գոյութիւն պահպանել, քան սովորաբար կարծուում է. այդպէս օրինակ, Մ. Աթուռի մատենադարանի (նոր դասաւորութեամբ) Հ. 2634 և 2781 աւետարանները գրուած են Վայոց ձորում 1475 և 1476 թուականներին, պարոն Զումի իշխանութեան օրով. «Յարհի եպիսկոպոսութեան մերում գաւառի Տէր Յովհաննիսի, աստուածահաճոյ և մաքուր սուրբ հայրապետի, թոռին մեծին Պաււայ, որ է առ զրանս. Գեղարդին, և եղբաւր նորին Տէր Ստեփանոսի, նորընծայ կուսակրօն արեղայի, և միւս եպիսկոպոսի Տէր Նղիայի, մաքուր և սուրբ հայրապետի, թոռին մեծին Բուրթելեանց *). ի պարոնութիւն մերոյ նահանգին մեծագլխի

*) Սրբէլեան տոհմից.

և երեւի իշխանաց իշխողի և բարեհաւատ պարոն Զումին, թոռին մեծին Պաււայ, ասպարապետին Հայոց, և որդոց նորին պարոն Հաղարէկին, Ուլուարէկին, Թումանրէկին և եղբայր որդոց սորին՝ պարոն Հայկազին, Ամիր Վասակին, Հաղբակին, Ամիր Հասանին, եղբարց՝ Տէր Յովհաննիսին և Տէր Ստեփանոսին».

նոյն անունները կրկնում են նաև միւս յիշատակարանում. իսկ Հ. 967—960 Հայր-մաշտոցը, գրուած 1498 թուին Վայոց ձորում, յիշում է, որ տեղւոյն իշխան էր պարոն Արդուքայ, թոռն մեծ Զումային: Եւ զեռ յաջորդ դարերում զանազան տեղեր երևում են նախկին իշխանական ցեղերի մնացորդներ՝ աւելի կամ պակաս փայլով: Հարկաւ այն երկարատե պատերազմները, որ մեր երկրի մնացած շէն տեղերն էլ աւերեցին, մինչև որ Սէֆեանների նոր պարսկական պետութիւնը ԺԶ. դարի սկզբում կազմակերպուեցաւ և երկիրը՝ փոփոխակի յաջողութեամբ Օսմանցւոց հետ վարած պատերազմներում, երբեմն աւելի երբեմն պակաս ընդարձակութեամբ իւր իշխանութեան ներքոյ առնելով՝ մասն բռնաւորների հարստահարութիւններին որոշ սահման դրաւ, թոյլ չէին կարող տայ քաղաքական կամ քաղաքակրթական փոքր իշատե՛ աչքի ընկնող գործունէութիւն արծարծելու. բայց զարմանալի

է այն էլ, ինչոր պահպանուել է անչափ ան-
նպաստ պայմաններում:

Դօփեանց սերնդաբանութեան վերջում
Հասանի միայն 3 որդիներին բերելը և վահ-
րամեանց անունը չտալը ենթադրել է տալիս,
որ սոքա որևէ պատճառով ասպարիզից չքա-
ցել, կամ նշանակութիւնը կորցրել էին: Եր-
կու Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետների
մասին վերև բերուած յիշատակութիւններից
էլ երևում է, որ Շահանշի և Զահանշի սե-
րունդները զոնէ մինչև ԺԶ. դարի վերջերը
ապրում էին Ծարի գաւառում: Մի Ուլուբէկ
կայ թաղուած 1568 թուին (Զօղում,*) որ
կարող է դարձեալ Շահանշեան տոհմից լի-
նել. բայց մի դարի միջանկեալ ժամանա-
կամիջոցը թոյլ չի տալիս վճռաբար ենթա-
դրել այդ: Մնում է յամենայն դէպս որոնել,
թէ ուր մնաց Այտինի տոհմը, որ ԺԵ. դա-
րի կէսերին ներկայանում է իրրև իսկական
ժառանգ Դօփեանց իշխանութեան:

*) Գեղարքունի, եր. 623: Ուլուբէկ Շահ-
նոխի որդու եւ յաջորդի անունն էր, որից եւ վեր-
ցրած կարող են լինել զանազան իշխանական տներ:

Բ.

ՄԵԼԻՔ ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆԻ.

Սոթից գաւառը՝ Սևանայ լճի հարաւ-
արևելեան անկիւնում, որ, ինչպէս տեսանք,
մինչև ԺԷ. դարու կէսերը Դօփեանց ժա-
ռանգական կալուածներից մէկն էր, ԺԶ.
դարում ներկայանում է մէլիքների մի ազ-
գատոհմի ձեռքի տակ, որի ամէնից աչքի ըն-
կնող ներկայացուցիչն էր դարի վերջում Մէ-
լիք-Շահնազարը: Շահխաթունեան գտել է
«Ի քեօթուկ անուանեալ մատենին Սիւնեաց
արքեպիսկոպոսարանի» մի գրուած *), որով
«Գեղարքունու մէլիք և տանուտեարք» Տա-
թևի վանքում 1513 թուին հաստատում են,
թէ 12 գաւառների թուում Գեղամայ երկիրն
էլ Տաթևի թեմ է եղել միշտ ու պիտի մնայ
այնուհետև. իսկ ստորագրողների մէջ առա-
ջին տեղը բռնում է Փիրհամզէ, որդի Եղի-
շէին և թոռն Մէլիք Միրզին: Ապա, Դուլալի

*) Ստորագրութիւն, Հ. Բ. եր. 297.

գիւղի եկեղեցու մօտ մի զերեզմանի խաչ-
քարի վրայ կարդացուում է, թէ պատրաստել
է տուել այն՝ իւր որդի Զաւրնայի հոգւոյ
փրկութեան համար, Գեղամայ տանուէր
Փիրնամզէն*)։ Այս խաչքարի թուականն
արդէն Շահխաթունեանի ժամանակ կիսեղծ
է եղել, և նա կարդացել է միայն. ԾԴ, Հ.
Ալիշան ենթադրութեամբ փակագծի մէջ
առջևից աւելացրել է Ռ. այնուհետև Մես-
րոպ արքեպիսկոպոս և Լալայեան առանց
այլեւայլութեան ՌԾԴ=1605 են կարդացել,
որ լինել չի կարող, որովհետև այդ թուին
Մէլիք Շահնազարն էր Գեղամայ իշխանը,
և միայն Կոստանեան վերականգնել է ուղիղ
ընթերցումը և իրաւամբ ենթադրել, որ
այդ թուականը պէտք է լինի ԶԾԴ=1505։
Տեսանք, որ 1515 թուին Գեղամայ մէլիքը
Փիրնամզէն էր. իսկ խաչքարի արձանագրու-
թիւնը լաւ յարմարուում է դորան և հաս-
տատուում է նոյն Ղուլալի գիւղի ս. Վահանի
մատրան մօտ մի փոքր խաչքարի 1505
թուի արձանագրութեամբ, որ թողել է «բա-
րեխաւս իշխանին» Փիրնամզէի եղբայր Յո-

*) Նոյն, եր. 257. Սիսուանց, եր. 0. Գե-
ղարքունի, եր. 494. Ազգ. Հանդէս. 1908, №
2, եր. 135. Վիմ. տարեգիր. եր. 173.

սապշէն*)։ Ղուլալին շատ մօտ Փաշա-
քեանդ գիւղի աւերուած ս. Գրիգոր եկեղե-
ցու վերայ էլ մի խաչքար է եղել 1549 թուի
արձանագրութեամբ, որի համաձայն այդ
եկեղեցին նորոգել է Փիրնամզայ Աղի կե-
նակից և պարոն Դաւթի զուստը Տաալա-
ղանը**)։ այստեղ խօսքը գուցէ ուրիշի մա-
սին է***), բայց կարող է նոյն Փիրնամզէի
մասին ևս լինել։ Տեսնում ենք յամենայն
դէպս, որ ԺԶ. դարի սկզբին Փիրնամզէն
Գեղամայ երկրի մէլիքն էր, իսկ նորա պապը
եղել է Մէլիք Միրզան։ Վերջինս յիշուած է
Վանաւանի մի խաչքարի վերայ, որ կանգ-
նեցրած է 1502 թուին, ի յիշատակ նորա
որդի Մելքիսէթի. բայց մինչ Զալալեան
կարդացել է՝ «Մէլիքսէթ բէգին, որդի Միր-
զին՝ Գեղամայ իշխանին»****). Մ. արքեպ.
Սմբատեան կարդում է. «Մելքիսէթ եպիս-

*) Գեղարքունի, եր. 494. Ազգ. հան-
դէս, եր. 135.

**) Նոյնք, եր. 499 եւ 122. Շահխաթուն-
եան. Հ. Բ. եր. 240.

***). Տես. Գեղարքունի, եր. 492. ուր
1544 թուի տրձանագրութեան մէջ յիշուում է
նոյն տեղերին մօտիկ Արծիւաբարը շինող Տիլի-
ջանի եղբայրների թուում նաեւ Փիրնամզէ։

****). Ճանապարհորդութիւն, Մ. Բ. եր. 124.

կողմունքին, որդի Միրզին՝ Գեղարքունույ իշխանին»*)։ Այլ և վանականից ոչ հետու վերին Ալաշալու գիւղում մի խաչքարով վրայ արձանագրուած է։ «Եւ Մուրատս կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս Միրզիւ թվ. 20»*)=1460. Բայց շատ հաւանական է, թէ սա նոյն Միրզան լինի, քանի որ ոչ մի իշխանական տիտղոս չի կրում և իշխան Միրզան հազիւ թէ այդ թուին վախճանած լինէր. թէպէտ կարող էր խաչքարը նաև նորա կենդանութեամբ դրուած լինել՝ մի ծառայողի կողմից, իբրև յարգանաց յուշարձան, և իւր ժամանակին շատ յայտնի լինելուն համար իսկ Միրզայի իշխանութիւնը չյիշուած։ Այսպէս ուրեմն Փիրհամգէից մի երկու տասնեակ տարիներ առաջ էլ Գեղամայ երկրի իշխան եղած պէտք է լինի նորա պապ Միրզան, որ Եղիշէ և Մելիքսէթ անունով որդիներ է ունեցել, և առաջինը երևի յաջորդելով նորան՝ ԺԵ. դարի վերջերում, կամ ԺԶ. ի սկզբներում իշխանութիւնը ժառանգութիւն է թողել իւր որդի Փիրհամգին։

Արդ, ով էր այդ Միրզան։ Տեսանք, որ

*) Գեղարքունի, եր. 367.

**) Նոյն, եր. 369. Ազգ. Հանդէս, XIX.

ԺԵ. դարու կէսերին Գեղամայ իշխանութիւնը Դօփեանց միւս ժառանգական տեղերի հետ ձեռք էր բերել Հասանի որդի Աղբուղայի թոռ Այսինը. իսկ եթէ արդէն 1460 թուին, կամ նոյն իսկ աւելի առաջ, նոյն իշխանութեան տէրն էր Միրզան, բնականաբար պիտի մտածենք, թէ մէկը միւսի անմիջական, կամ առ առաւելն մի սերունդ յետոյ եկող՝ ժառանգն է։ Յիրաւի Դօփեանց ազգաբանութեան մէջ մի քանի անգամ յիշուած գտանք, որ նոցա իշխանութեան արեւմտեան սահմանը Շողուագան էր, մինչ Միրզայի և Փիրհամգէի վերաբերեալ արձանագրութիւններն այդ սահմանից դուրս են գրտնուում։ Շողուագայից փոքր ինչ դէպի հիւսիս, իսկ աւելի հիւսիս գտնուող Նորատունսն ըստ արձանագրութեանց ԺԳ. դարում Զաքարեանց իշխանութեան ներքոյ է եղել, ԺԳ. դարում Օրբելեանց, յայտնի է սակայն, որ նոցա կամ մի ուրիշ իշխանական տան սերունդ այս կողմերում մնացած լինի։ Ո՞ր տեղից հանդէս եկաւ ուրեմն այդ Միրզան և Գեղամայ երկրի տէր դարձաւ։ Տաթևու վանքի վերոյիշեալ վաւերաթղթից պարզ երևում է, որ Փիրհամգէն իւր ժամանակին միակ մէլիքն էր այդ երկրում և նորա իշխանութեան սահմանումն էին գտնուում Կոթնու Դօփեանց պատկանած ուրիշ տեղեր։ Ամէն

տարակուսանք վերանում է մանաւանդ նորանով, որ Փիրհամզի որդիներին գտնում ենք 1539 թուին խաչեր հաստատած իրենց ծնողաց յիշատակին Դօփեանց բնիկ Սոթից գաւառի այժմեան Մեծ Մազրայ գիւղում*), որ այնուհետեւ Մէլիք-Շահնազարեան տոհմի իշխանութեան կենտրոնատեղին էր: Կասկած չկայ ուրեմն, որ Միրզան ու իւր ժառանգները Գեղամայ իշխան լինելով՝ տիրում էին Սեանայ լճի հովտում Դօփեանց պատկանող բոլոր կալուածներին և պէտք է կամ խլած լինէին կամ օրինաւոր կերպով ժառանգած: Մ. եպ. Բարխուտարեանց՝ չգիտենք ինչ փաստերի վերայ հիմնուած, մէլիքութեանց սկզբնապատճառ համարում է Ջհանշահին և Ծար ու Սօդ գաւառների վերայ նորա կողմից մէլիք կարգուած ցոյց տալիս Մէյտու որդի Ջհանշահի որդի Ուլուբէկին**): Մենք տեսանք, որ հաւանականաբար նոյն Ջհանշահի օրով՝ Դօփեանց ժառանգական իրաւունքները վերականգնող եղել է Աղբուղայի թոռ Այտինը. եթէ ուրեմն մէլիք տիրոջն իրօք Ջհանշահն է

*) Գրղաբքունի, 608. Ազգ. Հանգէս, XIX, եր. 24.

**) Պատմութիւն Աղուանից. Ա. հատար. Վաղարշապատ, 1907. եր. 245.

տուել, այդ տիրոջն ստացողն էլ Այտինը եղած պիտի լինի: Յիրաւի, կարելի է մտածել, որ Այտինը ոչ թէ իշխանութեան ժառանգն էր, այլ ամբողջ գերդաստանի կողմից արքունիք գնացող, դատ վարողը: Բայց որ նա իւր համար առանց առանձին արտօնութիւններ ձեռք բերելու չի վերադարձել, ցոյց է տալիս, ինչպէս ակնարկեցինք, Դօփեանց սերնդաբանութիւնը, որ միւսներին թողնում՝ նորա ազգի մէջ է ցոյց տալիս սերունդների յաջորդ կարգը: Մեր ձեռքի տակ եղած պատմական յիշատակութիւններից առ այժմ աւելի շուտ այն եզրակացութեան կարող ենք գալ, որ Այտինը հայրենի կալուածները թափելով՝ Ծարը թողել է Շահանշահի և Ջհանշահի սերունդներին, որոնց գեռ ժ.Ջ. զարի վերջերում, ինչպէս տեսանք, այնտեղ ենք հանդիպում, իսկ իւր ազգին վերցրել Գեղամայ ծովակի հովիտը՝ մի քիչ էլ աւելի ընդարձակելով իւր իշխանութիւնը ծովակի արեւմտեան ափի ուղղութեամբ, և այստեղ, հրախ-արեւմտեան վերջին սահմանի մօտ, հաստատելու ընտելութիւնը՝ աւելի ապահովութեամբ կառավարելու իւր երկիրը, որ արեւելեան կողմից ապահով էր՝ տոհմակիցների իշխանութեամբ, և որովհետեւ ոչ նորա որդու անունը յայտնի է, ոչ Միրզայի հօր, իսկ մէկը միւսի ժառանգ է հանդիսանում,

ամէնից բնականն է ենթադրել, որ Միրզան հենց Այտինի որդին էր: Ասքա թէ ոչ այդ ժամանակ մի աննշան կամ օտար մարդ առանց ժառանգական իրաւունքների, զար ընդարձակ երկրի տէր դառնար՝ անհաւատալի բան է:

Արդեօք Միրզան ինքը կենդանութեամբ, կամ նորանից առաջ ուրիշ մէկը՝ մէլիք տիտղոսը կրէլ է, թէ ժ.Ղ. դարու սկզբներէն միայն հաստատուել է մէլիքութիւնը, և Փիրհամզէն, որ ինքն իրեն մէլիք չի էլ անուանում, իւր պապին այդպէս է անուանել իւր ժամանակի գաղափարով՝ հաստատ ուրոշել չենք կարող: Տեսնում ենք, որ դեռ ժ.Ձ. դարի սկզբում Միրզայի որդի Մելքիսէթն իւր հօրը «Գեղամայ իշխան» է անուանում, և առհասարակ հաւանական է՝ որ օտար իշխանութեանց կողմից այդ տիտղոսը շուտ տրուած, բայց տեղական ժողովուրդը նորան ուշ ընդելացած լինի: Սեմական բառ է այդ և սկզբնական նշանակութիւնն է «թագաւոր»։ սակայն արդէն այն հանգամանքը, որ Տաթևի վաւերագրի մէջ Գեղարքունու մէլիքի հետ յիշուում և ստորագրում են նաև տանուտէրները *), ցոյց է տալիս,

*) Սոցանից մէկն է՝ Շահդուբաթ Գավառնեցի, որդի Աստուածատուրին, Թոռն Միրանշին:

որ մէլիքները նախկին իշխանների համեմատութեամբ զգալի կերպով նուազ իրաւունքներ էին վայելում և միայն առաջնակարգ դիրք ունէին տանուտէրների վերաբերմամբ՝ իրեն աղնուական և խոշոր կալուածատէր: Նախկին իշխանութեան ժամանակ հնարաւոր չէր, որ իշխանի հետ զանազան տա-

խակ Նոր-Բայազիտի հին զերեզմանոցում 2 զերեզմաններ կան միմեանց մօտ, որոնց մէկը Շահդուբաթ աղային 1504 թ. միւսը՝ Աստուածատուր աղային, որդի Միրանշին, 1574 թ. (Գեղարքունի. եր. 58. Աղգ. Հանդէս. XVIII, եր. 112). բայց զոցա թուականները չեն յարմարուում վաւերագրի տարեթուի հետ: Սորան աւելի յարմարուում է այն արձանագրութիւնը, որ կայ Ներքին Աղեմանում մի խաչքարի վերայ (Գեղարքունի, եր. 352. Աղգ. Հանդէս, նոյն եր. 113) եւ որ թղել է դարձեալ մի Շահդուբաթ 1528 թ.-ին ի յիշատակ իւր զստեր: Եթէ սխալ չկայ յիշատակարաններից որ եւ է մէկի մէջ, այս Շահդուբաթը պէտք է լինի Աստուածատուրի որդին, իսկ միւսը աւելի առաջ ապրած մի ազգակից: Յիշատակելի է յամենայն դէպս, որ այդ Շահդուբաթը «տանուտէր Գաւառին» կոչուում է, եւ երեւում է, որ տանուտէրութիւնն էլ ժառանգական է եղել եւ որոշ դիրքի ու հարստութեան հետ կապուած:

նուստէններ էլ յիշուէին: Յաջորդ դարերում տեսնում ենք, որ սոցանից ոմանք առաջ գնալով և երկրի իշխանաւորների սիրտը շահելով՝ իրենք էլ սկսում են մէլիք կոչուել՝ մանաւանդ, երբ որոշ դէպքերում սովորութիւն է լինում, որ Պարսից շահերը և նոյն իսկ նոցա ստորադրեալ իշխանաւորներ վախճանած մէլիքի փոխարէն ժառանգին յատուկ հրովարտակով հաստատեն նոյն իշխանութեան մէջ, հետզհետէ այն երեւոյթն է առաջ գալիս, թէ մէլիքութիւնը ժառանգական չէ, այլ երկրի տիրոջ շնորհած իշխանութիւն, որ ուրեմն շնորհել կարող է այն ում կամենայ. բուն ազնուազարմ մէլիքները և նորաբոյսները շատ անգամ շփոթւում են միմեանց հետ, և դժուար է լինում որոշել, թէ ո՞րը ո՞ր կարգից է: Բայց սկզբնական շրջանում և ժ.Ձ. դարու ամբողջ տևողութեան միջոցին մէլիք են կոչուել հաւանապատասխան միմիայն ազնուազգի ժառանգական իշխանները, որոշ կերպով տարբերուել են տանուտէրներից, իւրաքանչիւրը մի մի գաւառի վրայ իշխել են և իրենց պապերի վայելած արտօնութիւններից ու հեղինակութիւնից դեռ շատ բան պահած են եղել: Պէտք է ենթադրել ուրեմն, որ Տաթևի վաւերագրի մէջ Փրհրամգէից յետոյ երկրորդ տեղում յիշուած՝ Մէլիք Ղուկասի որ-

դի, Պուղիկի թոռն Թանգրիդուին ոչ թէ ստորագրեալ Գեղարքունու տանուտէրներից մէկըն էր, այլ մի անկախ մէլիքի սերունդ: Յիրաւի ծարում մի խաչքարի 1549 թուի արձանագրութեան մէջ*), որի գրի առնողը ակներև կերպով տողերը շփոթել է իրար հետ, կարդում ենք մէլիք Ղուկասի անունը և տեսնում, որ նորա դուստր Դաւլաթի ամուսինն էր մեծ իշխան Մերզաշան և որդիքը՝ Տաւիդ պէկ, Մէլիք պէկ «իտանէն Գեղամայ»: Կնշանակէ Մէլիք Ղուկասը ծարի մէլիք էր**), և եթէ չընդունենք իսկ, թէ նորա պապի օտարոտի Պուղիկ անունը կարող է Ուլուքէկի ազաւաղ ընթերցանութիւնը լինել, պէտք է կարծել այնուամենայնիւ, որ նա Դօփեան Շահանշէի կամ Զհանշէի ժառանգն էր ծարում՝ այնպէս, ինչպէս Փրհրամգէն Այտինի ժառանգը Գեղարքունիքում: Յիշեցինք, որ Մ. եպ. Բարխուտար-

*) Արցախ. եր. 406.

**) Բացի նորա որդի Թանգրիդուից վաւերադրին ստորագրել են Թարխան Քեթաշինեցին եւ Կունդուտ Գանձակեցին, որոնք նոյնպէս Գեղարքունու գաւառից չէին, այլ նորա մէլիքի եւ տանուտէրների հետ միացել էին՝ Աղուանից կաթողիկոսների հակառակ, Սիւնեաց աթոռի իրաւասութեան ներքոյ մտնելու համար:

եանց Շահանշէի որդի Ուլուբէկին համարում է Ծարի և Սոթի միանգամայն մէլիք եղած, բայց այն ազգաբանութիւնն էլ, որ նա չգիտենք ռուսները հանում ընծայում է այդ Ուլուբէկին*), ճիշտ լինել չի կարող: Այդ ազգաբանութեան համաձայն մեզ յայտնի Սէյտու որդին եղել է Շահանշահ, որ ունեցել է 2 որդի՝ մէկ յիշեալ մէլիք Ուլուբէկը և մէկ էլ Հախնազար: Ուլուբէկի որդին եղել է Մէլիք բէկ, իսկ նորա որդին Մէլիք Շահնազարը: Սակայն թող որ Ջահանշահի մէլիք կարգած Ուլուբէկի որդին չի կարող լինել մի դար յետոյ վախճանած Մէլիքբէկը, մեզ յայտնի է, ինչպէս կոեսնենք, որ Մէլիքբէկի հայրը Մէլիք Աբուլ է եղել, և տեսնւնք արդէն, որ սոցանից առաջ Գեղամայ երկրի միւս կողմերի հետ նաև Սոթում իշխում էր ոչ թէ Ուլուբէկը, այլ Փիրհամզէի ազգը: Ուրեմն դարձեալ այն կարծիքն է միայն հաւանական. թէ Ուլուբէկ սկի տունը Ծարում է մնացել և ժամանակի ընթացքում այնչափ հեռացել Գեղամայ երկրում հաստատուած տոհմակիցներից, որ սկսել է խնա-

*) Պատմութիւն Աղուանից, եր. 157: Ուլուբէկ Շահուխի որդու եւ յաջորդի անունն էր, որից եւ վերցրել են հաւանականաբար հայ իշխանական տները:

մութիւն հաստատել նոցա հետ. այդպիսով մէլիք Ղուկասի դուստր կամ Թանգրիկուլու քոյր Դաւաթն էլ ամուսնացել է Միրզաշան իշխանի հետ:

Ժամանակին նայելով՝ այդ Միրզաշանը կարող էր Յովհանէս Ծարեցու պապը լինել. բայց քանի որ նորա հայր Մելքոնը սորա որդիները թուում չի յիշուում և սա «ի տանէն Գեղամայ» էր, ոչ թէ Ծարեցի, աւելի հաւանական է, որ Մեծ Մազրայի եկեղեցու մի խաչքարի անթուական արձանագրութեան մէջ յիշուած Միրզաշանը լինի*): Խաչքարը նա պատրաստել է «բարեխաւս Տէրունի քահանային, որ էր սատէր տանս Գեղամայ», և դրել նոյն եկեղեցու պատի մէջ, ուր գտնուում է Փիրհամզէի որդիների 1539 թուին ի յիշատակ իրենց հօր հաստատած խաչքարը: Արդ, քանի որ ստորև հրատարկուող զոյգ յիշատակարանների մէջ ասուած է Մէլիք Շահնազարի համար թէ՛ «ի նախնի զարմից սորա յորդուց յորդիս մինչև ի սայ հոգևոր և մարմնաւոր յիշխանութեամբ տիրեալ էին յերկրիս Գեղամայ», իսկ Մէլիք Շահնազարի հօր Մէլիքբէկի յիշատակին կանգնեցրած խաչքարի

*) Գեղարքունի, եր. 608. Ազգ. հանդէս, XIX, եր. 22.

թուականն է 1578*), սա էլ Մաքենհայ վանքի մի արձանագրութեան մէջ իրեն անուանում է «որդի մեծի աստուածապահ Աբովին՝ իշխող տանն Գեղամայ», Տէրունի քահանայի իշխանութեան համար յարմարագոյն միջոցը մնում է Փիրհամզէի և Մէլիք Աբովի իշխանութեանց մէջտեղում: Յիւրաքանչէր, Հ. Ալիշան բերում է**)

Տաթևի քահանայ յիշուած վաւերագիրը հաստատող Միրզաճանի որդի և Մէլիք իրիցու թոռ մի Տէր Մելքիսէթի վկայութիւնը, առանց յայտնելու, թէ ռաբոյից է վերցրել, որի համար տուած 1519 թիւը, եթէ ճիշտ համարենք, հարկ կ'լինի, ոչ միայն Տէրունի քահանային և այդ Մէլիք երէցին նոյնացնելով՝ ուրիշ ժամանակում որոնել նորան, այլև յեղաշրջել մեր տեսութիւնները Փիրհամզէի տոհմի մէլիքութեան մասին: Տեսանք, որ Գեղարքունու մէլիքը 1513 թուին Փիրհամզէն էր. եթէ նորա ժամանակակցի պապը մէլիք է եղել, ուրեմն կամ Միրզայից յետոյ եղած պիտի լինի կամ նորա հետ միաժամանակ՝ մի տարբեր տոհմից: Փիրհամզէի հայրը իբրև հոգևորական չի յիշուում. իսկ ենթադրել, թէ Մէ-

*) Նոյնը, եր. 640 եւ եր. 22.

**) Սիսական, եր. 34.

լիք երէցը կամ Տէրունի քահանան նորա եղբայրն է եղել, կամ թէ Միրզա կամ Միրզաջան զուցէ նոյն անունն են, և ուրեմն Տէրունի քահանան նորանից իսկ առաջ մէլիք եղած Փիրհամզէի պապի հայրը, կամ թէ Տէրունի քահանայի և Միրզաջանի տոհմը տարբեր էր,—ոչ մի հիմք չունի. Տաթևի վաւերագրի մէջ այդպիսի մի տոհմի ներկայացուցիչ չի յիշուում ամենեւին, և երկու տոհմ միաժամանակ Գեղամայ մէլիք լինել չէին կարող: Խնդիրը կ'արդուի և մեր ունեցած բոլոր տեղեկութիւնները կ'յարմարուին այն ղէպքում միայն, երբ ընդունենք, թէ 1519 թիւը սխալ է կարդացուել և թէ հաւանականաբար Տէրունի քահանան Փիրհամզէի որդիներից մէկն էր: Մեր յիշած 1539 թուի խաչքարի արձանագրութեան մէջ Փիրհամզէի որդիներն են՝ Սատի, Եղիշայ քահանայ, Կոստանդ, Աղաբէկ. բայց նա կարող էր ի հարկէ սոցանից զատ մի որդի ևս ունեցած լինել Տէրունի անունով, որ նորան յաջորդել է: Ղ. վ. Փիրզալէմեանի «Նշխարք պատմութեան Հայոց» ձեռագիր աշխատութեան մէջ բերուած է մի աւետարանի համառօտ յիշատակարանը, որի համաձայն այդ աւետարանը գրուել է հրամանաւ «Արիստակէս քահանային և եղբարցն Տէրունի», 1537 թուին, Շահթամազի թա-

գաւորութեան օրով, երբ «եղև մահտարա-
ժամ առ ամենայն աշխարհս Հայոց և ես
առաւել երկիրս Գեղարքունոյ»: Արդեօք
Փիրհամգէի յաջորդ Մէլիք Երէցը չէ՞ այդ
Տէրունը, որ իբրև մի յայտնի անձն է յի-
շուում և եղբայրներն էլ նորա անունով են
ծանօթացուում: Հաւանական է, որ 1537
թուին նա արդէն վախճանած էր և իշ-
խանութիւնը իւր որդուն էր անցել. այդ
պատճառով էլ թէ՛ այս յիշատակարանում և
թէ՛ Մաղրայի եկեղեցւոյ արձանագրու-
թեան մէջ միւս եղբայրներն են միայն յի-
շուում, որոնց օրինակին հետեւելով՝ Տէրունի
քահանայի որդի Միրզաճանը նոյն եկեղե-
ցւոյ պատի վերայ յաւերժացրել է իւր հօր
յիշատակը, ինչպէս հօրեղբայրներն իրենց հօր
և իրենց յիշատակն էին յաւերժացրել. իսկ
այդ բոլորի հետ շատ լաւ յարմարուում է
այն հանգամանքը, որ Միրզաճանի կին
Դաւլաթը յիշուում է Ծարի 1549 թուի ար-
ձանագրութեան մէջ: Ինչպէս այս արձա-
նագրութիւնից էլ երևում է, Միրզաճանը իւր
հօր անդրանիկն եղած և նորան յաջորդած
չպիտի լինի. ուստի կարելի է ենթադրել,
որ նորա մեծ եղբայրը և Մէլիք Երէցի յա-
ջորդը եղել է Մէլիք Շահնազարի պապ Մէ-
լիք-Ֆէկի հայր Մէլիք-Աբովը:

Հ. Ալիշան բերելով Տէր Մէլքիսէթի

վերոյիշեալ վկայութիւնը 1519 թուականով
այն կարծիքն է յայտնել, թէ Մէլիք Աբովը
կարող է այդ Տէր Մէլքիսէթի որդին եղած
լինել *): Սակայն թող որ այդ գէպըում
հարկ կլինէր ընդունել, ինչպէս տեսանք, Գե-
ղարքունիքում միաժամանակ իշխող երկու
մէլիքական տների գոյութիւնը, որոնց իշխու-
նութեան սահմանները միմեանցից որոշելու և
ծաղումը բացատրելու հնարաւորութիւն չկայ:
Տե՛ր մակդիրը այս շրջանի պատմական յի-
շատակարանների մէջ սովորաբար կախկո-
պոսների համար ենք գործածուած տեսնում:
Մէլիք Շահնազարի մասին ասուածը, որ
վերև առաջ բերինք, թէ նորա նախնիք
Գեղամայ երկրում ինչպէս մարմնաւոր, այն-
պէս և հոգեւոր իշխանութիւն էին վարում,
ձրի խօսք չէ ի հարկէ. Դօփի որդի մեծ
Յովհաննէս կախկապոսից սկսած մինչև եր-
կու Ծարեցի Յովհաննէսները, այս իշխանա-
կան տոհմի մէջ բարձրաստիճան հոգեւորա-
կաններ՝ թեմականեր ու վանահայրներ,
պէտք է որ երբէք պակաս եղած չլինեն:
Տաթևի վաւերագրի տակ իբրև վկայ ստո-
րագրել են նաև՝ «Գեղարքունու սարկաւա-
գունքս, որ եկինք սուրբաթոռս կարգալու».
այս օրինակը ցոյց է տալիս, որ յատուկ

*) Սխալման, եր. 94.

հոգ էր տարուում նշանաւոր վանքերում ուսեալ հոգեւորականներ պատրաստելու։ Այդպիսի հետու տեղերում պատրաստուող հոգեւորականներից շատերը երեւի մեծ տնեւից էին, որ կարողանում էին միջոցներ գտնել այդ տեղերը հասնելու և որ նոցա վկայուած թեանը կարեւորութիւն էր տրուում։ Յամեհայն զէպս ուր մի իշխանի մի քանի որդիներ յիշուած ենք տեսնում, երևում է, որ նոցանից մէկը սովորաբար մանկութիւնից ի վեր հոգեւոր կոչման է նուիրած։ Յատկապէս Մէլքիսէթ անունով մի քանի եպիսկոպոսներ պէտք է եղած լինեն ԺԶ. դարում։ Յիշեցինք, որ Մ. արքեպ. Սմբատեանի ընթերցուածով եպիսկոպոս է 1502 թուի արձանագրութիւնը թողնող իշխան Միրզայի որդի Մէլքիսէթը, ստորեւ բերած յիշատակարաններից մէկում տեսնում ենք, որ Մէլք Շահնազարն ևս մի հօրեղբայր է ունեւորեցել Մէլքիսէթ եպիսկոպոս անունով. ապա Մեծ-Մաղրայի մի խաչքարի արձանագրութեան մէջ յիշուած է «արհի եպիսկոպոս Տէր Մէլքիսէթ», որի ձեռքով «յամի նեղուած թեան Շահ Թամազին», այսինքն 1550—51 թուին, թաղուել է Մէլք Շահնազարի հայր Մէլք բէկի հաւադատ Հախնազարը, ուրեմն նորա մի ուրիշ հօրեղբայրը։ Արդ, եթէ ստուգուի, որ Մէլք Երեցի որդի Միրզաջանը Մէլք

Աբովի եղբայրն էր, նորա որդի Տէր Մէլքիսէթն էլ կարող էր զույգ Մէլք Շահնազարի հօրեղբայր կոչուել, իրեն նորա հօր հօրեղբորորդին, և այդ դէպքում սորա երկուսը և Հախնազարին թաղողը նոյն անձն եղած կլինեն. բայց ոչինչ չի արգելում ի հարկէ, որ Մէլք Շահնազարի հօրեղբայրը կամ Հախնազարին թաղողը տարբեր անձ լինի *), իսկ Միրզաջանի որդին տարբեր։

Մէլք Աբովից յետոյ եկող սերունդների յաջորդականութիւնը աւելի որոշ է, և նոցա մասին եղած պատմական յիշատակութիւնները միջոց են տալիս՝ ոչ միայն այս նշանաւոր սոհմի պատմութիւնը մինչև ԺԶ. դարի սկզբներն առաջ տանել, այլ երբեմն նաև նորա կառավարած երկրի ու ժողովրդի մասին որոշ զաղափար կազմել։ Ահնարկուեցաւ արդէն, որ Մէլք Աբովի որդի Մէլքբէկի յիշատակութիւնը գտնում ենք երկու արձանագրութեանց մէջ։ Մարինեաց վանքի տաճարի անթուական արձանագրութիւնից երևում է, որ Մէլքբէկը նորոգել է

*) Այս նոյն անձն է հաւանականաբար, որ յիշուում է «Մաղրու ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ» նուիրատուների շարքում առաջին տեղը՝ մի մաշտոցի յիշատակարանի մէջ (տես Գեղարքունի, եր. 642)։

այդ եկեղեցին, և ուրեմն բաւականաչափ կարողութիւն և ճոխութիւն ունեցել է՝ նախնի Դօփեանց շինարարութեան օրինակին հետեւելու համար: Մեծ Մազրայում նորա դերեզմանի վերայ նորա 5 սրբոց կանգնեցրած խաչքարի արձանադրութիւնից էլ հետեւում է, որ 1588 թուին նա վախճանած էր և նորա տեղ պարոն և մէլիք էր իւր որդի Շահնապարը: Ստորե տպուող զոյգ յիշատակարանների մէջ վերջինիս համար ասուած է՝ «պատուեալ և մեծարեալ ի խրոխտ կայսերէն Պարսից՝ ի Շահթամազէն և ի Շահ Սուտայրանդայէն և ի Շահ Իսմայիլէն»։ Իսկ Շահթամազը մեռել է 1576 թուին, մեր օրնայ Շահ Իսմայէլը, որ 1524 թուին է մեռել և իւր նորահաստատ թագաւորութիւնը դեռ անչափահաս որդուն թողել: Եթէ ուրեմն Մէլիքբէկին 1576 թուականից իսկ առաջ վախճանած համարենք, և միայն նորա յիշատակի խաչքարը տարիներ յետոյ դրած, կոմ Մէլիք-Շահնապարին որ և է պատճառով արգէն իւր հօր կենդանութեամբ պատիւ ստացած Շահթամազից, պարզ է, որ Շահ Իսմայէլից պատուած լինել նա չի կարող, և յիշատակարանի նկարագրած մեծարանքը ամբողջ զերդաստանի համար պէտք է հասկանալ, կամ սակաւօրեայ Շահ Իսմայէլ Բ. ին վերագրել: Ինչպէս Շահ Իսմայէլը, որին՝

չնայելով հարստութիւնների փոփոխութեան, Պարսից մինչև այժմ տեղոյ նոր թագաւորութեան հիմնադիրը կարելի է համարել, այնպէս և նորա որդին Շահթամազ, որ թէպէտ յիշուի խրոխտ էր և պատերազմատէր, բայց իրենից աւելի խրոխտ Օսմանեան սուլթաններից միշտ յաղթուած, պատճառներ շատ ունէին Գեղարքունու մէլիքների նման փոքր իշխանաւորներին սիրաշահելու: Ստիպուած լինելով մի կողմից երկրի ներսում ամէն բոպէ զլուի բարձրացնելու պատրաստ թուրքմէն ցեղերի և ապստամբ նահանգապետների, միւս կողմից զուրսը Օսմանցիների դէմ անընդհատ պատերազմներ մղելու, նորա մեծ կարիք ունէին ծայրագաւառներում այնպիսի հաւատարիմ տարրերի, ինչպէս հայ իշխանութեանց անացորդներն էին Հիւսիսարեւելեան Հայաստանում, որոնց ձեռնառու էր միշտ կենտրոնական իշխանութեան զօրացումը և երկիրն աւերող հրոսակների սանձահարումը: Շահթամազ, որ 1551 թուին մեծ աւերումներ էր գործել դեռ իւր հօր ժամանակ Օսմանցւոց ձեռքն անցած կենտրոնական և արեւմտեան Հայաստանում*), Յովհաննէս Ծաւեցու պատմու-

*) Տես. Չամչեան, պատմութիւն, Հ. Գ. Գր. 344.

Թեան մէջ, որ սկսուում է 1572 թուից՝ նորա երկոտասանամեայ հասակի յիշողութիւննէրով, ներկայանում է իբրև մի արդարադատ, «յոյժ խաղաղասէր և անազան» թագաւոր, որ երկրի 15 տարուայ հարկը ներած է եղել և մի շարք բարերար կարգադրութիւններ է արել^{*)}։ Ասել է թէ Ծարեցու հայրենի գաւառում և շրջակայքում բաւական երկար ժամանակ խաղաղութիւն է եղել և շինութիւն, որով և բացատրուում է յիշատակաբանների նկարագրած Մէլիք Շահնազարի հարստութիւնն ու փարթամութիւնը։ Սակայն Շահթամազի մահից և նորա Խամայէլ որդու կարճատև թագաւորութիւնից յետոյ նորա 1577 թուին զահ բարձրացած միւս որդու՝ անարի և գրեթէ կոյր Խուզաբանդաւի, իշխանութեան առաջին խել տարինեքում մեծ աղէտներ ծանրացան երկրի վրայ, որոնց մասին ակնարկում է մեր մի յիշատակարանը և հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալիս Վանայ պանդուխտ Գրիգոր քահանան։

Նոյն աղէտները աւելի մանրամասնօրէն նկարագրել է ականատես Յովհաննէս Ծարեցին։ Սա պատմում է, թէ ինչպէս Լալա փաշան Վրաստան է եկել, Պարսից ճնշման

ներքոյ մահմեդականութիւն ընդունած և զահը ձեռք ձգելուց յետոյ կրկին ուրացած Սիմոն թագաւորին փախցրել և մինչև «ի դռն երկաթի», այսինքն Դերբենդ, տիրելով՝ ամուր բերդեր կառուցել։ Ապա արդէն «սաստիկ և մեծ տարածամ մահ» տարածուած է եղել ամբողջ Աղուանքում և Աւերպատականում, երբ Լալա փաշայի տեղապահ թողած Օսման զօրավարը Ղայթազ կոչուող թաթարներին և լեռնական Լակզիներին իւր գլխին ժողովելով՝ անցան Կուր գետը «և զիշխանս Գանձայոյ և Պարտաւոյ փախստական արարին, և ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լեռինս՝ զԳանձայ և զԲարտայ, զՋարարերդ և զԽաչէնք, զՂարանդ և զԴիզակ, ի Չարեքի կոչեցեալ գետոյն մինչև ի գետն Երասխ ի միում աւուր յաւարի հարեալ գերեցին և զանհաճոյն սրով սպանին, և զկնի Դ. և Ե. աւուրց դարձան ի տեղի իւրեանց»։ Դորան հետեւում է սաստիկ սով, որից զարհուրելի պատկերներ է առաջ բերում պատմիչը։ Մ. արքեպ. Սմբատեան ևս Շամքորի Ղուլալի գեւղում գտել է մի աւետարան^{*)}, որի յիշատակարանում գրուած է. «Արդ ի թուականիս ՌիԴ վասն ծովացեալ մեղաց մերոց եղև աստուա-

^{*)} Հոսրաղ. 4839. եր. 70 եւն.

^{*)} Դեղարքունի, եր. 809.

ծառատ բարեկութիւն. զի սով էր, մահ էր, սրածութիւն և հարկապահանջութիւն յամենայն տեղիս և արհաւիրք: Այսպիսի ամի գովելի Մէլիք Շահնազարն և բարի ամուսին Փախրի Զահանն, որ իբրև զհայր և զմայր արցնուեն մեզ կերակրաւք և ըմպելաւք»: Հաւանականօրէն այս նկարագրութիւնն էլ վերաբերում է Ռիւլ=1579 թուին, և Սմբատեան սխալ է արտադրել թիւը. որովհետեւ 1575 թուի մասին սով և սրածութիւն ոչ ոք չի յիշել, և այս յիշատակաբանում Շահնազարն է մէլիքը, որ 1575-ին լինել չէր կարող: Գեղարքունիքն ուրեմն՝ գտնուելով լեռնային այն նեղ շերտի վերայ, որի արեւմտեան կողմից անցել էին Օսմանցիք գէպի Վրաստան արշաւելիս և արեւելեան կողմով Արցախի գաւառների վերայ յարձակուել, ազատ էր մնալիւ այդ միջոցին աւերածութիւնից և սովից» և պատասպարան դարձել ուրիշ տեղերից փախածների: Այդ պատճառով այնտեղ է ապաւինում նաև Վանի կողոպտուած քահանայն, ու այնչափ մեծ է երևում Մէլիք Շահնազարի տան ճոխութիւնը մի տարի յետոյ յիշատակաբանները գրողների աչքում՝ ուրիշ տեղերի ողորմելի գրութեան հետ համեմատած: Հաւանականաբար հենց որ Օսմանցիք յետ քաշուեցան, Մէլիք Շահնազարը շտապեց իւր հաւատա-

րիմ հպատակութեան հաւաստիքը ներկայացնել Պարսից նոր թագաւոր Խուդաբանդային և նորանից մեծարանք ընդունել, որի թարմ տպաւորութեան ներքոյ և յիշատակաբանում գովաբանած են Մէլիք Շահնազարի Պարսից թագաւորներից, «ի խանէ և ի Սուլթանէ» ընդունած շնորհները: Գեղարքունու մէլիքի այս բացառիկ բարեբաղդ վիճակից ըստ երեւութին միայն պահպուստներն ու տնտեսները չեն օգտուել, այլ նաև եկեղեցականութիւնն ու զրականութիւնը, որ ուր գէթ մի քանի տարուայ ապահով անկիւն է գտել, այս կամ այն արդիւնքը տուել է: Հ. Ալիշանի յիշատակութիւններից երևում է, որ Միլիթարեանց վանքում ևս կան ձեռագիրներ՝ մեր այստեղ հրատարակածների նման յիշատակաբանով և Մէլիք Շահնազարի օրերին վերաբերեալ պատմական տեղեկութիւններով*): Ինչպէս և Սաջիկ վարդապետի ժողովածուի մի ձեռագիր աւետարանի յիշատակաբանում ասուած է, որ այդ աւետարանը գրուել է 1581 թուին Մազրայ գիւղում՝ «յիշխանութեան տեղոյս պարոն Շահնազարին»**): Անշուշտ սուքա բոլորը խզուել

*) Սիւական, եր. 54.

**) Յուցակ ձեռագրաց. Վաղարշապատ, 4898. Մ. Բ. եր. 52

մնացորդ են միայն այն գրական հարստութեան, որ Մէլիք Շահնազարի խաղաղ իշխանութեան ներքոյ մասամբ նոր գրի առած, մասամբ աւերեալ տեղերից ազատած ու ժողոված է եղել:

Սակայն Մէլիք Շահնազար՝ որչափ և իւր երկարատե իշխանութեան միջոցին խոհական աշալըջութեամբ ապահով է պահել Գեղարքունիքը, ինչպէս մի խաղաղ կղզի շուրջը փոթորկող ծովի մէջ, և անօրինակ բաղդաւորութեամբ մի քանի անգամ ազատուել է խռովայոյզ ժամանակի դժնգակ հարուածներից, միշտ անդորր վիճակ չի ունեցել: Դժբախտ Սուլթանզադային 1586 թուին յաջորդեց իւր որդին՝ անուանի Շահաբասը, որին արդէն 4 տարի առաջ շահ էին հռչակել իւր կառավարութեան յանձնուած Սորասանում և որ թէպէտ անձնապէս օժտուած զօրեղ արեւելեան թագաւորի բոլոր յատկութիւններով՝ մի անգամից չէր կարող ոտքի կանգնեցնել քայքայուած պետութիւնը: Նա ստիպուած էր 1590 թուին խաղաղութեան դաշն կապել Օսմանցւոց հետ, որով նոցա նուաճած ուրիշ երկրները հետ ամբողջ Հայաստանն էլ նոցա տիրապետութեան ներքոյ մտաւ*): Այդպէս ուրեմն ի միջի այլոց

*) Ծարեցին (ճոսրաղ, եր. 408) պատ-

նաև Գեղամայ երկիրը 15—16 տարի Օսմանցւոց իշխանութեան ներքոյ է մնացել և այդ ժամանակամիջոցում, անշուշտ, շատ երջանիկ օրեր չի տեսել: Չհաշուած այն աւարաւութիւնները, որ փոխադարձ նուաճումների անհանգիստ տարիներում պէտք է տեղի ունեցած լինին, թէպէտ նոցա մասին յիշատակութիւն չենք գտնում, խաղաղ միջոցում իսկ այնքան խիստ էին Օսմանցւոց հարկապահանջութիւններն ու կեղեքումները, որ նոցա ծանր լուծի ներքոյ հեծող գաւառները վատշուէր Պարսիկներին անգամ գրկարաց էին ընդունում իրեն ազատարարների, երբ նոքա յառաջանում էին: Այնուամենայնիւ Մէլիք Շահնազարին յաջողել է ըստ երևութիւն նոր իշխանաւորների բարեհաճութիւնն ևս շահել և համեմատաբար տանելի դրութեան մէջ պահել իւր գաւառը: Ամէնից աւելի ծանր պէտք է եղած լինի նորա համար 1603 թուականը, երբ Շահաբաս իւր պետութիւնը ներքուստ արդէն բաւականաչափ խաղաղած, բարեկարգուած և ուղեմական

մում է միայն, թէ ինչպէս Օսմանցւոց Մաւրաւս խոնդիկաւի զօրավար Ֆարհատ 4588 թուին «Գանձայոյ» կողմերից զուրս է բշել Կարմրագլուխների (Ղզըլպաշ—Պարսիկներ) վերջին մնացորդներին:

նոր ուժերով զօրացած համարեց՝ Օսմանցւոց դէմ արշաւանք սկսելու համար, ամենայն արագութեամբ նուաճեց Թաւրէզն ու Ատրպատականի մեծ մասը և Ամիրզոնա խանին ուղարկեց Գանձակի կողմերն ասպատակելու։ Հ. Ալիշանի ձեռքի տակ եղած ազբիւրններից մէկի մէջ մի ժամանակակից պատմում է, որ խանը մարդիկ է ուղարկած եղիլ նաև Գեղամայ երկիրը՝ այնտեղ նստած թուրքերին կոտորելու. իսկ Մէլիք Շահնազարը Օսմանցւոց վրէժխնդրութիւնից վախենալով՝ Պարսիկների հեռանալուց յետոյ թողնում ասպաւինում է Ծար, և թուրքերը գալիս իրօք շատ կոտորած են անում և գերիներ տանում։ Բայց այդ աննշան բան պէտք է համարել՝ այն սոսկալի գերեզմարութեան հետ բաղդատելով, որի չար խորհուրդը յղացաւ անօրէն Շահարաս, յաջորդ երկու տարուայ ընթացքում Երևանն ու Կարսը գրաւելուց յետոյ, և որը ամբողջ Արարատեան երկիրը ամայի անապատ դարձրեց։ Գեղարքունիքը զարմանալի բարեբաղդութեամբ այս ընդհանուր աւերածութեան սահմաններից դուրս մնաց, այնպէս որ երբ անտէր թողած երկրում Զալալիներն սկսան ասպատակել, նոցա աւարառութեան առաջ խոյս տուող հարեան գաւառների բնակչաց, մնացորդները կարող էին այնտեղ ապաստան

տան գտնել^{*)}։ Եւ թէպէտ Զալալիների ոտքը մինչև այդտեղ էլ հասաւ,^{**)} բայց նորա մինչև Սոթք յառաջացած չալտի լինին, ուր յաջորդ 1606 թուին տեսնում ենք Մէլիք Շահնազարի տունը նոյնպիսի բարգաւաճ դրութեան մէջ, ինչպէս էր 25—28 տարի առաջ մեր բերած յիշատակարանների նկարագրութեամբ։ Մէլիք Շահնազարը երևի շուտով Մազրա էր վերադարձել Ծարից և Պարսից զօրանալուց յետոյ յաջողել իւր իշխանութեան սահմաններն ազատ պահել նոր աւերումներից։

Երբ Օսմանցւոց զօրութիւնը՝ մասամբ Շահարասի գերեզմարութեամբ և աւերածութիւններով, մասամբ Սինան փաշայի պարտութեամբ, մասամբ Զալալիների ասպրտամբութիւններով ու ասպատակութիւններով՝ իսպառ խորտակուեցաւ, Շահը բաւականաչափ ուժեղ զգաց իրեն 1607 թուին նոր արշաւանք սկսելու, նուաճեց ամբողջ Ղաւաբաղը և, Գանձակի բերդը պաշարմամբ վերցնելով՝ անցաւ դէպի Վրաստան, որ առաջուց յօժարակամ հպատակութիւն էր յայտնել։ Նա այլևս կարիք չուներ աւերե-

*) Տեա. Պատմութիւն Առաքել Գաւրիսեցւոյ, եր. 84.

**) Նոյն, եր. 85—84.

լու իւր նուաճած երկրները, որ ընդ միշտ իւր պետութեան հետ կապուած էր համարում, այլ պէտք է աշխատէր ընդհակառակն ձեռք բերել նոցա բնակիչներին համակրութիւնը ընդդէմ Օսմանցիներին: Եւ ահա Թարվէզ վերադառնալիս նա անցնում է Գեղարքունիքով՝ իբրև աշխարհի բարերարը, և հիւր է լինում Մէլիք Շահնազարի տանը: Այդ նշանաւոր դէպքն այսպէս է նկարագրում Դավրիժեցին*): «Ելեալ Շահն ի Թիֆլիսով՝ գնաց ի գաւառն Գեղամայ, և բանակեցաւ անդէն բանակն արքունի: Եւ ինքն Շահարասն իջեանեցաւ ի տան Մէլիք Շահնազարին, որ էր ի գիւղն Մազրայ, բնական ի նոյն գեղջն: Եւ էր Մէլիք Շահնազարն յազգէն Հայոց և հաւատով քրիստոնեայ, իշխան հզօր և փառաւոր, որ արար հիւրընկալութիւն Շահին որպէս վայել է թագաւորի, և էր ինքն բարեկամ և մտերիւմ և արգոյ առաջի թագաւորին. վասն որոյ և թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստուք շքեղացուցեալ խելայեաց, և պարգևեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլևս դատաւերտս և գեղօրայս ետ նմա և եղբարց նորա: Եւ հաստատուն նոմոս գրեաց և կնքեաց թա-

*) Պատմութիւն, եր. 96.

գաւորական կնքով և ետ նոցա, զի անփութիւն լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և զաւակաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»: Նման տեղեկութիւններ նոյն դէպքի մասին հաղորդում է նաև Հ. Ալիշանի վերոյիշեալ աղբիւրը: Արդեօք Մէլիք Շահնազարը Շահին նախօրօք մատուցած մի կարևոր ծառայութեամբ, որի նշանը կոտեսները ստորեկ, վաստակել էր նորա բարհաճութիւնը. արդեօք ծանօթ էր Շահին նորա և նորա նախնեաց բարի համբաւ՝ իւր նախորդներին կողմից ընդունած շնորհներով, թէ միայն պարզ պատահմունք և ըսպէի քաղաքականութեան արդիւնք էր այս հիւրասիրութիւնը, զժուար է որոշել. յամենայն դէպս այս դէպքը շատ կարևոր հետևանքներ ունեցաւ Մէլիք Շահնազարի տան համար, և այս առթիւ ձեռք բերած պատիւներն են անշուշտ գլխաւոր պատճառը, որ նորա նախնիք մոռացուեցան, իսկ նորա փառաւորութեան անունը մնաց այնուհետև ամբողջ ազգատոհմի վերայ:

ԺՁ. դարու անծայր աւերածութիւններից յետոյ հիւսիս-արևելեան Հայաստանի հայ իշխանութիւններն էլ ըստ մեծի մասին բնաջինջ էին եղել, կամ խղճուկ մնացորդներ թողել: Այն բէկերն ու մէլիքները, որոնց անունները տալիս է Դավրիժեցին*),

*) Պատմութիւն, եր. 46.

պատմելով, որ 1603 թուին Շահաբասի մօտ գնացին, երբ լսեցին նորա գէպի Հայաստան արշաւելու մտադրութիւնը, գուցէ բոլորեքեան գեւ հին իշխանական ցեղից էին, բայց միայն երկուսի համար որոշ վստահութեամբ կարելի է պնդել այդ ենոցա ծագումը ցոյց տալ, այն է՝ Հաթերք գիւղացի «Օղլան քէշիշն» և իւր հղբայր Ղալաբէկին» և Նաչեցի Ջալալ բէկը: Նաև Ոսկանապատ գիւղացի Սարուխան բէկը, որ բոլորից առաջ է յիշուում, հաւանականաբար հին աղնուական էր, թէպէտ ծագումը որոշել չենք կարող: Այն հանգամանքը, որ այստեղ առաջ բէկերն են յիշուում, յետոյ մէլիքներ, թէպէտ բուն աղնուական տոհմերը մէջ միայն տան մեծն է մէլիք կոչուում, իսկ միւսները բէկեր, ցոյց է տալիս, որ այս ձևով մէլիք կոչուածները շատ բարձր դիրք չունէին և իրենց իշխանական ծագմամբ առանձնապէս պարծենալ չէին կարող: Նաչեցի Ջալալ բէկի համար յայտնի է, թէ Ջալալ Դօլախի ցեղից էր, որ գեւ դարեր շարունակ Գանձասարի կաթողիկոսներ և մանր իշխանաւորներ է տուել: Իսկ Հաթերքի Ղալաբէկի տոհմը գտնում ենք Հաթերքի մի խաչքարի արձանագրութեան մէջ*), որի համա-

*) Արցախ, եր. 200.

ձայն նա պէտք է Պարսկաստանից վերադարձած, Ռի=1611 թուին իրրև պարոն վախճանած և այստեղ թաղուած լինի: Ըստ այսմ, շատ հաւանական է սորա մօտիկ մի խաչքարի արձանագրութեան նկատմամբ յայտնուած այն ենթադրութիւնը*), թէ Օղլան Քէշիշն էլ այդտեղ յիշուած «երկրի պարոն տէր Ովանէս»ն է, որ Շահ Աբաս թագաւորի ժամանակ այդ խաչքարը դրել է և որ յիշուում է նաև մի ուրիշ կիսեղծ արձանագրութեան մէջ իբրև հօրեղբայր Ղալաբէկի որդու: Եթէ սորա միմեանցից յետոյ պարոնութիւն են արել և երկրի տէր եղել, պէտք է լինէին բնականաբար երկրի նախկին տէրերի, այսինքն Դօփեանց՝ շառաւիղները: Այս յիշատակութիւնը կարելի է դարձեալ մի փաստ համարել, որ Այստինի օրով Դօփեանց կալուածները 3 տան մէջ բաժանուել են. մէկը մնացել է իշխելու Ծարում, մէկը Հաթերքում է հաստատուել և մէկը Գեղարքունիքում: Եւ որ Մէլիք Շահնազարը վտանգի ըրպէին Ծար էր ապաւինել, դարձեալ նշան է, որ այնտեղ ազգականներ ունէր՝ ազգակցական, խնամէական, գուցէ նաև կալուածական կապերով մնացել էր կապուած այդ բնիկ հայ-

*) Արցախ, եր. 204.

բենիքի հետ: Սակայն չի երևում, թե Դաւրի-
ժեցու կամ ժամանակակիցների յիշած բէկե-
րից ու մէլիքներից մէկնումէկը կարեոր իշ-
խանական դիրք և ընդարձակ կալուածներ
պահած լինէր. հաւանականաբար Մէլիք Շահ-
նազարը դեռ Շահաբասի գալուց առաջ նո-
ցա բոլորից աւելի աչքի էր ընկնում իւր
կարողութեամբ և դիրքով. իսկ թագաւորի
շնորհներն ընդունելուց յետոյ աւելի մեծա-
ցաւ. այնպէս որ ժամանակակիցների հա-
մար մի առանձին պարծանք և մխիթարու-
թիւն էր դեռ մի հայ իշխան մնացած տես-
նել՝ բաւականաչափ մեծատուն, աշխար-
հաստան ինքնակալին հիւրասիրելու, և
բաւականաչափ ազդեցիկ՝ նորա բարեկամու-
թիւնը վայելելու համար:

Մէլիք Շահնազարը Շահաբասին հիւր-
ընկալելուց յետոյ այլևս երկար չի ապ-
րել: Նորա գերեզմանաքարի վրայ Մազրա-
յում Զալալեան կարդացել է. «Այս է հանգիստ
պարոն Մէլիք Շահնազարին, որ էր սա աէր
և իշխան երկրիս Գեղամայ. մեծաշուք և
աստուածասէր իշխան էր սա, բարւոք ծե-
րութեամբ փոխեցաւ առ Բրիստոս, թագաւո-
րութեամբ Շահ Աբբասի, թվին ՌԾԵ»*: Այդ-
պիսով նա վախճանած պիտի լինէր նոյն

*) Հանապարհորդութիւն, Մ. Բ. Եր. 414

1606 թուին, որ Շահաբասը նորան այցելել
էր: Սակայն Մ. արքեպ. Սմբատեան գերեզ-
մանաքարի վրայ կարդացել է՝ «թվին ՌԾԷ»
*), թէպէտ դորա կողքին փոխանակ 1608
դնելու, դրել է զարձեւալ 1606, որ և նոյն
ձևով արտագրել է Լալայեան՝ պատմելով,
որ այժմ գերեզմանի վերայ միայն խաչքա-
րի պատուանդան է մնացել, իսկ խաչքարը
անյայտացել է **): Վերջապէս Կոստանեան
առաջ է բերում Զալալեանի ընթերցուածը՝
ՌԾԵ թուականով, բայց կողքին դնում է
1608 ***): Հարց է այժմ. Սմբատեանի բե-
րածը պարզ տառաօխտի է, թէ իրօք ՌԾԷ
կարդացուել է արձանագրութեան մէջ, իսկ
նա Զալալեանի ազդեցութեան ներքոյ, և Հ.
Ալիշանի որ Զալալեանից է ընդօրինակել, †
մեքենաբար դրել է 1606: Աւելի հաւանակա-
համարում ենք ՌԾԷ ընթերցուածը և Մէլիք
Շահնազարին վախճանած 1608 թուին: Ըն-
դունելով, որ նա 1578 թուին է իւր հօր
տեղը մէլիք նստել, իշխանութիւն վարած
Կլինի ուրեմն ուղիղ 30 տարի, և որովհետեւ
1579-1580 թուականների յիշատակարան-

*) Գեղարքունի, Լր. 610.

**) Ազդ. հանդէս. XIX, եր. 22.

***) Վիմակաւ տարեգիր, եր. 484.

†) Սիսական, եր. 72.

ների համաձայն նա արդէն այդ ժամանակ թոռ է ունեցել և հոգևորական դարձած ու վախճանած որդիներ, ուրեմն և առնուազն 50 տարեկան պիտի լինէր և վախճանած կը լինի իրօք «բարևոք ծերութեամբ»՝ 80-ից աւելի հասակում: Նորա գերեզմանի մօտ իւր հօր յիշատակին կանգնեցրած խաչքարի արձանագրութեան համաձայն նա ունեցել է 4 եղբայր՝ Մայիլ բէկ, Տաթլու բէկ, Միրզա բէկ և Մեկըում բէկ. իսկ մօր անունը եղել Պանումաղէ: Զարմանալի կերպով տարբերուում են սակայն այդ անունները այլևայլ՝ գրեթէ ժամանակակից, յիշատակարանների մէջ: Եթէ ընդունենք, որ Ադի բէկը խաչքարի արձանագրութեան մէջ նորա համար չի յիշւել, որ «տարաժամ մահուամբ» վախճանած է եղել, զոյգ յիշատակարանների մէջ մնում են միայն երկու եղբայր՝ Գաւգչայ բէկ և Միրզայ բէկ, որոնցից առաջինը խաչքարի վրայ չի էլ յիշուել: Դժուար է ենթադրել, թէ սա յիշուածներից տարբեր մի հինգերորդ կամ վեցերորդ եղբայր եղած լինի. հաւանականաբար «Գաւգչայ բէկ» նոցանից մէկնում է կի երկրորդ անունն է՝ տրուած որ և է պաշտօնի կամ դէպքի պատճառով, որ առնչութիւն ունէր գուցէ, ինչպէս յայտնի է, թուրքերից Գեօգչայ կոչուող՝ Սևանայ լճի հետ: Իսկ միւս եղբայրների անունը յիշա-

տակարաններում կարելի է նորա համար չի գրուել, որ տնից բաժանուած հեռացած են եղել: Գրիգոր քահանայի յիշատակարանի մէջ յիշուած է առանձին ևս մի Միրզայ բէկ աղա՝ իբրև հոգևոր հայր, իւր կին Արուսեէի հետ, իբրև հոգևոր մօր, որոնք 3 տարի նորան իրենց տան մէջ պահել և ծնողների պէս խնամք են տարել: Սորա 4 որդիների թուում Բաղրխան չկայ և երևում է, որ սա Մէլիք Շահնազարի եղբորից տարբեր անձ էր, գուցէ հօրեղբորորդի կամ աւելի հեռու ազգական: Իսկ նորա յիշած Տաթլուն նոյն Տաթլուն պէտք է եղած լինի, որ յիշւում է խաչքարի արձանագրութեան մէջ Մէլիք Շահնազարի եղբայրների շարքում:

Վարանդայի Աւետարանոց գիւղը նկարագրելիս Զալալեան գրում է. «Վերանորոգող մեծաշէն գիւղաքաղաքիս եղև Մէլիք Միրզաբէգ որդի Մէլիք Մէլիքբէգի, թոռն Ապովայ տեառն Գեղամայ, եղբայր Շահնազարայ տեառն Գեղարքունոյ» *). Իսկ Միրզայ բէկի տեղափոխութիւնը Սոթքից Վարանդայ եղած համարում է 1582 թուին, երբ Լեկզիք արշաւել աւերել են Գեղարքունիքը, և այն ժամանակից սկսուել է այդ գաւառի աւերումը և բնակիչների ցրուցան լինելը: Սակայն

*) Ճանապարհորդութիւն, Մ. Բ. եր. 247.

նորա յիշած արձանագրութիւնը, որի հիման վրայ նա այդ թուին աւերուած է համարում Գեղամայ երկիրը, մենք ոչ մի տեղ չենք գտնում և տեսանք ընդհակառակն, թէ գեո 1606 թուին ինչպէս շէն էր այդ գաւառը, կամ Միրզայ բէկի հօր տունը: Այլ և Ծա-
րեցու պատմելով սոսկալի սով էր այդ թուին Վարանդայում, և ուրեմն լսելի շուտ այնտեղից մարդիկ կփախչէին, քան թէ Միրզայբէկի պէս մի մեծատուն իշխան այն-
տեղ կերթար: Շատ աւելի հաւանական է, որ նորա տեղափոխութիւնը կատարուած լինի նոյն 1603 թուին, երբ Մէլիք Շահնա-
զարն էլ ստիպուած էր Ծարում ապաստան գտնել. իսկ Դաւրիժեցու Մէլիք Շահնազարի մասին պատմածից, թէ Շահն «գաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա և եղբարց նորա», կա-
րելի է եզրակացնել, որ Մէլիքը հաղուա-
գիւտ դիպուածից օգուտ է քաղել ի միջի ալոց իւր վտարանդի եղբօր համար և ժա-
ռանգական իշխանութիւն ու կալուածներ հաստատել տուել նորա վրայ Վարանդայում: Վարանդայի Մէլիք Շահնազարիանները ան-
ցեալ դարու առաջին քառորդին մի ընդար-
ձակ ժառանգական դատ են վարել*), և այս-

*) Այդ դատավարութեան տպուած եւ մե-
ռագիր գործերի մի խոշոր հատոր գտնուում է
Խաչիկ վարդապետի մօտ, որից եւ օգտուել ենք:

տեղ ի միջի ալոց նոքա պնդում էին, որ
իրենց նախնիք, Հայոց թագաւորութեան
ժամանակներից մնացած մի մեծ իշխանա-
կան տոհմի շառաւիղներ լինելով՝ Վարան-
դայում մէլիք են հաստատուել Շահարասի
Ա.-ի կողմից. բայց նոքա չեն յիշում այդ
իշխանութեան հիմնադիր մէլիքի անունը և
նոցա բերած փաստաթղթերի մէջ ամենա-
հինը Շահաբաս Բ.-ի հրովարտվին է 1646
թուից, որով սա Վարանդայի մէլիք է հա-
տատում Մէլիք Բաղու որդի Մէլիք Շահնա-
զարին, հիմնուելով մի աւելի հին վաւերա-
թղթի վրայ, որով 1633 թուին մէլիք էր
հաստատուել Բաղին: Դատ վարողները յայտ-
նում են նաև, որ եթէ իրենց գիւղերը խլող
յայտնի գետերաւ Մաղաթովը իւրացրած չը
լինէր այդ վերջին փաստաթուղթը՝ նորանում
կհաստատուէր, որ Մէլիք Բաղուց առաջ էլ
իրենց նախնիք Վարանդայի մէլիք են եղել, և
այսպէս՝ նոյն իշխանութիւնը որդւոց յորդի
անցել է մինչև երկրի Ռուսաց իշխանու-
թեան ներքոյ մտնելը: Հիւրհիւ գիւղի մի
արձանագրութիւնն էլ *) հաստատում է,
որ 1673 թուին Վառանդա երկրի իշխան էր
Մէլիք Բաղու որդի Մէլիք Շահնազարը: Եթէ
ընդունենք ուրեմն, որ Վարանդայի մէլիքու-

*) Արցախ, եր. 405.

Թեան հիմը դրաւ Շահարաս Ա. ի հրամանով 1606 թուին Մէլիք Շահնազար Ա. ի եղբայր Միրզայ բէկը, իսկ նորա որդին էր ըստ յիշատակարանի Բաղըրխան, որ երեկ յաջորդեց նորան, ապա այլևս հարկ չի լինի 1606 և 1636 թուականների միջոցում ուրիշ մէլիք որոնել, այլ պէտք է ենթադրենք, որ ամենայն հաւանականութեամբ՝ Մէլիք Բաղին եղել է այդ իսկ Բաղըրխանի որդին, կամ Միրզայ բէկի թոռը: Սորանով տակնուվրայ է լինում այն ազգաբանութեան ցուցակը, որ կաղմել է Մ. եպ. Բարխուտարեանց *), առանց բանաւոր հիմունքների Վարանդայի մէլիքութեան հիմնադիր համարելով Մէլիք Բաղուն, որ իբր թէ ծընւած է եղել Մէլիք Շահնազարի յաջորդ Մէլիք բէկից և մօտաւորապէս 1673 թուին Սոթից Վարանդա փոխադրուելով՝ հաստատուել է Աւետարանաց գիւղում: Այս գիւղում պահուած արձանագրութիւններից չի էլ երևում, որ մէլիքներն սկզբից և եթ այստեղ հաստատուած լինեն, ինչպէս և Մէլիք Բաղու յաջորդների համար Բարխուտարեանցի տուած ցուցակը ստոյգ և լրիւ չէ ամենևին: Սակայն մենք չենք կարող այս ճիւղի ազգաբանութեան մանրամասնու-

*) Պատմութիւն Աղուանից, եր. 458.

Թեանց մէջ մտնել, որի բազմաթիւ շառաւիղները մինչև այսօր կան և որ առանձին ուսումնասիրութեան նիւթ է:

Մէլիք Շահնազարի տունը ոչ միայն իւր հարստութեամբ և մեծ պատուով այն հայ նահապետական հիւրընկալ յարկերից մէկը եղած պիտի լինի, որի վերայ, ասում են, Հայր Աբրահամի օրհնութիւնն էր իջել, որի ներքոյ, ինչպէս տեսանք, շատ տնանկներ պատսպարան և առատասիրտ հիւրասիրութիւն պէտք է գտած լինին և հազար բերան օրհնութեամբ հեռացած, այլ և որդիների ու թոռների բազմութեամբ այնպիսի օրհնեալներից մէկը, որոնց ներքոյ տասնեակ օրօրոցներ էին միաժամանակ օրօրուում: Զոյգ յիշատակարանների համաձայն Մէլիք Շահնազար ինքն ունեցել է 7 որդի և 3 աղջիկ: Սոցանից երկու հոգևոր կոչումն ընդունած որդիքը՝ Տէր Յոհաննէս և Տէր Տէրուն*), և 2 աղջիկները՝ Թահիր և Շիրինպաշի, 1579 թուին արդէն վախճանած են եղել, և կենդանի մնացել են 5 որդին՝ Հախնազար բէկ, Էսայ բէկ, Դիլանջի բէկ, Քամալ բէկ և Ավրի բէկ, ու մի զուս-

*) Այս անունը մի նշան է դարձեալ, Թէ Տէրունի մէլիք երէցը Մէլիք Շահնազարի պապն է եղել:

տրը, որ տատի նման կոչուում էր խաթու-
նադէ: Ղուլալիի աւետարանի յիշատակարա-
նում Տէր Տէրունը չի յիշուած, այլ նորա
փոխարէնը մի Նիազըէկ արգեօք նոյն անձն
էր սա, որ հոգեւորական ձեռնադրուելով
Տէրուն անունն էր ընդունել և շուտով վախ-
ճանել: Փահիրի փոխարէն էլ այստեղ Ջա-
ւահիր է կարդացուել, որ հաւանականօրէն
Սմբատեանի սովորական քմահաճոյ սրբա-
գրութիւններից մէկն է: Առանձնապէս յի-
շուում է երեք տեղում էլ Նադտի կամ Նա-
դատի թուը՝ երեւի այն պատճառաւ, որ ան-
դրանիկ որդու անդրանիկը լինելով՝ իբրև
մէլիքութեան ժառանգ էր նկատուում: Բայց
արգեօք անդրանիկ որդին յաջորդել է Մէ-
լիք Շահնազարին: Ոչ անդրանիկ Հախնա-
զարէկի և ոչ Նադադու մասին որևէ յի-
շատակութիւն չենք գտնում: Էսայ բէկի
որդի Աստուածատուրը իւր յիշատակը թո-
ղել է մեր յիշատակարաններից մէկի լու-
սանցքում 1613 թուից՝ անուանելով իւր
հօրը Իսայ խան: Նորա մի ուրիշ որդու յի-
շատակն էլ ֆնացել է Մաքինեաց վանքում
1693 թուի արձանագրութեան մէջ, որտեղ
նոյն վանքի առաջնորդ Աւետիս վարդա-
պետը թաղել է իւր հօրը «պարոն Նիազին,
որդի Իսաբէկին, թոռն պարոն Մէլիք Շահ-

նազարին»*)։ Երկու յիշատակութիւններից
էլ երևում է, որ Էսայ բէկը մելիք չի դար-
ձել։ Ուրիշ որ և է տեղ յիշատակուած չենք
գտնում նաև Դիւանջի բէկին, և ֆնում է ե-
ղած տեղեկութիւններից եզրակացնել, որ
այդ երեք մեծ որդիքն էլ իրենց հօրից ա-
ռաջ են վախճանել և իշխանութիւնը ֆնա-
ցել է կրտսերներից մէկին։

ԺԹ. դարի սկզբներում, Ֆրանսիոյ և
Պարսից արքունիքների մէջ թղթատարի
պաշտօն կատարելով՝ նշանաւոր հանդիպա-
ցած Դուլիթ խանը, որի կենսագրութիւնը
տուել է Գ. Շիրմազանեան **), ներկայանում
է իբրև Մէլիք Շահնազարի տոհմի շառաւիղ
և մեծ ջանք է գործ դնում՝ նախ Պարսից,
ապա, երկիրը Ռուսաց իշխանութեան ներ-
քոյ անցնելուց յետոյ՝ Ռուսաց դիւանա-
տներում, ապացուցանելու իւր ժառանգա-
կան իրաւունքները և ձեռք բերելու Մէլիք-
Շահնազարեանց տոհմական կալուածները
Գեղարքունիքում։ Դորա համար իբրև փաստ
ծառայած պարսկերէն հրովարտակների և
վաւերագրերի թալոգմանութիւնը հրատա-
րակել է Մ. արքեպ. Սմբատեան ***), որոնք

*) Գեղարքունի, եր. 374.

**) Ընտիր Հայագուոնր, Ռոստով, 1894
եր. 448—429.

***) Գեղարքունի, եր. 784—808

հարկաւ մեծ լոյս կարող էին սփռել այս տոհմի պատմութեան վերայ, եթէ միայն վաւերական լինէին: Նոցանից առաջինը Շահթամազի հրովարտակն է 1559 թուից, որով հաստատուում է 8 գիւղերի Մէլիք Շահնազարի հօր Մէլիքբէկի ժառանգական սեպհական կալուած լինելը, և անկասկած վաւերական է: Բայց արդէն երկրորդը, 1603 թուին Շահաբասի կողմից Մէլիք Շահնազարին տրուած, մի անբովանդակ և անհասկանալի բան է, և կեղծիք պիտի համարուի: Ամենայն հաւանականութեամբ վաւերական է նոյն թուին «Գեղարքունեցի Մէլիք Շահնազարի որդի Քեամալին» տրուած հրովարտակը, որին պատերազմում թշնամիների դէմ ցոյց տուած քաջութեան համար շնորհուում է Նախիջևանի խանութեան Զարուշրիլ նահանգի Ղարասախալ գիւղի արքունական հարկն իբրեւ ոռճիկ: Այս հրովարտակը ենթադրել է տալիս, որ երբ Շահաբասը առաջին արշաւանքի միջոցին երասխն անցաւ, Մէլիք Շահնազարը իւր իշխանութեան ներքոյ եղած գիւղերից մարտիկներին մի գունտ է կազմել և իւր որդու հրամանատարութեան ներքոյ օգնութեան ուղարկել թագաւորին, որի հայրերին իւր հայրերը հաւատարմութեամբ ծառայել էին: Շատ կարելի է, որ այս հաւատարմութիւնը

և Քեամալ բէկի մատուցած ծառայութիւններն էին բուն պատճառը, որ ընդհանուր աւերածութեան և գերեզմարութեան միջոցին Մէլիք Շահնազարի երկրին խնայուեց և Շահը յետոյ շնորհ արաւ նորա տանը իջևանելու: Երրորդ և չորրորդ հրովարտակները դարձեալ Շահաբասից են՝ մինը 1607 թուին տրուած, իբր «զգերիսն գաւառին ծովակին Գեղամայ», որոնց նա ազատութիւն էր շնորհել, «Մէլիք Եաւրուն Գեօքչայի» յանձնելու, միւսը 1610 թուին, իբր «Գեօքչայի նահանգի մէլիքութիւնը» Մէլիք Եաւրում մահուամբ նորա եղբայր Մէլիք Քեամալին տալու համար, որ Մէլիք-Շահնազարի մահից յետոյ նորա որդի Մէլիք Եաւրուն տրուած է համարուում: Սակայն, ինչպէս տեսանք, 1607 թուին Մէլիք Շահնազարը հաւանականօրէն դեռ կենդանի էր: Եաւրու գերեզմանը գտնուում է Մազրայում Մէլիք Շահնազարի գերեզմանի մօտ, դժբաղդաբար առանց թուականի, բայց նա անուանուած է ոչ թէ մէլիք, այլ «պարոն Եաւրի պէկ», «որ անողորմ մահուամբ փոխեցաւ առ Քս. և եթող դառն սուգ»*): Այդպէս և նորա կին Գիջիխանի գերեզմանի վերայ նոյն տե-

*) Գեղարքունի, եր. 640, Ազգ. հանդէս. XIX, եր 25.

ղում, որ վախճանել է 1621 թուին, գրուած է «Կողակից Աւրի պիւն»*) . մինչդեռ Քամալ բէկը մէլիք է կոչուած՝ թէ իւր տապանաքարի 1621 թ.-ի արձանագրութեան մէջ և թէ վերի մատնանշած Մաշտոցի յիշատակարանում**), ուր նա իբրև նուիրատու տեղ է բռնում իւր հայր Մէլիք Շահնազարից անմիջապէս յետոյ: Եւ ինչո՞ւ պէտք է եաւրի բէկը մէլիք լինէր, քանի որ Մէլիք Շահնազարի որդիների մէջամէնից վերջն է յիշուած, իբրև ամենափոքրը, իսկ գերեզմանաքարի արձանագրութիւն համաձայն վաղ էլ վախճանած պիտի լինի՝ բռնի մահով, զուցէ նոյն իսկ հօր մահից առաջ: Կարող է լինել նաև, որ եղբօր հետ պատերազմի գնացած միջոցին էր սպանուել, համեմատաբար երիտասարդ հասակում, որի համար և մահը առանձին սուգ է պատճառել: Նորա կնոջ անունը չկայ յիշատակարաններում բերուած Մէլիք Շահնազարի 3 հարսների մէջ, որ կրկին նշան է, թէ իբրև փոքր նա աւելի ուշ է ամուսնացել: Կարելի է մտածել, որ Շահարասի 1603 թուի արշաւանքի ժամանակ Մէլիք Քեամալն արգէն Մէլիք Շահնազարի մնացած մեծ որդին

*) Գեղարքունի, եր. 25.

**) Նոյնը, եր 642.

էր և այդ պատճառով նա է զինուորութիւն տանում թագաւորին օգնութեան, բայց եթէ այդ էլ չլինի, թագաւորի մասնաւոր ուշադրութեան արժանանալուց յետոյ՝ աւելի հասկանալի կլինէր, որ իրենից մեծ եղբայրներին թողած իրեն մէլիք հաստատէին, քան թէ իրեն թողած՝ փոքր եղբօրը: Այսպիսով բոլոր հանգամանքներն ի մի խմբած՝ ստիպում են յիշեալ հրովարտակների վաւերականութիւնը մերժել և ընդունել, որ Մէլիք Շահնազարից անմիջապէս յետոյ մէլիք է դարձել իւր որդի Քեամալ բէկը և իշխել մինչև 1621 թուականը:

Կատարեալ կեղծիք է յամենայն դէպս այն հրովարտակը, որով իբր Շահ Սէֆին հաստատում է, թէ մահմ. 1019—1610 թուին մէլիք է կարգուած եղել Քեամալը, 1030—1620 թուին նորան յաջորդել է իւր որդի Շափուրը, բայց հաստատութեան հրովարտակը անյայտացել է, այժմ ինքը 1066—1655 թուին նորից հաստատում է նորան «Մէլիք և իշխան Նահանգին Մազրայի»: Ինչպէս տեսանք, Մէլիք Քամալը վախճանել է 1621 թուին. ուրեմն մի տարի առաջ որդին նորան յաջորդել չէր կարող. բայց եթէ ընդունենք էլ, թէ այդ հակասութիւնը կարող է բացատրուել մահմեդական և հայկական թուականների փրկչականին բոլորովին հա-

մապատասխան չլինելովը, դարձեալ անհնարին կմնայ, որ 1641-ին մեռած Շահ Սէֆի Բ.-ը (նոյն և Սուլէյման) 1655 թուին հրովարտակով տար: Բացի այդ, Զօղում 1653 թուի մի խաչքարի վերայ յիշուած են իբրև Քամալի որդիներ՝ Այտին Պալասան, Դաւլաթ Բէկ և Ածպաւ*), և որովհետև ամէն հիմք ունինք ընդունելու, որ այդ Քամալը Մէլիք Շահնազարի որդի Մէլիք Քամալն է, պէտք է հետեցնենք, թէ ուրեմն Շափուր անունով որդի նա չի ունեցել, ինչպէս և այդպիսի անուն Գեղարքունեաց շրջանի, կամ Մէլիք-Շահնազարեան տոհմի որևէ յիշատակարանի մէջ չենք գտնում: Առհասարակ մեզ թուում է, որ Մէլիք Շահնազարեանները այս տոհմի ոչ մի ներկայացուցչի համար կարիք եղած չպիտի լինի թագաւորական հրովարտակով մէլիք հաստատել. նոցա ժառանգական իրաւունքները շատ որոշ էին, դարերով նուիրագործուած և մի մէլիքի մահից յետոյ միւսը յաջորդում էր նորան ամենայն հաւանականութեամբ անմիջապէս, իւր ժառանգական իրաւանց համաձայն, և երբէք կարիք եղած չպիտի լինի թագաւորի հաստատութեանը դիմելու: Ուրիշ էր Վարանդաւի մէլիքների խնդիրը, որոնք այդ գաւառի

*) Ազգ. Հանդէս, XIX, եր. 26.

մէլիքութիւնը սկզբից և եթ թագաւորական հրովարտակով իբրև շնորհ էին ստացել և իւրաքանչիւր նոր իշխողի կողմից վաւերացնել էին տալիս, որպէս զի ստորագրեալները ճանաչեն իրենց՝ ուրիշ հեղինակաւոր հիմք չունեցող, իշխանութիւնը: Փուցէ սոցանից և օրինակ է վերցրել Դաւիթ խանը առաջ բերելու հաստատութեան հրովարտակներ նաև Գեղարքունիքի Մէլիք Շահնազարեանների համար, որոնցով կարելի լինէր ներկայացնել նոցա իբրև իւր նախնիք: 1844 թուի մի վաւերագրի մէջ*) նա յիշում է իբրև «որդի Մատուրի թոռն Միրզաջանի», իսկ 1708 թուի մի թղթում**) այդ Միրզաջանի համար ասուած է, որ նա Շափուրեանց Մէլիքբէկի որդի Մէլիք Շահնազար երրորդի հօրեղբօրորդին էր, որ Սէֆեան տոհմի վերջին շահի, 1694—1722 թ. թագաւորող Հիւսէյնի, ծառայութեան մէջ էր Սպահանում: Ուրեմն Դաւիթ խանը սորա թոռ է կոչուած՝ ոչ թէ որդու որդին, այլ նորա սերունդից լինելուն համար: Իսկ գորանից առաջ ասուած է***), թէ Միրզաջանը Մէլիք Շահնազար Բ.-ի որդին էր, Մէլիք Շահնա-

*) Գեղարքունի, եր. 704.

**) Նոյն, եր. 797.

***) Նոյն, եր. 792.

ղար Գ.-ի հայր Մէլիքբէկ Գ.-ի եղբայրը և ուրեմն նորա հօրեղբայրը, ոչ թէ հօրեղբորորդին. Մէլիք Շահնազար Բ.-ն էլ իբր որդի էր Շափուրի որդի Մէլիք Բէկ Բ.-ի, որ յաջորդել է Մէլիք Քամալի որդի Մէլիք Ասապովին: Ենթադրել պէտք էր ուրեմն, թէ Շափուրը, որ իբր յաջորդել է Մէլիք Քամալին, Մէլիք Ասապովի մեծ եղբայրն է եղած ու նախորդը. բայց մինչ նորա անունով հրովարտակ է տրուած 1655 թուին, Մէլիք Ասապովի համար բերուած է մի վաւերագիր, որ 1651 թուից է. դուրս է գալիս. ուրեմն, որ Ասապովը Շափուրի յաջորդը լինելով հանդերձ՝ նրա կրկին արքունական հրամանով Մէլիք հաստատուելուց 4 տարի առաջ արդէն մէլիք էր: Այսպիսի անհեթեթ թուութիւններ երևի նորանից են առաջացել՝ որ կեղծիք կատարողը ունեցել է իրօք ձեռքի տակ մի քանի իսկական վաւերագրեր, բայց դոքա բաւական չեն եղել իւր Մէլիք Շահնազարեանների սերունդ և ժառանգ լինելն ապացուցանելու համար. մասամբ մուժ յիշողութիւնների, մասամբ Գեղարքունիքից բերել տուակ վիճագիր յիշատակութիւնների վերայ հիմնուելով՝ կազմել է միջանկեալ կեղծ վաւերագրեր, և լաւ տեղեակ չլինելով պատմական հանգամանքներին ու միջավայրի տգիտութեան վերայ յոյս դնելով՝ այնպէս

է շարժել, որ սուտն ինքն իրեն երևում է: Գուցէ յիշեալ Միրզաշանն իրօք Մէլիք Շահնազարեաններից էր, ինքն էլ նորա սերունդը. բայց մեզ հասած աղբատիկ վաւերական յիշատակարանները ակներև են կացուցանում, որ Մէլիք Քամալի յաջորդ Գեղարքունու միլիքները մինչև Միրզաշանի օրերը տարբեր մարզիկ են եղել, և ոչ սորա ճարպիկ թոռան երեակայածները:

Յիշեցինք, որ Զօդի 1653 թուի Պաշքարի վերայ իբրև Քամալի որդիներ յիշուած են Այտին Պալասան, Դաւաթ բէկ և Աճալա: Նոյն տեղում 1701 թուի մի խաչքարի վրայ էլ յիշուում են՝ «Պետրոս վարդապետ, Գրիգոր եպիսկոպոս, Մէլիք Միրզախան, որդիք պարոն Մէլիքբէկին, Թոռն Մէլիք Պալասանին», որ այդ խաչը կանգնեցրել են իրենց պապի հօրեղբայր Ստեփանոս արհի եպիսկոպոսի հոգու փրկութեան համար *): Արդ, չ. Ալիշան առաջ է բերում մի գրչի յիշատակութիւն 1657 թուից **), որի համաձայն այդ թուականին Գեղամայ երկրի մէլիքն է եղել Մէլիքբէկ, որդի Մէլիք Պալասանի, սերունդ Աւրայ Դրիգորի և Դօլի: Նոյն գրիչը յիշած է եղել նաև Մէլիքբէկի նախնեաց

*) Ազգ. հանդէս, XIX. եր. 27.

**) Սիսական, եր. 35.

անունները՝ սկսած Ղարայ Գրիգորից և Դօփից, որի համաձայն Հ. Ալիշան կազմում է նորա ազգաբանական ճիշդագրութիւնը*)։ Այստեղ 1430 թուի արձանագրութեան մէջ յիշուած մեզ ծանօթ պարոն Սայդունից յետոյ գալիս են՝ Շրուան, Շահանշահ Բ., Մէլիք Ուլուբէկ և Մէլիքբէկ, որ ունենում է 2 որդի՝ Գրիգոր Կալիսկոպոս և Յովհաննէս քահանայ, իսկ սորա մի որդին է Մէլիք Պալասանը, ուրիշ որդիներ՝ Ստեփանոս Կալիսկոպոս, Ղատիբէկ, Ուլուբէկ։ Ինչպէս հաշտեցնել այս ազգաբանութիւնը Մէլիք Շահնազարեան տոհմի մասին մեր ունեցած այլ տեղեկութիւնների և յիշեալ արձանագրութիւնների հետ։ Հ. Ալիշանի հաշուով Մէլիքբէկը ժամանակակից է գալիս Մէլիք Շահնազարի հայր Մէլիքբէկին և կարող է նոյն անձնաւորութիւնը լինել, բայց նոյն ընդունենք թէ տարբեր՝ ինչպէս է որ նորա քահանայ որդու որդին Ժ. զարու Խոթանասկան թուականներից մինչև Ժ. զարու կէսերը, գրեթէ մի ամբողջ դար՝ ապրում է և յանկարծ խլում մէլիքութիւնը Մէլիք Շահնազարի որդիներից։ Աղբիւրսա գիւղում, որի եկեղեցին շինել է, ինչպէս տեսանք, Յովհաննէս վարդ. Ծարեցի պատմիչը,

*) Սիսական, եր. 37.

մի խաչքարի վերայ գրուած է*), որ 1658 թ. ին այդ խաչը կանգնեցրել են իրենց Արիստակէս քահանայ հօր յիշատակին՝ «հոգեբարձութն. Գրիգորի... քաջ բարունոյ հօրեղբօր» իւրեանց, մեծ Ջահնշի թոռ Մելքոնի որդի Թումա քահանայի թոռները, իսկ եկեղեցու արձանագրութիւնից էլ տեսանք, որ Ծարեցու հայր Մելքոնը Շահնշահեան Ջահնշահի թոռն է եղել և Ծարեցին ունեցել է երկու Կալիսկոպոս եղբօրորդիներ՝ Աթանաս և Գրիգոր. սորանից հետևում է ըստ ինքեան, որ երկու արձանագրութեանց մէջ յիշուած Գրիգորը նոյն անձն է՝ Մելքոնի թոռ, Թումա քահանայի որդի, Ծարեցի Յովհաննէս վարդապետի եղբօրորդի և Արիստակէս քահանայի եղբայր Գրիգոր Կալիսկոպոսը։ Ծարեցին իւր իսկ պատմելով 1021=1572 թուին եղել է 12 տարեկան. ծնուած պիտի լինի ուրեմն 1560 թուին, իսկ Աղբիւրսայի եկեղեցին շինել է Շահ-Աբասի թագաւորութեան օրով, որ նշանակում է, ինչպէս տեսանք, Շահաբասի մեր երկրին տիրանալուց, այսինքն 1603, կամ աւելի ուղիղ՝ 1606 թուից յետոյ, և 1628 թուից առաջ, երբ մեռել է Շահաբասը։ Ի նկատի առնելով, որ յատկապէս ազնուական մեծ

*) Աղգ. հանդւ. XIX եր. 50.

տոհմերից սերունդները շատ մատաղ հասակում էին ձեռնադրուում և բարձր աստիճանի հասնում, և որ եկեղեցին շինուած կարող է լինել 1620—28 թուականներին, զարմանալի չի լինի հարկաւ, որ այդ ժամանակ 60—68 տարեկան Ծարեցին ունեցած լինի 25—30 տարեկան մի եպիսկոպոս եղբորորդի և որ վերջինս 1658 թուին, 60—70 տարեկան հասակ ունենալով՝ մասնակցէր իւր եղբոր յիշատակին խաչ կանգնեցնելուն։ Ահա այս Գրիգորն էլ ժամանակի համեմատութեամբ կարող էր 1657 թուին իշխող Մէլիք-բէկի պապի եղբայրը լինել, եթէ նա իրօք Շահանշահնց տնից սերէր. բայց տեսնում ենք, որ ուրիշ ոչ մի անուն և ոչ մի պարագայ թոյլ չի տալիս այդպիսի մերձեցում առաջ բերելու։ Կայ մի Գրիգորեա եպիսկոպոս էլ յիշուած Զօդի 1568 թուի այն խաչքարի վերայ, որ կանգնեցրած է Ուլուքէկի յիշատակին, և որ ուրեմն դարձեալ Շահանշահնց տնից էր հաւանականօրէն և Ուլուքէկին մերձաւոր անձ. բայց դա էլ Մէլիք Աղայրէկի որդի է, և ոչ Մէլիքբէկի որդի, և ժամանակով այնքան հեռու է, որ չէր կարող 1657 թուի մէլիքի պապի եղբայրը լինել։

Տեսնում ենք ուրեմն, որ մեր ունեցած տեղեկութիւններով ոչ մի հնար չկայ Հ. Արիշանի կազմած աղգաբանութիւնը հա-

մաճայնեցնել ժՁ և ժԷ դարերի Գեղամայ մէլիքների պատմութեան հետ. մինչդեռ, եթէ ընդունենք, որ աղգաբանութեան աղբիւրը սխալուել է՝ Մէլիք Պալասանի հայրինչ որ Յովհաննէս քահանայի համարելով և նորան Շահանշահնց տոհմի հետ կապելով, այլ դա 1653 թուի խաչքարի վերայ իրրե Գամալի որդի յիշուած Պալասանն է, որ և Մէլիք Շահանշահարի որդի Մէլիք Գամալի որդին է եղել ու յաջորդը, ամէն ինչ հասկանալի է դառնում։ Եւ իրօք այստեղ յիշուած Պալասանը ինչո՞ւ պէտք է տարբեր լինի մի քանի քայլ հեռաւորութեան վերայ մօտ 50 տարի յետոյ խաչ կանգնեցնողների պապ Մէլիք Պալասանից։ Առանձին կարեւորութիւն չունի այն հանգամանքը, որ Պալասան չի կրում մէլիք տիտղոսը. եթէ նորանից յետոյ յիշած եղբայրը բէկ էր, նա յամենայն դէս բէկից պակաս լինել չէր կարող, և ուրեմն համեմատութեամբ տիտղոս չի վերցրել։ Աւելի կարօտ է բացատրութեան «Այտին Պալասան» արտայայտութիւնը։ Եթէ Այտին և Պալասան երկու անձի տարբեր անուններ լինէին, հարկաւ մէլիքը Այտինը կլինէր, և ոչ թէ Պալասանը. բայց որովհետեւ չի ասուած՝ «Այտինս, Պալասանս», ինչպէս սպասելի էր այդ դէպքում, մեղ թուում է, թէ կարելի է հետեւեալ համարձակ

ենթադրութիւնն անել, որ և գուցէ կալարզէ ամբողջ առեղծուածը: Արդեօք մէլիք Քամալի որդի Պալասանը նորա համար չէ «Այտին Պալասան» կոչուել, որ «Այտինցւոց» ցեղից էր և որ պէտք է տարբերուէր այդպիսով մի ուրիշ ժամանակակից Պալասանից՝ Ուլուրէկանց ցեղից: Նկատելի է նաև այն, որ Քամալի հետ իւրև ծնօղ յիշուած են 3 կին՝ Փարի, Սուրան և Մանպուր. իսկ այդ նշանակում է երևի, թէ Քամալը 3 անգամ ամուսնացել է, և գուցէ այստեղ նորա 3 որդիներից իւրաքանչիւրը ընդհանուր հօր հետ իւր մօր յիշատակը կամենում էր յաւերժացնել: Արդեօք այդ կանանցից մէկն ու մէկը Ուլուրէկանց տան այրի չէ՞ր, որ իւր հետ կալուածական իրաւունքներ ու որդիներ էլ բերել էր, և այդ չէ՞ր աւելի պատճառ եղել Հ. Ալիշանի աղբիւրի համար երկու տոհմերին իրար հետ շփոթելու և Մէլիք Պալասանին Շահանշահան—Ուլուրէկանց տնից սեբած համարելու: Դորանով գուցէ բացատրուում է նաև այն հանգամանքը, որ Զօդի անմիջական շրջապատում, մինչդեռ նախորդ արձանագրութիւնները Շահանշահան սերունդների վերաբերեալ են, ժէ. դարի կէսերին և վերջերում երևում են մէլիքների գերդաստանի արձանագրութիւններ. ենթադրել, թէ մէլիք Քամալի մահուամբ Մէ-

լիք Շահնազարի բաղմանդամ սերունդը վերջացել է ու մէլիքութիւնը Ուլուրէկանց տան է անցել, ոչ մի կերպ ներելի չէ. այլ աւելի հաւանական է ընդհակառակն, որ Ուլուրէկանք սկզբում այս շրջանի տէրը եղած լինին, իսկ Մէլիք Շահնազարիանք հետզհետէ արևմուտքից զէպի արևելք փոխելով իրենց իշխանութեան կենտրոնը՝ ժէ. դարի վերջերում խնամէական և այլ կապերով այս տեղին էլ տիրէին:

Առանձին դժուարութիւն է պատճառում նաև որոշել, թէ արդեօք եղի՞լ է մի Մէլիք Ասապով՝ Մէլիք Քամալի որդի, որի անունով մի թուղթ կայ վերոյիշեալ վաւերագրերի շարքում*), հաստատող, թէ Ղանդուկեղդարայ գիւղը 1607 թուի մի վճռադրով նորա գնած և տիրապետած կալուածքն է եղել և 1651 թուին նոյնը վաւերացուել է Երևանի կուսակալի ատեանում: Այսպիսի մի վաւերագիր դժուար կարող էր յետագայ դարերում հնարուած լինել. իրօք էլ տեսնում ենք, որ թէ Զօդի խաչքարի վրայ Քամալի որդւոց թուում Ածալա կայ յիշուած և թէ մեր յիշատակարանների մէկի լուսացքում խնդրում են յիշել՝ «զպարուն Շահնազարին զնորարողով թոռնունքն, զպա-

*) Գեղարքունի, եր. 794.

րուն Ղարալգոդն, զպարուն Ածապովն»։ Մէլիք Շահնաղարի կենդանութեամբ, ժՁ. դարի վերջերում, նորաբողոք այս թուր կարող էր ի հարկէ 1607 թ.-ին 20-25 տարեկան եղած լինել և գիւղ գնել, 1651-ին մօտ 70 տարեկան հասակում կրկին հաստատել տալ իւր իրաւունքները և յիշուել էլի 1653 թուի արձանագրութեան մէջ, բայց ինչպէս է, որ սա մէլիք տիրողսն է կրում։ Եթէ յիշատակարանի լուսանցքում միայն Ածապովն է յիշուում և ճշնակ Պալասանը, կնշանակէ վերջինս կրտսեր էր, գուցէ դեռ ծնուած էլ չի եղել. ինչո՞ւ ուրիմն խաչքարի վրայ վերջին տեղում է յիշուած։ Արդեօք Մէլիք Քամալի մահից յետոյ մէլիքութիւնը բաժանուած է եղել նորա որդւոց մէջ։ Մի՞ գուցէ Մէլիք Քամալը երկրորդ կամ երրորդ կին առնելուց յետոյ փոխադրուել է նոր կնոջ կալուածները և այդտեղ էլ վախճանուելով՝ մէլիքութեան այդ ճոխացած իշխանութիւնը թողել է վերջին կնոջից եղած որդուն, իսկ Ասապովը իբրև անդրանիկ պահել է նոյնպէս մէլիքութեան տիրաւորը և անկախ իշխանութիւն Սևանայ ծովակի հարաւարեւմտեան անկիւնում, ուր գտնուում էր իւր սեփական Ղանդուկղաբայ գիւղը։ Այդ դէպքում նա կարող էր և վերջին տեղում յիշուած լինել այն արձանագրութեան մէջ, որ միւս շրջանի մէ-

լէքական գիւղում էր գտնուում։ Նկատելի է, որ թէ Մէլիք Ասապովի և թէ Մէլիք Պալասանի յաջորդ համարուում է Մէլիքբէկ, և մինչդեռ նոցանից ճշմէկի համար յիշատակութիւն չենք գտնում, թէ ամբողջ Գեղամայ երկրի մէլիք եղած լինի, յատկապէս շեշտուում է այդ բանը Մէլիքբէկի համար, որ Մէլիք Շահնաղարից յետոյ ամենից ճոխ և երևելի իշխանաւոր եղած պիտի լինի այս կողմերում։

Մէլիքբէկի որդւոց անունները արձանագրուած անասնք Զօդի 1701 թուի խաչքարի վերայ. բայց Դաւիթ խանի վաւերագրերի մէջ զարձեալ տարրեր ճիւղադրութիւն է բերած նորա սերունդների համար։ Այստեղ Մէլիքբէկի յաջորդն է Մէլիք Շահնաղար երկրորդ, որի համար չի ասած, թէ նորա որդին էր. յետոյ Շահնաղար Բ.-ի որդի Մէլիք բէկ Գ., յետոյ սորա որդի Մէլիք Շահնաղար Գ., որ Հիւսէյն Շահ Սուլթանի օրով էր։ *), Սոցանից երևի Շահնաղար Բ.-ն է, որ յիշուած է Մաղրալի մաշտոցի յիշատակարանի նուիրատուների ցանկում՝ յամենայն դէպս 1708 թուից առաջ, երբ գրուել է յիշատակարանը. «Աստուած ողորմի Հուրիդատին և Մէլիք Շահնաղարին փոքու» **).

*) Գեղարքունի, եր. 792.

**) Նոյն, եր. 615.

Հուլիզատը հաւանօրէն սորա մայրն էր: Այստեղ Մէլիք Շահնաղարից անմիջապէս յետոյ յիշուած է նաև մի Մէլիք Ասլան, որի անունը ուրիշ տեղ չենք գտնում: Իսկ Մէլիք Բէկ Գ-ի կինը կարող է լինել այն Շայամը՝ որ թաղուած է Ծարում 1717 թուին*): Մէլիք Շահնաղար Գ-ի անունով էլ երկու թուղթ կայ Գաւիթ խանի վաւերագրերի մէջ, որոնց առաջինը երկրորդի վրայ կեղծած է երևում, այս Մէլիք Շահնաղարին էլ Շափուրեանց դարձնելու և Միրզաջանի հետ կապելու համար, որ իբր նորա հօրեղբոր որդին էր՝ Շահի ծառայութեան մէջ: Ստոյգ կարելի է համարել երկրորդը, ի) որ մի խընդրազիր է, ներկայացնողը՝ «Մէլիք Շահնաղար, իշխան նահանգին Մազրայի Գեօզային երևանայ», Զիրբայիլի Մեհդի խանի դէմ, որ յափշտակել էր Ղանդուկդարայն. իսկ Շահ Հիւսէյնը՝ 1708 թուի մի կարճ հրովարտակով, առանց Մէլիք Շահնաղարի անունը տալու՝ հրամայում է կատարել այդ խնդիրը: Սորա վերայ Գաւիթ խանը աւելացնում է, թէ այս երրորդ Մէլիք Շահնաղարի մահից յետոյ նորան յաջորդել է Աղաջան, յետոյ նորա որդի Միանսարը, որ սպանուել է Նազրշահի

*) Արցախ, եր. 406.

†) Գեղարքունի, եր. 793.

օրերում, այնուհետև երկիրը հետզհետև աւերուել է մինչև Մէլիք Բուլբուլի օրերը՝ Ֆաթալի շահի ժամանակ, երբ, ժ.թ. դարի սկզբին, Ռուսաց և Պարսից մէջ տեղի ունեցած պատերազմներում Գեղարքունիքն իսպառ աւերուում է և մէլիքների տան վերջին մնացորդներն էլ փախչում՝ Վրաստան են ապաւինում: Որչափ ստոյգ են այդ տեղեկութիւնները, և եթէ 1708 թուին «Մազրայի նահանգի» իշխանն էր Մէլիք Շահնաղար Գ., նորանից առաջ նորա հայրը Մէլիք Բէկ Գ., հապա ինչ էր 1701 թուին ապրող Մէլիք-Միրզախանը, զժուարանում ենք որոշել: Եթէ կրկին ժէ դարի կէսերին ապրող Մէլիքբէկ Բ.-ին դառնալով՝ ասենք, այդ միջոցին պատահամբ 2 Մէլիքբէկ է եղել, մէկը Շահնշահան տնից, միւսը մեծ Մէլիք Շահնաղարի թոռներից, անբացատրելի կմնայ, ինչպէս նկատեցինք, թէ հապա ինչո՞ւ միակ ծանօթ և զանազան աղբիւրներից իբրև Մէլիք Պալասանի որդի վկայեալ Մէլիքբէկը «Գեղամայ երկրի» մէլիք է կոչւում, և ինչպէ՞ս կարող էր լինել, որ Շահնշահան տնից՝ վրան դար անցնելուց յետոյ, մէկը հանդէս գար յանկարծակի, Գեղամայ երկրի իշխանութիւնը խլէր Մէլիք Շահնաղարի տնից, և ոչ մի յիշատակ չմնար այդ մասին: Միակ հասկանալի ենթադրութիւնը

մնում է դարձեալ այն, որ 2 ճիւղերն էլ մեծ Մէլիք Շահնազարի տնից են. մէկը իբրեւ Մէլիք Քամալի Մէլիք Ասապով որդու ժառանգ, որը Մաղրայումն էր մնացել, միւսը նոյն Մէլիք Քամալի Շահնազաններին հետ ինսամանալուց առաջացած և Զօղի շրջանում հաստատուած. յանձին Մէլիքբէկ Բ-ի որ և է հանգամանքով իշխանութիւնը միացել էր, նորա մահից յետոյ կրկին բաժանուել:

Նկատելի է, որ ինչպէս Մէլիք Ասապովը, այնպէս և Մէլիք Շահնազար Գ.-ը «նահանգին Մաղրայի» մէլիք կամ իշխան են կոչուում, ոչ թէ ուրիշների նման Գեղամայ, Գեղարքունեաց, կամ Գեօղչայի մէլիք. իսկ այդ «նահանգը» բաղկացած էր երեւի միայն մի քանի գիւղերից. այդպէս էլ սովորաբար լինում է. որչափ նուազում է իշխանութիւնը, այնչափ մեծացնում են տիրոջը: Աւելի զարմանալի և դժուար բացատրելի է այն հանգամանքը, որ մի Մէլիք Շահնազարի անուն յիշատակուած ենք գտնում Գեղարքունեաց սահմաններից բոլորովին դուրս, Սեանայ ծովի հիւսիսային կողմը՝ այժմեան Ղազախում: Դորան վերաբերեալ Հաղարծինի վանքի արձանագրութեան թուականը թէև թերի է*) բայց քանի որ այստեղ Մէ-

*) Արցախ, եր. 568

լիք Շահնազարի մէլիքութիւնը շահ Սուլէյմանի թագաւորութեան և Յակոբ Զուլպիցուկաթուղիկոսութեան միջոցին է ընկնում, որոնցից առաջինը թագաւորել է 1666—1694 թուին, երկրորդը իշխել է 1655-1680 թ., արձանագրութիւնն էլ գրուած պիտի լինի 1666-1680 թուականների միջոցին. իսկ միւս արձանագրութիւնը, որի համաձայն Նոր Կանէն գիւղի ս. Աստուածածին մատուռը շինել են Մէլիք Շահնազար և իւր ամուսին Խանդատէն, գրուած է ՌՃԽ 1695 թուին: Երկու արձանագրութիւնները բաժանող ժամանակամիջոցն այնքան կարճ է, որ անտեղի կլինէր 2 տարբեր անձերի վերագրել. այլ պիտի ընդունենք ուրեմն, որ Ժ.Ձ. դարի եօթանասնական թուականներից սկսած մինչև վերջերը մի Մէլիք Շահնազար իշխել է այս կողմերում, այսինքն մօտաւորապէս նոյն տարիներում, երբ ապրած պէտք է լինի նաև Դաւիթ խանի վաւերագրերի ու Մաղրայի մաշտոցի յիշած Մէլիք Շահնազար Բ.-ը: Արդեօք նոյն անձն է սա, որ գուցէ մի քանի կալուածներ պահել էր Մաղրայի շրջանում և ինքն Աղստեի հովիտը տեղափոխուել. արդեօք սորա իշխանութիւնը հենց միայն այս կողմերում է եղել, իսկ աղօտ յիշողութիւններ նորա մասին հիմք են դարձել վաւերագրեր ստեղծելու նորա անունով և կապելու

դարձեալ Մազրայի հետ, թէ դուք է այստեղ էլ մի առանձին ճիւղ է հաստատուել Մէլիք Շահնազարեան գերդաստանի, կամ բոլորովին ուրիշ տոհմից էր յառաջացել սա, և պատահամբ միայն Շահնազար անունն էր կրում,— չենք կարող որոշել:

Զօդի խաչքարի վրայ Մէլիք Միրզախանի հետ յիշուած բոլոր անունները կըրկնուած ենք տեսնում Հ. Ալիշանի ձեռքի տակ եղող աղբիւրների մէջ, և ուրիշներն աւելացած: Աչքի է ընկնում այստեղ հոգեւորականների առատութիւնը: Ստեփանոս արհի եպիսկոպոսը, որի համար խաչքարի վերայ կարդում ենք՝ «հօրեղբօր հաւուն մերոյ», Հ. Ալիշանի աղբիւրի մէջ Մէլիք Պալասանի եղբայրն է, որի համաձայն պէտք է հասկանալ ուրեմն նաև խաչքարի արձանագրութիւնը—մեր հօրեղբայր՝ պապի կողմից. ապա թէ ոչ պապի հօրեղբայրը շատ հեռու անձնաւորութիւն է, և զփուար թէ առանձին հոգ տարուէր նորա յիշատակի համար: Նոյն Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի մասին է անկասկած խօսքը, երբ Տաթևից բերած, Մ. Աթոռի այժմեան Հ. 3647, աւետարանի ՌՃԲ=1653 թուին Ծարի Մոս գիւղում գրուած յիշատակարանի մէջ կարդում ենք. «առաջնորդութեանն այս նահանգի զՏէր Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսն և ժրածան

հովիւն. և էր սպասաւոր ի սուրբ Դաղի վանիցն և Մարգարանեաց սուրբ Նշանին»: Մարգարանեաց վանքը գտնուում էր Գեղարքունիքում. ուրեմն նորա առաջնորդութիւնը տարածուում էր թէ Ծարի և թէ Գեղարքունեաց վերայ: Սեանայ վանքի մի ուրիշ ձեռագիր աւետարանի 1670 թուի յիշատակարանից էլ երևում է, որ այս նոյն ժամանակները Շողապու վանքի առաջնորդն էր Մկրտիչ պառնսեհ. իսկ այս վերջին կոչումը ցոյց է տալիս, որ սա ևս ազնուական տնից էր, ամենայն հաւանականութեամբ Մէլիք Շահնազարեաններից: Իսկ Պարսկաստանից Մ. Աթոռ բերուած մի ձեռագիր աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. «Յանկացող եգեալ ի Հոգւոյն Սրբոյ եռացեալ սիրամանուկ և սրբամիտ, ողջախոհ թագաւորազն և իշխանազն վհափառ և մեծաշուք, պերճապատիւ պարոն Ապազն... ի թվին ՌՃԺԸ... որ էր նա բնական ի յերկրէն Գեղարքունոյ, ի գեղջէն Կալիբոյ և մեծ ազգէ. և յառաջնորդութեան այս նահանգի զՏէր Պետրոս վարդապետն և ժրջան հովիւն.. ի հայրապետութեան Աղուանից Տէր Պետրոս կաթողիկոսի, արի և քաջ հայրապետին, և ի թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահ Սափի նոր թագաւորին»: Հաւանականաբար այստեղ յիշուած Պետրոս վարդա-

պեան էլ Մէլիք Միրզաջանի եղբայրն է, որ Գլխիգոր եպիսկոպոսից առաջ է յիշուած, և ուրեմն աւելի մեծ էր հասակաւ, երևի նոյնպէս եպիսկոպոս, միայն թէ գիտնական լինելուն համար վարդապետ կոչուածը պահած, որ և շատ լաւ կարող էր արդէն 1669 թուին առաջնորդ եղած լինել: Ո՞րն էր նորա թեմը, յիշատակարանում չէ ասուած, բայց Աղուանից կաթողիկոսի իշխանութեան ներքոյ լինելը ցոյց է տալիս, որ Գեղարքունեաց սահմաններից դուրս էր: Հ. Ալիշանի տեղեկութեանց համաձայն Մէլիք Միրզախանի եղբայր Պետրոս վարդապետը բարունապետ է կոչուել և Դադի վանքի առաջնորդ եղել:

Հարց է ապա, թէ ո՞վ էր և ի՞նչ իշխանութիւն ունէր այն Ապաղը, որին այդչափ խոշոր պատուանուններ են տրուում: Գեղարքունեաց Կալեր գիւղը Սոթքում էր գտնուում և Դօփեանց տոհմական գիւղերից մէկն է եղել *). այդտեղից գաղթած մեծագոյն մի պարոն ուրի: ո՞վ կարող է լինել, եթէ ոչ նոյն տոհմի շառաւիղներից մէկը: Յիրաւի Մէլիք-Շահնազարեան գերդաստանի անգամների մէջ այդպիսի անուն չենք գտնում. բայց մեզ յայտնի են Մէլիք-Շահնա-

զարի մի քանի թոռների անունները միայն, իսկ նա, անշուշտ, ուրիշ բազմաթիւ թոռներ էլ է ունեցել իւր բազմաթիւ որդիներից: Այլ և Շահանշահեան կամ Ջահանշահեան տոհմից կարող էր լինել այդ Ապաղը: Սորա ժամանակակից մի «մեծաշուք և բարեպաշտ» իշխան էլ գտնուում ենք Գարգման գաւառի Հարցանկեա գիւղում 1668 թ.-ին գրուած մի աւետարանի յիշատակարանի մէջ՝ Սիմաւոն մէլիք անունով, որի հետ նաև տեղւոյն առաջնորդը պարոն տիտղոսով է յիշուած, ուրեմն նոյնպէս ազնուական տոհմից *): Նոյն գիւղում և հաւանականաբար նոյն գրչի (Յովհաննէս եպիս.) ձեռքով է գրուած Սևանից բերուած Մ. Աթոռի Հ. 3995 աւետարանը, ՌՃԼԲ=1683 թուին՝ «հրամանաւ իշխանաց իշխան և պարոնաց պարոն Մալիք Հախնազարին, որ է տէր և իշխան բոլոր երկրիս Գանջու»: Ո՞րտեղից յառաջացան յանկարծ այս նշանաւոր մէլիքները, որոնց վերջինը երևի միւսի որդին էր և որոնց նախորդների մասին մեզ ոչինչ յայտնի չէ, դժուար է ասել ի հարկէ. Մածնաբերդին շատ մօտ լինելով հայրենեօք՝ սոքա կարող են նորա հին իշխան-

*) Տես. Արցախ, եր. 294.

*) Արցախ, եր. 45. հմմտ. եր. 204, ուր գիւղի անունը Հարցանգիստ է դարձրած:

ների շառաւիղներէց լինել. բայց Մէլիք Շահնազարեանց տոհմի մէջ շատ կրկնուած Հախնազար անուն աշատեղ էլ երեւալը, Ապազ իշխանի յիշատակութեան հետ որոշ նմանութիւններ և այսպէս մի անգամից ասպարիզի վերայ յայտնուելը տրամադրուած են ենթադրելու, թէ գուցէ Ապազն էլ, Մէլիք Սեմաւոնը կամ Հախնազարն էլ Մէլիք Շահնազարի թոռներէց էին, որոնք գերդաստանի խիստ մեծանալու պատճառաւ ելան հայրենիքից և որոշ չափով հարստութիւն և մեծ անուն իրենց հետ տանելով՝ մերձակայ անտէր մնացած զաւառներում վարանդայի մէլիքութեան հիմնադիր Միրզայ բէկի պէս կալուածներ գնեցին ու մի մի կարճատե իշխանութիւն հիմնեցին: *)

Անդրադառնալով այժմ գէպի Մէլիք Միրզախանը, ինչպէս տեսանք, սա ևս արտաքոյ կարգի բազմանգամ գերդաստան է ունեցել: Հ. Ալիշանի աղբիւրը յիշում է՝ բացի նորա հոգեւորական եղբայրներից, այլևս 4. աշխարհական եղբայրներ՝ Աթա-

*) Սորա էլ կարող են հետները տարածել իրենց նոր բնակավայրերի մօտիկ Զարեբայ եւ Եղնասարայ վանքերին նուրիած լինել Մէլիք Շահնազարի յիշատակարանը պարունակող ձեռագիրները:

բէկ, Մանուշար բէկ, Ղարա բէկ և Հասան բէկ, իսկ սոցա բոլորի 8-10 որդիներ, որոնցից 1684 թուին յատկապէս յիշատակուած Եաւրիբէկին Հ. Ալիշան համարում է Միրզախանի որդի: Հաւանականաբար այս Եաւրի բէկն է, որ յիշուած է նաև Մաղրայի մաշտոցի յիշատակարանում՝ իբրև նուիրատու, իւր կողակից Կուլասարի հետ: Միրզախանի իւր մասին Հ. Ալիշանի աղբիւրների մէջ ակնարկութիւն կայ 1694 թուից, որի վերայ հիմնուելով՝ նորա իշխանութեան տարիները գնում է 1670 — 1695 թ. սակայն տեսանք, որ Զօղի խաչքարի արձանագրութեան համաձայն նա դեռ կենդանի էր 1701 թուին: Եթէ Եաւրի բէկը նորա որդին և յաջորդը եղած լինէր, պէտք է որ Մաշտոցի 1708 թուին գրուած յիշատակարանում, երբ Միրզախանը հաւանականօրէն վախճանած էր, մէլիք տիրոջօտով յիշուէր: Ուստի կարելի էր կարծել, թէ Միրզախանի եղբայր Մանուշարբէկն է այն Մէլիք Մանուշարը, որ թաղուած է Դալիդարդաշ գիւղի գերեզմանատանը, 1713 թուի տապանադրով*), և որ ուրեմն նորա անմիջական յաջորդը կլինէր. բայց սորա մօտ կայ նաև մի Մէլիք Մալխասի գերեզման, 1699 թուի տապա-

*) Աղգ. Հանդէս, XVIII. եր. 456.

նագրով*) , որ և պէտք է եղած լինի Մէլիք Մանուչարի նախորդը, և Դալիդարդաշն այնքան հեռու է գտնուում Սոթքից, որ դժուար կարող էր այդ ժամանակ մնացած լինել սորա մէլիքների իշխանութեան տակ, եթէ մէլիքութիւնը մի քանի ճիւղերի էր բաժանուել: Հաւանականաբար այս կողմերում առանձին մէլիք էր իշխում, թէպէտ դարձեալ Մէլիք Շահնազարի տոհմից, որի աչքի ընկնող թոռներից մէկին յիշատակուած ենք տեսնում մեր մի յիշատակարանի լուսանցքում Մանուչար անունով, և երևում է, որ այդ անունը նոյն տոհմի մէջ յաճախ գործածուածներից էր: Դալիդարդաշի մօտի Ղուլալի գիւղում 1664 թուին գրուած մի աւետարան, որ Սեանից բերուել, այժմ Մ. Սթոուի մատենադարանում է գտնուում, Հ. 3991, ունի այդ աւետարանը Սեանի վանքին ընծայողի հետեւեալ յիշատակարանը. «Դարձեալ յիշեցեք Մէլիքճան Քալանդթարն և իմ որդի Մէլիք Մանուչարն և իմ կրտսեր դուստր Ֆարիդատն, որ և զնեցաք զսա ի թուականի Հայոց ՌՃՁԻ (1735), ի թագաւորութեան Քահմազ Խանի, հայրապետութեան Տեան Տեառն Արրահամ կաթուղի-

*) ՌՃԽԸ=1699. Ղալայեան սխալմամբ գրել է 1709.

կոսին*): Պէտք է ենթադրել, որ այս Մէլիքճանը յիշեալ Մանուչարի որդին կամ թոռն է եղել և ժառանգը, և նշանաւոր Քահմազգուլի խան Նադիր շահից Քալանթարի (ազգապետի) կոչումն ընդունելով իւր որդի Մանուչարին իւր կենդանութեամբ մէլիք է դարձրել**): Մէլիք Մանուչարի յիշատակարանի հետ առաջ բերելով մի աւանդութիւն Սոթից շրջանի Բասարպեշար գիւղում ապրած Մէլիք Մանուչարի անօրինակ ճոխութեան մասին, Մ. արքեպ. Սմբատեան իրաւամբ ենթադրում է, որ այդ աւանդութեան մէջ Մէլիք Մանուչարի աւնուան հետ կապուել են Մէլիք Շահնազարի մասին մնացած յիշողութիւնները***):

*) Հմմտ. Գեղարքունի, եր. 493. հետաքրքրական է այս փոքրիկ համեմատութեամբ տեսնել, թէ ինչպէ՞ս են օգտուել մեր բանահաւորները իրենց առջեւ եղած աղբիւրներից:

**) նոյն. եր. 496.

***) Ժ.Բ. դարու վերջերի ինչ ինչ եկեղեցական և քաղաքական անցքեր նկարագրող մի ձեռագիր պատմութեան մէջ Հայաստանի անցեալ փառքը յիշելուց յետոյ ասուած է. «Միայն մնացին ի մէջ ազգիս ի կողմանս Մեծին Հայոց երեք տոհմականք ի նախարարաց Հայոց, որոց Պարսիկը ի ժամանակս Նասրշահի որոշեալ անուանս

Նշանակալից է այդ աւանդութիւնը: Մէլիք Մանուչարով սպառուում են մեր ունեցած վիմագիր տեղեկութիւնները Գեղամայ երկրի մէլիքների մասին: Բայց ձեռքի տակ ունինք նփրեմ կաթուղիկոսի, արքեպիսկոպոսների, վարդապետների և իշխանների ստորագրութեամբ 1814 թուին հաստատւած մի վաւերագրի պատճէնը, որով «Սուրբ Ժողովն բարձրագոյն խորհրդարանի սրբոյ Աթոռոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի», Ղըզլարեցի Յօհաննէս Աղամեան Խօճեանցի և եղբայրների խնդիրն ընդունելով՝ վկայում է նոցա Գեղամայ իշխանների սերունդ լինելը, կազմում է մի ազգաբանութիւն Հայկի թոռան թոռ Գեղամից սկսած և մինչև Ժեղար թուրքիկ ակնարկներով անցնելուց յետոյ՝ առանց Դփեհաններին յիշելու, գրում է. «Բայց ի 1460 ամի Տեառն, ի տիրել Ճիհանշահայ, կրկին յառաջացեալ ցեղի սոցա՝ իշխանն Սահակ ի զարմէ Վասակայ Գաբուռի կարգեցաւ ի Ճիհանշահէ իշխան Սիւնեաց գաւառի, որոյ թոռն Ալլահվերդի, այ-

եղին. առաջին Քալանթար, որ է ազգապետ կամ իշխանապետ, երկրորդ մէլիք, որ է իշխան, երրորդ յիզբաշ, որ է հարիւրապետ եւ ստորին իշխան. սորօք տեսնէին զգատս ազգին», Հմմտ. Չամչեան, պատմութիւն. Հ. Գ. եր. 893.

սինքն Աստուածատուր, որդի Գրիգոր իշխանի՝ ի 1531 ամի Տեառն փոխանակ հօր իւրոյ տիրեաց Սիւնեաց գաւառի և եղև իշխան Գեղարքունոյ. որոյ էին երեք որդիք՝ Սատաղայ, Պապիճան և Նուրիճան, որ յետ մահուան հօր իւրեանց Սատաղայ տիրեաց Գեղարքունոյ՝ ի 1572 ամի Տեառն, որոյ որդին եղև Մէլիք Շահնազարն, որ ի 1606 ամի Տեառն, սիրելի եղեալ Շահապրասայ՝ վերահաստատեցաւ ի նոյն իշխանութեան. յորմէ սերեցան մեծ իշխանքն Մէլիքճան թօփալ Քալանթարն և որդի նոյն Պէկէրպէկի, այսինքն իշխանաց իշխան՝ Մանուչար պէկն, որք էին յաւուրս Թահմազ Նատըրշահի, որոյ Մանուչարի դստեր որդին քնեազ Դարչինն ներկայապէս գտանի ի Տփլիս Քաղաքի»: Ապա ցոյց է տրուում, թէ ինչպէս Նախչուանում Շահաբասից Մէլիք հաստատուած Պապիճանի սերունդները Խօճենք են կոչուել և տեղից տեղ փոխադրուելով վերջը Ղզլարում հաստատուել: Ինչպէս տեսնում ենք, պատմական տեղեկութիւնների հետ այստեղ խառն են այնպիսի մուրացածոյ յիշատակութիւններ, որոնց աղբիւրն անձանօթ է մեզ և որոնք պատմական հիմք ունենալ չեն կարող: Հետաքրքրական է այնուամենայնիւ Մէլիքճան Քալանթարի և իւր որդի Մանուչարի մասին յիշուածը, որ այնպէս

ճշտիւ համապատասխանում է աւետարանի յիշատակարանին, հաստատում է նորա Մէլիք Շահնազարի սերունդից լինելը և ցոյց է տալիս, որ նոքա յիրաւի մեծ իշխանութեան և անուան տէր պիտի եղած լինին: Հասկանալի է ապա, թէ ինչո՞ւ Մէլիք Շահնազարից յետոյ եկող ուրիշների անունները մոռացուել են, իսկ սոցանը աւանդաբար կենդանի մնացել: Նոյն Աուլալի գիւղում և Դալիդարգաշի շրջանում պահուած տեսանք Գեղամայ առաջին մէլիքների վերաբերեալ վիճազից յիշատակութիւնները, ուր գտնում ենք ահա այս վերջին մէլիքներին. ուստի կարելի է ենթադրել, թէ երբ Փիրհամդէի որդիք մէլիքական իշխանութեան կենտրոնը Սոթք փոխադրեցին, նոցա մի ճիւղն էլ այստեղ մնաց *). Կամ երբ այնտեղ երկու, գուցէ և աւելի ճիւղերի բաժանուեց մէլիքութիւնը և ամբողջ երկրի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կորցրեց, Մէլիք Շահնազարի թոռներից մէկն էլ այս կողմերի կալուածները ժառանգութիւն ստա-

*) Աուլալի եւ Աշլաղ գիւղերի ժ.Ղ. դարու տապանադրերի մէջ յիշուում են «Մելիք աղայ», «Արաբշահ աղայ», «Ամիր աղայ», «Արազիս աղայ», որ եւ կարող են այս տոհմից լինել: Տես. Աղգ. հանդէս, XVIII. եր. 153—155.

ցաւ և սկսաւ իրրեւ անկախ մէլիք իշխանութիւն վարել: Հաւանականաբար ԺԸ. դարի սկզբներին Գեղամայ իշխանութեան նախկին սահմաններում մի շարք այդպիսի մէլիքութիւններ կային, որնք իրենց դիրքով և կարողութեամբ չէին զանազանուում առաջուայ տանուաէրութիւններից և յառաջացել էին մասամբ նոցանից, մասամբ Մէլիք Շահնազարեանների բաժան բաժան լինելուց. իսկ երբ մեծազօր Նաղիր շահի սպանութեամբ (1747 թ.) նորա արագ կերպով կազմակերպած հակայական պետութիւնը նոյնչափ արագութեամբ քայքայուեց, փոքրիկ իշխանաւորներ ու հրոսակաւորներ ամէն կողմից գլուխ բարձրացրին, կռուով ու աւերածութեամբ լեցրին երկիրը, նոքա էլ իրենց վերջին ունեցուածքը կորցրին և ըստ մեծի մասին, երեւի վերոյիշեալ Մելիք-Բուրուլից էլ առաջ, կամ ոտքի տակ գնացին, կամ այլ և այլ կողմեր ցրուեցան: Այսպիսով ստեղծուած իդալի կացութեան հանդէպ բնականաբար տոնանշապէս մեծ պէտք է երևար վերջին Մէլիք Մանուշարի տան ճոխութիւնը. ուստի և աւանդութիւնը նորա անուան ներքոյ ամփոփել է Գեղամայ մէլիքների փառաւոր անցեալի մասին պահած յիշողութիւնները:

Մէլիք-Շահնազարեան ազգանունը կրող

բազմաթիւ ընտանիքներ այսօր էլ կան՝ ոչ միայն վարանդայի մէլիքներից, այլ նաև ըստ երևութիւն ժէ—ժԸ դարերում բուն Գեղարքունիքից գաղթող այլ և այլ ճիւղերից սերած. և եթէ նոցանից շատերի յիշողութիւններն ու փաստաթղթերն իրենց ծագման մասին լուրջ կասկածների կարող են ենթարկուել*), աւելերև է այնուամենայնիւ այս նշանաւոր տոհմի մեծ էննստունակութիւնը, որ՝ եթէ անհիմն չէին մեր վերև առաջ բերած մի շարք ենթադրութիւնները, աշխարհիս վրայ յայտնի ամենահին աղնուական տոհմերից մէկը կարող է նկատուել և իւր վեցհարիւրամեայ՝ աւաղ այնքան կցկտուր պատմութեամբ, ԺԲ. դարի վերջերից մինչ ժԸ. դարի վերջերը, ամբողջ հայ ազգի անօրինակ կենսունակութեան և անչափ յեղյեղուկ բաղդի մի մանրանկարը ներկայացնել:

*) Հմմտ. Արցախ, եր. 247—249.

ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ.

Ղարադաղի մէլիքներ:

Եթէ նոյն իսկ ԺԹ. դարու դիւանական գրութեանց մէջ շահեկան տեղեկութիւններ ենք գտնում Գեղարքունու մէլիքների մասին, պէտք է ննթազրիլ, որ աւելի շատ բան կգտնէինք՝ նախորդ դարերի նման գրութիւններ և յիշատակարաններ մանրակրկիտ հետազօտութեանց ենթարկելով. բայց այդ մեզ շատ հեռու կտանէր: Կարևոր ենք համարում յամենայն դէպս յիշել հարեանցօրէն, որ Պետրոս Մեծի օրով Ռուսաց արքունիքի և հայ իշխանաւորների մէջ սկսուած և նորա յաջորդների ժամանակ շարունակուած թղթ-թակցութիւններում, ինչպէս և առհասարակ Իսրայէլ Օրու, Դաւիթ բէկի և Սամսայի մէլիքների յարուցած քաղաքական շարժմանց ընթացքում, Գեղարքունու մէլիքները ամենեւին հանդէս չեն գալիս: Եթէ դորա մի պատճառն այն էր, որ այդ շարժումների որրանն եղաւ Գեղարքունուց բաւական հեռու

գտնուող Անգեղակոթ ավանը և սկզբներում ամէն ինչ մի սահմանափակ շրջանում էր տէ-
ղի ունենում, սպասելի էր, որ գոնէ յետոյ,
երբ Գանձասարի կաթուղիկոսները և խամ-
սայի մէլիքներն են դառնում գլխաւոր
գերակատարը, նոքա երևային մէջտեղ: Բայց
ինչպէս նկատեցինք, արդէն ժէ. դարի վեր-
ջերում Գեղարքունու մէլիքութիւնը հաւա-
նականօրէն բաժան բաժան էր եղել, և նոքա,
որ մէլիք կոչումը դեռ կրում էին, որ և է
գինուորական կարողութիւն չունէին կամ
փոքր ի շատէ անկախօրէն շարժել չէին կա-
րող: Այնուամենայնիւ ինչ միայն խամսայի 5
մէլիքներէից մէկը Վարանդայի Մէլիք Շահ-
նազարեաններն էին, որոնք տարաբախտա-
բար վերջում պատուաւոր դեր չկատարե-
ցին, այլ գուցէ գործին մասնակից միւս
մէլիքների ու իւզբաշինների մէջ էլ կային
Դօփեան—Մէլիք Շահնազարեան տոհմից յա-
ռաջացածներ: Այստեղ կկամենայինք մաս-
նաւոր ուշադրութիւն հրաւիրել բուն հայկա-
կան միջավայրից դուրս ապրած և աղօտ յիշա-
տակներ միայն թողած մի շարք ուրիշ մէ-
լիքների վերայ, որոնք, թուում է, կարող
են նոյնպէս առնչութիւն ունեցած լինել
Մէլիք Շահնազարեան տոհմի հետ և որոնց
մասին եթէ մի բախտաւոր դիպուածով նոր
պատմական տեղեկութիւններ հրապարակ

է լինեն, մի շատ հետաքրքրական էջ կրանան
երևի մեր ազգի անցեալից:

Գ. 95—2678 ձեռագրի յիշատակարանի
լուսանցքում յիշատակուած Մէլիք Շահնա-
զարի թոռներից երկուսի մասին խօսք եղաւ,
բայց մնաց Վաղագրք: Թէպէտ մի Ղարա-
գոզ պէկ իւր կողակից Գօզալի հետ գտնուում
են քանիցս ակնարկած Մազրայի եկեղեցու
մաշտոցի նուիրատուների ցանկում, բայց
ինչ միայն փոքր Մէլիք Շահնազարից և Եաւ-
րի Բէկից յետոյ, այլ և հասարակ գիւ-
ղացիների շարքում բերած. ուստի չենք
կարծում, թէ սա մեծ Մէլիք Շահնազարի
թուր լինի: Դորա փոխարէն մի Մէլիք Ղա-
րազեօզի հանդիպում ենք Ղարադաղում, իւ-
րեւ ամէնից զօրեղն ու անուանին այն մէ-
լիքների մէջ, որոնք՝ ինչքան օտուզել կա-
րողացանք, Ղարաբաղի կողմերից այդտեղ
պէտք է գաղթած լինին ժէ. դարի միջոց-
ներում, կուսական անտառները կտրելով գիւ-
ղեր ձգած և բնակութիւն հաստատած, եր-
կար ժամանակ, զէնքը ձեռքին շրջակայ մահ-
մեղական հրօսակների դէմ պաշտպանուե-
լով՝ կիսանկախ դրութեան մէջ մնացած:
Առաքել Դաւրիթեցին պատմում է*), որ
Արարատեան երկրի մեծ գերեզմարութիւնից

*) Պատմութիւն եր. 46

յետոյ Շահաբաս հրամայեց գերիներէ մեծ մասին Երասխի նեղ ձորի գծուարակոյս քարափներով քշել դէպի արեւելք, որպէսզի Օսմանցիք չհասնէին ետեւից. բայց որովհետեւ ձմեռն էր, շատ առաջ գնալը գրեթէ անհնարին, ուստի մի քանի ամիս բնակեցրին այն տեղերում, որ ընկնում են այժմեան Ղարաղաղի նահանգի մէջ: Զաքարիա սարկաւազն էլ հայ գերիների գաղթավայրերի թուում դնում է Ղարաղաղի նահանգական կենտրոն Ահարը*): Այժմ այնտեղ հայեր չկան ի հարկէ. բայց մօտ երկու մղոն հեռաւորութեամբ մի գիւղում, Թաւրիզի ճանապարհի վերայ, բնակւում են, ինչպէս մեզ պատմեցին, 15—16 տուն բէկեր, որոնք ընդունում են իրենց մահմեդականացած-հայ լինելը և հայի պատահելիս «քեռի» են կոչում: Հայեր եղել են առաջ նաև այժմեան հայաբնակ վիճակներից դէպի արեւելք ընկնող ու դէպի Մուղանի դաշտը թեքւող՝ ծծմբային չափազանց տաք և առատ ջերմուկներով յայտնի, Գեարմաղուզ գաւառում, ուր մի քանի տեղ ցոյց են տալիս հայ գիւղերի և եկեղեցիների աւերակներ: Թէ իբրև հին բնակիչ և թէ իբրև գաղթականութեանց մնացորդ՝ մինչև ժէ. դար այս կողմերում գտնուած

*) Պատմագրութիւն, Հ. Ա. եր. 49.

բոլոր հայերը, մահմեդականութիւն ընդունելով կամ ցրուելով՝ անյայտացել են, առանց որեւէ պատմական յիշատակ թողնելու. իսկ ներկայումս Ղարաղաղի չորս վիճակներում (Քէյվան, Մեշափարայ, Մնջուան և Դղմար) ապրող հայերը ժէ. դարու գաղթականներ են անկասկած, բարբառով և բոլոր սովորութիւններով նման Ղարաբաղի հայերին:

Այս գաղթականութեան հնագոյն յիշատակարաններն են մի շարք քարուկեր կամաւրակապ եկեղեցիներ, որ մասամբ շէն, մասամբ կիսաւեր դրութեամբ, գրտնուում են բոլոր 4 վիճակների գիւղերում: Սոցանից երկուսն ահա, որոնք գտնուում են միւս բոլոր հայաբնակ գիւղերից առանձին՝ Քէյվանից և Մեշափարայից գրեթէ հաւասար հեռաւորութեան վերայ ընկած, Նեփեշտ գիւղում, ըստ տեղական աւանդութեան կառուցուել են Մէլիք Ղարաբեօզի ձեռքով: Եկեղեցիներից մէկը գիւղի մէջն է, կամարը թափած և փայտով ծածկած. մէջը ժամերգութիւն է լինում, իսկ միւսը գիւղից դուրս, անտառի մէջն է, ուր առաջ նոյնպէս գիւղատեղ է եղել, և բնակիչներից մնացել է ընդարձակ դերեզմանատուն եկեղեցու մօտ: Այս եկեղեցու մկրտութեան աւագանի և սեղանում տպուած մի առանձին քարի վրայ դրժ-

ոււարութեամբ կարգացուում է ՌՃԻ. թուականը՝ գերեզմանատանն էլ կան գերեզմանաքարեր ժէ. դարի վերջերից մնացած տապանազերերով. և որովհետեւ միւս տեղերի հին եկեղեցիների և գերեզմանների վրայ էլ, ուր կարելի է արձանագրութիւններ գտնել, հնազոյնները այդ նոյն ժամանակից են, և բոլոր այդ եկեղեցիները թէ կառուցուածքով, թէ ձևով, թէ մեծութեամբ զարմանալի նման են միմեանց, կասկած չկայ, որ միաժամանակ են շինուել և միանման պայմաններում: Մեր բնաշխարհում գտնուող հոյակապ տաճարների համեմատութեամբ խղճուկ շէնքեր են դռա. բայց տեղացիք նոցա վրայ նայում են իբրեւ այնպիսի մեծագործութեանց, որոնց նմանն իրենց ժամանակ այլևս հեշտ չի լինի գլուխ բերել: Յիրաւի բոլոր նշաններից երևում է, որ այս նահանգի հայ գաղթականները ժամանակի ընթացքում շարունակ յետ են գնացել, թէ արտաքուստ օտար տարրերի հետ ունեցած անհաւասար կռուի մէջ հետզհետէ խեղճացել և թէ ներքուստ, նոր հոգևոր անունդ չընդունելով, աւելի ու աւելի վայրենացել. այնպէս որ միայն գաղթականութեան հիմագիւրները ձեռնհաս են եղել իրենց հետ բերած հարստութեամբ և քաղաքակրթութեան մնացորդներով փոքր ի շատէ աչքի ընկնող և մնայուն յիշատա-

կարաններ թողնելու: Նոյն իսկ զրազիտութիւնը հետզհետէ շատ նուազել և մի քանի տեղ բոլորովին սպառել է. ուստի յաջորդ դարերից մնացած վիմագիր յիշատակարաններ աւելի հազուադիւս են:

Տեսանք, որ Արցախի զանազան կողմերում նշաններ են երևում ժէ. դարու կէսերին յատկապէս Գեղարքունիքից գաղթած և այդ տեղերում հաստատուած մէլիքական իշխանութիւնների: Անկարելի չէ ուրեմն, որ Նեփեշտի եկեղեցիները կառուցող Մէլիք-Ղարաբեօզը Մէլիք Շահնազարի, ժէ. դարի սկզբներում նորաբողոք, թուր եղած լինի և Ղարաբաղի ամբողջ գաղթականութեան առաջնորդը, թէև ի հարկէ առ այժմ ոչ մի ապացոյց չունինք դրա համար: Տեղացիների պատմելով՝ Մէլիք Ղարաբեօզի սերունդն անցեալ դարի սկզբներում երկու ճիւղի է բաժանուել. մի ճիւղը գաղթել է դարձեալ Ղարաբաղ և առաջ բերել Թիֆլիսում ու ուրիշ տեղեր յայտնի Մէլիք-Ղարաբեօզեանների ցիւղ. իսկ միւս ճիւղը մահմեդականութիւն է ընդունել և մնացել մինչև այսօր կալուածատէր Նեփեշտից դէպի արևմուտք գտնուող Միքիդի գիւղում, ուր դեռ 20 տարի սրանից առաջ սակաւաթիւ հայեր են եղել, տեղափոխուել և բնակուել են Դզմարի վիճակի հայ գիւղերում:

Թերևս այդ գիւղում էլ, որ Մէլիք Ղարա-
գեօղի բուն կալուածքը և բնակութիւնն է
համարուում և որ, ինչպէս պատմում էին,
մի խղճուկ աւեր եկեղեցի, բայց ընդար-
ձակ գերեզմանատուն ունի, գտնուին նորա,
կամ նորա սերունդների վրայ լոյս սփռող
արձանադրութիւններ:

Հին եկեղեցիներից մէկը ֆուում է
Քէյվանի Մըհալ գիւղում, փլած կամարով,
Մէլիք-Ջահաններին տան կից, որոնց հայ-
րենիքն է այս փոքրիկ, շատ գեղեցիկ գերե-
ռանցող գիւղը, որոնց մեծ պապ Մէլիք
Ջահան էլ, իրենց պատմելով՝ շինել է եկեղե-
ցին: Հին Թաշկինակների մէջ փաթաթած,
եկեղեցու սիւնից կախած էր ժե. դարու
ձեռագիր մի աւետարան, որ նոյնպէս Մէ-
լիք-Ջահանից *) մնացած էին համարում և որ
բերինք, Մ. Աթուրի մատենադարանում գրինք.
ափսոս որ ոչ մի յիշատակութիւն չկայ աւե-
տարանի վրայ՝ մինչև այստեղ հասնելու պա-
րագանքը բացատրող: Մէլիք-Ջահանները
միակ հայ բէկերն են Ղարադաղում, որ կա-
լուածատէր են մնացել և իշխանական ձգտում-
ներ պահպանել: Սոցա վերջին շառաւիղներին

*) Ջահան, Ջահանլի անուններն եւս զործա-
ծական են եղել Ռօփեանց շառաւիղների մէջ-
տես. Արցախ եր. 406.

Ջահանգիր բէկ ու Արրահամ *) եղբայրները
բնակուում են Թաւրիզում, իսկ նոցա հօրեղ-
բայր Մէլիք Սարգսի որդիները Մըհալում:
Մէլիք Սարգիսը երկար ժամանակ դատ վա-
րելով Թէհրանում՝ կարողացել է որոշ կա-
լածական ու տանուտէրական իրաւունքներ
ձեռք բերել իւր տան, և ինչ ինչ առանձնա-
շնորհումներ Քէյվանի հայերի համար. բայց
Ջահանգիր բէկը մի կողմից նորա հետ վիճե-
լով, միւս կողմից այս գաւառում վերջերս
առաջացած Ռահիմխանլուների դէմ կռուե-
լով՝ գրեթէ ամէն ինչ կորցրել է դարձեալ
և տիրում է այժմ միայն մօտակայ Ասրան
փոքրիկ գիւղին:

Այս երկու գիւղերից դէպի արևելք
ընկնում է Քէյվանի և առհասարակ ըստ
Ղարադաղի հայ գիւղերի վերջինը՝ Ղասու-
միշէն, որ անմիջապէս սահմանակից լինելով
մահմեդականների, շարունակ կռուի մէջ է
եղել նոցա հետ, նոցա յարձակումների ժա-
մանակ ամէնից առաջ աւարի ենթարկուել,

*) Սա միսիսարական կրթութիւն ստա-
ցած անձ է, քաջ զիտէ եւրոպական մի քանի լե-
զուներ եւ անգլիերէնից Թարգմանել է ոտանաո-
րով Սէփրէդ Տէննիսոնի In memoriam — Յիշատակին,
գրուածքը, որ տպուել է Թիֆլիսում, 1695 թուին,
իբրեւ յտեղում «Լուսնայ»:

յաճախ ամէնից քաջ, երբեմն և մահմեդականութեան յարելու տրամադիր սղամարդիկ տուել: Գիւղի հիմնադիր համարուում է Մէլիք Ղասումը, որի սերունդները, թէպէտ հասարակ գիւղացի դարձած, սովորաբար տանուտէր են լինում և գիրք ունենում գիւղում: Այստեղ որ և է պատմական յիշատակարան չի մնացել, եթէ չհաշուենք Մէլիք Ղասումենց հաստահեղոյս գերաններով կառուցած տունը, որ նոցա ասելով Մէլիք Ղասումն ինքը, այստեղի խիտ անտառը կտրելուց և գիւղի տեղը բանալուց յետոյ՝ շինել է:

Հին եկեղեցիներից մէկն էլ գտնուում է Մնջուանի կենտրոն Ոլան գիւղի մօտ, որ թումանեանների, Միրզաբէկեանների և Ղաւադաղից ելած ուրիշ մի քանի վաճառական հայ ընտանիքների հայրենիքն է: Այս եկեղեցին այժմ գիւղից բաւական հեռու է, թփուտների մէջ, ըստ երևութին հին գիւղի տեղում. սորա կամարն ևս փլած է եղել, թումանեանները նորոգել են: Այստեղ մեզ աւանդութիւններ չպատմեցին, թէ ովքեր են եղել եկեղեցին կառուցողը, կամ Մնջուանի և Մէշափարի հին մէլիքները. բայց Վինա մեծ գիւղում և ուրիշ տեղեր կան Մէլիք Մուշկամբարեաններ, որոնցից շատերն էլ Կովկաս են գաղթել:

Աւելի լաւ են պահպանուած և շէն նեմինչև այժմ Հիւժի ս. Գիւորդ վանքն ու Սաւազեան գիւղի եկեղեցին՝ Դղմարում: Վերջինս ունի անսովոր, հետաքրքրական մկրտարան՝ փոքրիկ խորանի ձևով, վերևում խաչքար: Թէ այստեղ և թէ Հիւժի ու Ոլանի եկեղեցիներում գծուարութեամբ կարդացող սակաւ վիմագրերը հաստատում են, ինչպէս յիշեցինք, նոցա բոլորի ժէ գարու շէնք լինելը: Սաւազեանը Մէլիք Աղարեանների հայրենիքն է: Այստեղ մի քանի ուրիշ ձեռագիրների թուում գտանք և հետներս վերցրինք մի մագաղաթեայ, գեղեցիկ մանրանկարներով զարդարուած ժամագիրք՝ սաղմոսարանով և տօնացոյցով, որ գրուած է ՌՁԵ=1636 թուին Կ. Պոլսում, այժմ Մ. Աթոռի մատենադարանի Հ. 4376 է և ունի վերջին ստացողի հետևեալ յիշատակարանը. «ՌՄԼէ (1788) այս Ատենի ժամագիրքս առի Մէլիք Աղարեա Տէր Աղամ(եան). ով որ կարթա, միով բերան Ած. ողորմի առա»: Ժամագիրքը նուէր ստացանք գիւղում մնացած Մէլիք Աղարեանների ժառանգ տիրացու Բալայից *):

*) Դարադաղի տեղագրութիւնը տես. Արարատ, 1898. նոյեմբեր եւ դեկտեմբեր, եր. 300-305.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ.

Վանի (Հայկավանք եկեղեցւոյ) ք. 222

Ճ սեռցի յիշատակարանից:

«Պատուելի և հանճարեղ և խմաստուն քահանայս Յովհաննէս... ըղձացեալ... այսմ աստուածապատիւ խմբարանի, տարեգիրք կոչեցելոյ, և ստացաւ զսա ի հալալ ընչից և ի քրտնաջան վաստակոց իւրոց՝ ի վայելումն անձին իւրոյ և ղեռարուսիկ զաւակին Թաթէոսի, զոր տացի նմին ընդ երկայն աւուրս. և յիշատակ ծնաւդաց իւրոց էլինախին, Ազրէ-վարդին, և ամուսնոյ իւրոյ Ուստիանէ կոչեցելոյ, զոր տէր պահեսցէ ի կամս իւր: Գրեցաւ և զգրաւ առեալ աւարտեցաւ տաւնադարդ և աստուածամեծար սուրբ զիբքս ի թուարեւութեան ի սկզբանէ արարածոց Յ. երորդի և Պ. երորդի, Լ. երորդ և վեցեակ ամի ըստ երրայեցերէն թուոյ. իսկ ըստ առաքելադիր թուոյ ՅՈԺԱ. և ըստ շրջագայութեան Հայկազեան տոմարիս ՊԿ. ի թագաւորութեանն Յուսուֆին, ի հայրապետութեանն. Հայոց Տէր Կարապետի և յԱղ-

ւանից նորին անուանակցի Տէր Կարապետի, և յեպիսկոպոսութեանն նահանգիս աթոռոյն Աղղէի Տէր Զաքարեայի, և յիշխանութեան տեղւոյս պարոն Վահրամայ, Պարոն Տուրսունին, Պարոն Շիրվանին, Պարոն Սայգոյ, Պարոն Պսոշին, Պարոն Գրիգորին, յաստուածաշէն երկիրս Ծար կոչեցելոյ, ի վանս զետամէջ, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս և այլ սուրբ նշանացս, զոր սորաւք ամբացեալս փրկեսցին յամենայն որովայթից հոգւոյ և մարմնոյ, ամէն: Յիշատակ եղիցի և ի սմա հանգուցեալ իշխանացն այսմ նահանգի, սրախողող կոտորելոցն և արիւնաներկ դիաթաւալ նահատակելոցն. նախ՝ մեծաշուք իշխանին Հասանայ, որդւոյ Դաւրին և ամուսնոյ իւրոյ Սոնձախին և զաւակացն իւրոց՝ քաջ և արի պարոնացն Գրիգորայ, Սարգսի, Շանշի, Ջհանշի, Աղբուղին, Շըրվանին, նաև թագազարմ իշխանին Սադունին, զոր Տէր տէրանց և թագաւորն թագաւորաց ընդ սրբոց թագաւորացն և բարեպաշտ իշխանացն դասեսցէ և սյակեցցէ զնոսա, ամէն: Յիշատակ եղիցի և ի սմայ ազատացն տանս Դաւրեան. նախ անմահութեանց արժանաւոր պարոն Աթապակին և այլ ամենայն ազատաց. նաև յիշելի Տէր յիշելի զամենայն տանուտեարսն աստուածաշէն երկրիս Ծարայ՝ նախ Ղազիկ...»:

ՊԱ. Թուին Սուրբաթում գրած ընդարձակ յիշատակարանով, որից յետոյ «վերջին ստացող» Թաթէոս արեղայի յիշը: Ապա դարձեալ «վերջին ստացող» Գրիգոր քահայի յիշատակարանը, որ նուիրում է Աստուածաշունչը Վան քաղաքի սուրբ բանաբներին և պատմում է, թէ ինչպէս «երեք ամ աւելի զարիպ և նոյնքան վտարանգեալ ի երկիրն Գեղամայ և այլ տեղափոխութեամբ թափառական՝ զկերակուրս տրամութեան ճաշակեալ և զըմպելին իմ արտասուաւ խոսնեալ. զի վասն զանազան անւարէնութեան իմոյ քաղցր բնութեամբ Արարչին դառնացաւ մեզ և եղև պատուհաս ազգի ազգի ի վերայ մեր: Զի զաւրքն Պարսից սպանին զՓատշահն իւրեանց, և եղև վրդովումն ամենայն աշխարհի. զի Թագաւորն Հոռոմոց խոնդքարն առաքեաց զծառայն իւր զԼալա փաշէն ԲՃԹ. հեծելաւք և էր յայնժամ Թուին Հայոց ՌԻԸ., որ մտին երկիր Հայոց և Վրաց և Պարսից, Սփնաղից և Իլամացոց, և քանդեալ աւերեցին երկիրս բազումս և բազում յեկեղեցիս և վանորայս ի հիմանց տապալեցին, և բազում անձինքը իստոնէից՝ վարդապետաց և եպիսկոպոսաց,

քահանայից և ժողովրդոց ի սուր սուսերի մաշեցին և բազում տանջանօք նահատակեցին, և անթիւ գերի վարեցին. մինչ զի քաղաքին Նախշուանս և այլ գաւառաց աւելի քան զքառասուն Ռ (հազար) անձինք գերեցան՝ ցիր և ցան եղեալ յազգս այլազգեաց, բաժանելով զհայր ի որդւոյ և զմայր ի դստերէ և զայր ի կնոջէ: Իսկ իմ կարէ բանիւ պատմել կամ ընդ գրով արկանել զանհնարին վիշտս և զաղէտսն. զի վասն ծովացեալ մեղաց մերոց էր արհաւիրք և պատուհասն ամենայն կողմանց. զի բազում մեռեալք անթաղ մնային. ընդ որս և աշխարհակալք երկրին իւրեանց թալանէին, գերէին և աւարի առնէին. որոց բազում մեծատունք ազքատացեալ մուրանային և այլք, և զաղէտ ազքատացն է անպատմելի...»: Պատմում է ապա, թէ ինչպէս նոյն այս ժամանակ ինքն էլ կողոպտուելով՝ ստիպուել է իւր բնիկ գաւառք եւ հայրենի վանք քաղաք քոյնել ու պանդխել, որովհետեւ իւր եղբայր իրենց աշխարհի մեկինք եւ եղել եւ «հուր գրկանաց եւ քոյնի մեղանաց» մեկն էր իւր ստացուածքի մեջ: Խնդրելով ապա յիշել իրեն եւ իւր արեան մեծատուրներին՝ աւելացնում է.

«Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաթս ձեր հոգեւոր հայրն մեր զՄիլիդապէկ աղէն և զհոգեւոր մայրն մեր զԱրուսխէն և

զպատուական որդիսն՝ զԶարհապն, որ տա-
րածամ մահուամբ փոխեցաւ առ Աստուած,
և զՄեհրապն և զՏէր Յովհանէսն և զԹու-
րապն, որ ի յերկրի Գեղամա ի նշդեհութեան
մերում որպէս զհայր և զմայր այցելու և
խնամակալ եղև մեզ, աւելի քան զերեք ամ-
կերակրաւք և ընրելաւ. միթէ միոյ Ռ (հա-
զար) առցէ ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ-
ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի մաքրափայլ ա-
ղաւթս ձեր իշխանք երկրիս Գեղամա՝ զՄէ-
լիք Շահնազարն և զեղբայրն իւր զԱդի
(պէկն), զԳաւգչապէկն և զՄիրզապէկն, և որ-
դին իւր Յախնազարն և զՏաթալէն, և զոր-
դին իւր զՏուրդունն և զՍաշուքն: Եւ զպա-
տուական զիմաստուն քահանայն զպարոն
Տէր Բարսեղ և սիրամանունդ որդիսն իւր՝
զՏէր Դասապետն և զՏէր Ստեփանոսն և
զՏէր Յոսէփն, որ տարածամ մահուամբ փո-
խեցաւ: զՄկրտիչ եպիսկոպոսն և զՄարկոս
եպիսկոպոսն, և զվարպետ Տէր Ստեփանոսն
և զվարպետ Յովասափն և զվարպետ Տէր
Ղուկասն, և զամենայն երկիրս և ժողովուրդս
երկրին Գեղամա, որ վասն մերոյն Աստու-
ծոյ և բարի վարուց իւրեանց իրև և զհայր
և զեղբայր պատուէին զմեզ՝ հոգևոր և մար-
ջնաւոր պիտոյիւք. միթէ յամենապարզեաւ-
րէն բարեաց միոյն հարկւրապատիկ, հազա-

րապատիկ զփոխարէն առցեն՝ աստ և ի յեր-
կրին կենդանեաց, ամէն. եղիցի, եղիցի,
եղիցի»:

Գ. 95=2678.

բ. 386.

Փառք ամենասուրբ Երրորդութեանն՝
Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյ Սրբոյ: Գրեցաւ սուրբ
գիրքս այս, որ կոչի թխթոց, ձեռամբ հիւրոյս
Մաթէոսի. քանզի սկսայ ըզսա Պէն. թվին և
կատարեցաւ ԶԻՆ. թվիս Հայոց, ի յիշա-
տակ հոգոյ աղքատիս և առ ի վայելուսն
հարազատացն իմ՝ Իգնատիոս կրօնաւորին
և Նսայի վարդապետին և Ուսկանն աշա-
կերտի և Առիստակէսի: Եւ ունի գիրքս այս
յինքեան զբովանդակ բանս ուղղափառ վար-
դապետաց և զճշմարիտ զաւանութիւնն, որ
ի Քրիստոս հաւատոցն. որք օգտիք ի սմանէ
յիշեցէք ի բարի զյիմարս Մաթէոս, և Աստ-
ուած զձեզ յիշէ ի փառս իւր. ամէն*):

(բ. 386 \.) Դարձեալ յիշեցէք զպարոն
(այ պարոնն և զիշխանաց) յիշխանն զմեկիւք
Շահնա(զարն) և զհայրն իւր զՄէլիքբէկն

*) Ստորեւ լուսանցրում նետեալ գրչով.
«Ես Աստուածատուրս գրեցի՝ որդի Իսայիսին,
Թողն Մեկիւք-Շահնազարին. Թվ. ՌԿԲ:»

և զմայրն՝ իւր զպարոն Խաթունաղէն և զկենակիցն իւր զպարոն Ֆարխրի(ջահ)անն և զյիշխանատիպ որդիքն իւր՝ զՀախնազա(րբէ)կն, զԵսայրէկն և զԻլիանջի բէկն և ըզՔամալբէկն և զԱվրիբէկն, և զգուստրն իւր զԽաթունաղէն, և զխոխեցեալսն առ Աստուած՝ զպարոն տէր Յոհանէսն և զպարոն տէր Տէրունն և զԹահիրն և զՇիրինպաշին, և զհամեստ հարսունքն իւր՝ զպարոն Վախսխն և զԹուճամաղէն և զԱղայ-սուլթանն, և զնորաբողոք որդիքն, թոռն իւր զՆազդին, և զհարազատ հղբայրսն իւր՝ զպարոն Ատիրէկն, որ տարաժամ մահուամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս, և զԳաւզչայբէկն և որդին իւր զԼաւանդրէկն, և զՄիրզաբէկն և որդին իւր զԲաղրխանն, և զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր՝ զկենդանիսն և հանգուցեալսն. և ուղիղ սրտիւ կենդանեացն կեանք և առողջութիւն խնդրեցէք ի բարերար Արարչէն, և լի բերանով՝ Աստուած ողորմի, ասացէք ննջեցելոցն, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի իւր միւսանգամ գալըստեանն. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Քրիստոս զՄեկիքՇահնազարն, զգովելի յիշխանն, զպանծալի պարոնն, որ է յոյժ բարութն բարի և բնութեամբն յըստակ, և հնազանդ ամենայն եկեղեցականաց, ուղիղ ի դատաստանն և

անաչառ ի յանդիմանութիւն, ազատ և որդի ազատի՝ յիշխանական փառաւք զարգարեալ: Զի ի նախկի զարմից սորայ յորդոց յորդիս մինչև ի սայ հոգեւոր և մարմնաւոր յիշխանութեամբ տիրեալ էին յերկրիս Գեղամայ. իսկ սայ կարի փառաւք ճոխացոյց Բարերարն քան զամենայն ազինս իւր մարմնաւոր յիշխանութեամբ. զի ի վերջացեալ ժամանակիս զի ոչ գոյր նման սորա յիշխան ի յազգս Հայոց. զի է յոյժ փարթամ գոյիւք և առատ հընչիւք՝ լցեալ ի պարգեացն յԱստուծոյ, ամենայն առատութեամբ և հզաւր յիշխանութեամբ բարգաւաճեալ, պատուեալ և մեծարեալ ի խըրոխտ կայսերէն Պարսից ի Շահթամաղէն և ի Շահ Խուտայրանդայէն և *).

բ. 387, աւելի նոր քվքի վրայ եւ նոր նօսր-գրով:

Փնոք (ամեն)ասուրբ Երր(որդութեանն՝

*) Ստորեւ լուսանցքում նախորդ էջի լուսանցքի գրից տարբեր, հետեւակ գրչութեամբ. «Ռարծեալ յիշեցէ՛ք ի Քրիստոս զպարոն Շահնազարին զնորաբողոք թոռնունքն՝ զպարոն Ղաբայգոզն, զպարոն Ածապովն, ազիւ սիրելի խ(ելօ)ք(?) զպարոն Մանիչարն. յով որ կարգայ, լի բերանով Աստուած ողորմի ասի. Աստուած իւրան ողորմեսցի. ամէն».

Հօր) և Արդւոյ և Սուրբ Հոգւոյն՝ անբաժանելի և միասնական և զուգակշիռ տէրութեանն և համադրոյ և հաւասար միապատիւ Աստուածութեան. ամէն:

Արդ, ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ անարժան և մեղս(ամա)ծ և անարժան Պետրոս անուամբ միայն, և ոչ արգեամբ՝ սարկաւազս, որ ի յերկրէն Վրաց և քաղաքէն Տփլիսաց, տեսեալ զայս աստուածաշունչ և յոյժ գովելի աստուածապատում գիրքս, որ կոչի թխթոց. որում կայ ի սմայ պարուհակեալ կանունք աստուածադիր օրինաց և դաւանութիւն ուղղափառ հաւատոյս Հայաստանեաց՝ հաւաքեալ Հին և Նոր Կտակարանաց, և ասացուածք սրբոց և ուղղափառ և միադաւան սուրբ Երրորդութեանն և միբնութիւն Բանին մարմնացելո խոստովանող հարցն. նաև պատմութեանց Միխայէլ վարդապետի. այլ և ընդ Մանմէղի մոլորութիւն, և վասն որպիսութեան Դուրանին, զոր ճշմարիտն աստ պատմի. նաև այլ բազում յոյժ օգտակարք ընթերցասէր արանցդ աստ գտանի հոգևոր բուրաստանիս: Եւ իմ տեսեալ սորա յոյժ քակտեալ կազմիւ և անարգ անկեալ՝ վասն այն յուսացա Աստուած և ձեռն արկի ի սա նորոգելոյ, զոր Տէր ետ կարողութիւն յաղագս նորոգմանն. քանզի ձեռամբ իմով կազմեցի՝ յիշատակ ծնօղաց

իմոց, ի վայելումն քաջ բարունոյն և միշտ կախեալ ճգանց և անապաղ փափազանօք ընթերցման աստուածային սուրբ մատեանց՝ Ղազար աստուածարանութեան հօրն և վարդապետի իմոյ, որ է յերկրէն Գանձակայ, ի գեղջէն Գետաշենոյ: Նորոգեցաւ դառն և դժնեա ժամանակիս, որ ոչ կարէ որ պատմել նեղութիւն և սուգ. որում թագաւորն Պարսից Նազիր շահ կոչեցեալ, այլ քաջազօր և ռազմասէր, ունէր պատերազմն ընդ ազգին Իսմայէլացւոց և պաշարեալ Կառնոյ քաղաքն՝ շուրջ նոքօք նստել. վասն ոսճկաց և այլ պիտուից զօրաց նորա բոլոր արեւելքն տայր:

Արդ, եղև նորոգել ի դուռն սուրբ անապատիս Եղնասարա, որում աստ բնակեալ եմք միաբան, առ յոտս վերոյգրեալ սուրբ հօրն իմոյ, զոր Տէր Աստուած տացէ վայելումն զսայ և անսայթաք ի ծոց եկեղեցւոյ պահեսցէ. ամէն:

Ո՛վ դուք աստուածասէր ընթերցողք, յորժամ հանդիպիք սմայ, միով Հայրմերեւ յիշեցէք հանգուցեալ զծնօղքս իմ՝ Գասպարն և Շահխանումն, եղբայրն իմ Աթապէկն, որ և դուք յիշել և գրեալ լիցի անուանս ձեր մատեանն կենաց. ամէն:

ՌՃՂԳ. Թվին. յամսեանն յուլիսի աս. ումն:

«Դարձեալ յիշեցէք ի Գրիստոս զպարո-
նաց պարոնն և զյիշխանաց յիշխանն՝ զՄէ-
լիք Շահնազարն և զհայրն իւր զՄէլիքբէկն
և զմայրն իւր զԽաթունաղէն և զկենակիցն
իւր զպլւն Փախրիշահանն և զյիշխանա-
տիպ որդիքն իւր՝ զՀախնազարբէկն և զէսայ-
բէկն և զԴիւանջի բէկն և Քամալ բէկն և
զԱլիբ բէկն, և զգուստրն իւր զԽաթունա-
ղէն, և զփոխեցեալսն առ Աստուած՝ զպլւն
Տէր Յհնէսն և զպլւն Տէր Տէրունն և զԹա-
հիրն և զՇիրինպալին, և զհամեստ հար-
սունքն իւր՝ զպլւն Վախախն և զԹաճուճ-
աղէն և զԱղայսուլթանն, և զնորարողբոջ
թոռն իւր զպլւն Նաղտին, և զհարազատ
եղբայրսն իւր՝ զպլւն Ատիբէկն, որ տարա-
ժամ մահուամբ փոխեցաւ առ Աստուած, և
զԳաւգչայ բէկն և զորդին իւր զԼաւանդ բէկն.
զՄիրզաբէկն և որդին իւր զԲադրխանն, և
զայլ ամենայն արեան մերձաւորսն իւր, զկեն-
դանիս և զհանգուցեալսն, և ուղիղ սրտիւ
կենդանեացն կեանք և առողջութիւն խըն-
դրեցէք ի բարերար Արարչէն և լի բերանով՝
Աստուած ողորմի, ասացէք ննջեցիւոցն, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք ի Գրիստոս զՄէլիք
Շահնազարն, զգովելի յիշխանն, զպանծալի
պարոնն, որ է յոյժ բարուքն բարի և բնու-

թեամբն քաղցր, զի է խիստ աղաւթասէր
և բնութեամբն յըստակ և հնազանդ ամե-
նայն եկեղեցականաց, ուղիղ ի դատաստանն
և անաչառ ի յանդիմանութիւն, ազատ և
որդի ազատի՝ յիշխանական փառաւք զար-
դարեալ: Զի ի նախկի զարմից սորա յորդոց
յորդիս մինչև ի սայ հոգեւոր և մարմնաւոր
յիշխանութեամբ տիրեալ էին յերկրիս Գե-
ղամա. իսկ սայ կարի փառաւք ճոխացոյց
Բարերարն քան զամենայն աղինս իւր մար-
մնաւոր յիշխանութեամբ, զի ի վերջացեալ
ժամանակիս ոչ գոյր նման սորա իշխան ի
ազգս Հայոց, զի է յոյժ փարթամ գոյիւք և
առատ ընչիւք՝ լցեալ ի պարգեացն յԱստու-
ծոյ, ամենայն առատութեամբ և հզաւր յիշ-
խանութեամբ բարգաւաճեալ, պատուեալ և
մեծարեալ ի խրոխտ կայսերէն Պարսից՝ ի
Շահ Թամազէն և ի Շահ Խոսրոյեանդայէն
և ի Շահ Իսմայիլէն և այլ իշխանացն այլազ-
գաց՝ ի իսանէ և ի սուլթանէ, բազում անգամ
փառաւք խիլաեալ, որպէս ի հնումն Զաւրա-
բաբէլ ի Դարեհէ, և կամաւք Արարչին կարի
ճոխութեամբ փայլէ ի մէջ աշխարհի. մեթէ
արարիչն Աստուած պահեսցէ անկողովաւելի
յիշխանութեամբ և բաժր փառաւք յորդոց
յորդիս. ամէն:

Որ ետ վերստին նորոգել զսուրբ զիրքս
ի վայելչութիւն մանկանցն Սիովնի և յիշա-

տակ բարի հոգոյ իւրո և ծնաւդացն իւրոց՝ հաւրն պէ՛րն Մէլիքբէկն և մայրն իւր Սաթուհնաղէն, և հաւրեղբարն պէ՛րն Տէր Մէլքիսէթ եպիսկոպոսին և ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և ննջեցելոցն: Որք հանդիպիք ամա կարգալով կամ աւերնակելով լի բերանով և ուղիղ մտաւք՝ Աստուած ողորմի, ասացէք Մէլիք Շահնազարին և կողակցին Փախրի Ջահանին. և Աստուած ողորմեացի իւր միւսանգամ զալստեանն. ամէն:

Արդ, վերստին նորոգեցաւ ս՛ք գիրքս ձեռամբ վարպետ տէր Գրիգորի և Յովասափ անուն նորին անարժան աշակերտի, ի թվականութեանս Հայոց Ռ և ԻԹ. ամի, ի յերկիրս Գեղամա, ի Գաւզս, որ կոչի Մազրա, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնին և սուրբ Գրիգորի Լուսաւորչին, ի դառն և ի նեղ ժամանակի. զի տարածամ մահ էր և հարկապահանջութիւն, սով էր և հեծելարժութիւն և ամենայն կողմանց պատուհաս պատեալ է վասն ծովացեալ մեղաց մերոց. բայց յոյս զԱստուծոյ անչափ ողորմութիւն ունիմք, նայ որ ամենայնի կարող է, միթէ նա դարձուցանէ զմեր չարն ի բարին, զպատահարն ի պատիւ, զբարկութիւն ի բարութիւն, զցասումն ցրուէ և զանէծքն ի աւրհնութիւն փոխէ, զմեղուցեալսն ի արդարութիւն, զերե-

ւոցն աղատութիւն շնորհեացէ, և ամենայն ննջեցեալսն, որ այսմ Գ. տարիս մեռան՝ թէ ի սովոյ, թէ ի ցրտոյ, թէ ի սրոյ, թէ ի տարածամ մահուանէ, որք պատուհասակոծ մահուամբ փոխեցան յաստեացս, միթէ ողորմածն Աստուած ընդ սրբոց նահատակացն և արեամբ ներկեալ մարտիրոսացն դասուն դասակից և պսակակից արասցէ. ամէն»..

Նորոգեցաւ ձեռամբ մեղսասիրի յոգնապարտի եւ բուռառակի Մխիթարի, ի ներքուստ հազարում հարիւր եւ չորրորդում, ի վայելուչ սուրբ Աստուածամուս, Չարեֆայ սուրբ անապատում. աղաչեմ յիւել անհրժու:

Ես Առաքել Գլխոս հոգի, մեղօք լցեալ Աստապ(ս)ցի, ՌՃՀԲ. քիմ սուրբ Հարանց վարձս այլազգաց գերութենէն ազատցի. ես եմ մեղօք լցեալ մէջ ձեր ծառայ, ո՛վ ընքերցող, ինձ Օհանիսի եւ հօրն իմ Մկրտչին եւ ծնողացն իմ ա. Հայր մեղայիս ողորմէ՛. Տէրն Քրիստոս ձեզ ողորմի, ամէն:

(Նայն Առաքելի եւ Երեմիայի անհոգն յիօտակութիւններ ՌՃՀԲ եւ ՌՃՁԲ բուռականներից, եւ այն: Այդպիսի մի յիօտակութիւն ՌՃՁԲ բուռից կայ Գաեւ ք. 370 ր. իսկ Գալստը երեսի վերայ ստ. րեւ՝ «Յիօտակիկ Մարտի. վսիս Յանափի տուպիկ գրչի», որ ձեռագրի բուն գրողն է:)

ՅԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒԱՆՑ

Ա.

Աբաս 31, 32

Աբաս, շահ 82, 83, 122-126, 128-131, 135-136, 140-143, 169, 176.

Աբով, Մելիք 108, 110, 112, 113, 115, 133.

Աբուսայիդ (Բուսայիտ) 75.

Աբրահամ 137.

Աբրահամ կաթ. 167.

Աբրահամ Մելիք-Ջանեան 181.

Ադդէ 185.

Ադիաման, Ներքին 105 ծ.

Ադիրէկ 132, 188, 190, 194.

Ազարեա (Մելիք) Տէր-Աղամեան 183.

Ազրէվարդ 184.

Աթարէկ 27, 29, 30.

Աթարէկ Հասան-Ջալալեան 93,

Աթարէկ Միրզախանեան 164.

Աթանաս եպ. 73, 87, 149.

Աթապակ Դուրեան 185

Աթապէկ 193.

Ալազալու, Վերին 100.

Ալթուն 87.

Ալիշան 27, 28, 62, 76, 98, 110, 112, 121,
124, 127, 131, 147, 148, 150, 152, 160,
162, 164, 165.

Ալլահվերդի-Աստուածատուր 168, 169.

Ածպան կամ Ածապով կամ Ասապով 144,
146, 147, 153-155, 158, 191 ծ.

Ական 44, 65, 73, 89, 93.

Ակատ 176. Ահմատ 26.

Աղաբաաս 94.

Աջարէկ 111.

Աղաբէկ, Մէլիք 150.

Աղայ-Սուլթան 190, 194.

Աղաջան 156.

Աղբուղա 45, 85, 86, 91, 101, 102 185,

Ալէքսանդր Մակեդոնացի 18.

Աղտոյունը 89.

Աղուանք 12, 17, 44, 74, 80, 87, 119, 161.

Աղաստթան 31, 32, 57,

Աղստե 159.

Աղբիլիսա 79, 82, 148, 149.

Ամաղի 74.

Ամենափրկիչ 69.

Ամիրաղայ 170 ծ.

Ամիրզունա 124.

Այդին 45, 87, 89-93, 96 101-104, 107, 129,

144, 147, 150,

Այդինեցիք 45, 152.

Այրարատ 29, 40.

Այրի վանք 41.

Անաւարդեցի (տես. Գրիգոր)

Անբերթ,-դ 29, 63.

Անգեղակոթ 174.

Անդրկովկաս 37.

Անի 29.

Աշոտ (Մեծ) 17.

Աշոտ Դաւթեան 26.

Աշոտ Բագրատեան 25.

Ապաղ 161-164.

Ապաղա 62, 75, 76.

Առաքել Դաւրիժ. 80, 82, 126, 127, 138, 175.

Առաքել Աստապատցի 197.

Առինջ 74.

Ասիա (Առջաւոր) 12, 13, 21.

Ասլան, Մէլիք 156.

Աստուած 29, 155, 188, 196.

ս. Աստուածածին Ծարի 67, 185.

ս. Աստուածածին Սանահնի 24.

ս. Աստուածածին Աղբիլիսայի 79.

ս. Աստուածածին Տաշքենդի 62.

ս. Աստուածածին Չարեքայ 197.

ս. Աստուածածին Մաղրայի 115 ծ., 196.

ս. Աստուածածին Նոր-Կանէնի 159.

Աստուածատուր 104, 105 ծ. 168, 169.

Աստուածատուր, որդի Էսայ Բէկի 138.

Աստուածատուր, թոռն Մէլիք Շահնազարի
189 ծ.

Ասրան 181.
 Ասիէ 45, 60, 63, 67, 68, 72, 74.
 Այլրի Բէկ 137, 194.
 Ատրնէրսէն 17.
 Ատրպատական 30, 37, 90, 119, 124.
 Արաբացիք 17.
 Արաբիա 12.
 Արաբշահ աղայ 170 ծ.
 Արագածոտն 35.
 Արարատեան 124, 175.
 Արղուխաթուն 34, 47, 51, 52, 54.
 Արիստակէս քահանայ 111, 149.
 Արծրունի, -ք 15, 26, 27, 35.
 Արիստակէս (աշակերտ) 189.
 Արղութա 95.
 Արղութեանք 21 ծ.
 Արշակունիք 10, 11.
 Արուսիսէ 133, 187.
 Արտաշէս 10, 11.
 Արտաշիր 29.
 Աւագ 58.
 Աւագ եպ. 87, 88.
 Աւետարանոց 133, 136.
 Աւետիս 138.
 Ափհազ 186.

Բաբելոն 19, 21.
 Բաբիրական 20, 21.
 Բագրատ 25.
 Բագրատունի, -ք 10, 12, 15-17, 22, 23, 25, 26, 37, 40.
 Բագրեանդ 27.
 Բալա 183.
 Բաղրխան 133, 136, 190, 194.
 Բաղարերդ 33.
 Բաղի 135, 136.
 Բաղք 33, 49, 50, 52.
 Բաշու 59.
 Բասարգէշար 81, 167.
 Բարխուդարեանց Մ. եպ. 33, 49, 51, 70, 102, 107, 136.
 Բարկուշատ 35.
 Բարձր Հայք 17.
 Բարսեղ 188.
 Բարտայ (տես Պարտայ)
 Բաւլայ 69.
 Բելուկան 29.
 Բիւզանդական 23.
 Բիւզանդացիք 11.
 Բիւրինէ 31.
 Բուլբուլ 157, 171.
 Բուղա 25, 26.
 Բուրթելեան 94.

Բջնի 29, 77.

Բրդաձոր 69.

Բրոսսէ 18.

Գ.

Գաղ 30.

Գաղիկ Արծրունի 37.

Գանձակեցի (տես Կիրակոս)

Գանձասար 41, 49, 93, 94, 174.

Գանձայ, Գանձակ, Գանջա 119, 123-125,
163, 193.

Գասնայեան 13.

Գասպար 193.

Գալառնեցի 104 ծ.

Գարդման 30, 163.

Գարեգին վարդ. 43, 72.

Գաւազանք 29.

Գաւառ 105 ծ.

Գաւզայ Բէկ 132, 188, 190, 194.

Գեառնաքար 49.

Գեարմադուղ 176.

Գեղամ 168.

Գեղամայ երկիր, տուն կամ գաւառ 81, 97-
102, 104, 108, 113, 123, 124, 126,
130, 133, 134, 141, 147, 151, 155,
157, 158, 168, 169, 171, 186, 188,
191, 195, 196.

Գեղամայ ծով 73, 89, 103.

ս. Գեղարդ 94.

Գեղարքունեցի 340.

Գեղարքունի 29, 77, 97, 100, 104, 107,
110, 112, 113, 117, 120-122, 124, 126,
129, 133, 139, 144-147, 157, 158, 161,
162, 167 ծ. 168, 172-174, 179.

Գեոսքարեցի 49, 50.

Գետամէջ 45, 68, 87, 185.

Գետաշէն 192.

Գեօգչայ 156, 158.

ս. Դէորդ Հիւժի 183.

Դիջիխան 141.

Դոշ Մխիթար (տես Մխիթար)

Դոշայ վանք 28.

Դուզարք 16, 29.

ս. Դրիգոր Մաղրայի 196.

ս. Դրիգոր Դսեղայ 24.

ս. Դրիգոր Փաշաքեանդի 99.

Դրիգոր Անուարդեցի 63, 64, 70.

Դրիգոր կաթ. Աղուանից 87.

Դրիգոր եպ. 83.

Դրիգոր եպ. Մէլիք Բէկեան 147, 148, 162.

Դրիգոր Բարունի 149, 150.

Դրիգոր Տուտէորդի 56.

Դրիգոր Խլաթեցի Ծերենց 84, 85.

Դրիգոր քահանայ 118, 133.

Դրիգոր քահ. (սաացող) 186.

Դրիգոր Ա. Ղարա կամ Խորթ 33, 44, 47,
51, 54, 147, 148.

Գրիգոր Դօփեան 59, 60.
Գրիգոր Գ. 45, 52, 60, 62-65, 67-69, 71-74,
76, 77, 87.

Գրիգոր Դ. 85, 185.

Գրիգոր Ե. 85-87, 185.

Գրիգոր Բաղայ Թագ. 33.

Գրիգոր Իշխան 169.

Գրիգոր Համազասպեան 24.

Գրիգոր տէր, վարպետ 196.

Գրիգորէս 150.

Գրիգոր Հաթերքցի 48, 52.

Գրիգոր եպ. 48, 49.

Գօզալ 175.

Դ.

Դադի կամ Դադիու վանք 34, 41, 45, 48,
52, 53, 59, 63, 64, 70, 71, 77, 80,
85, 87, 88, 91, 161, 162.

Դալիղարդաշ 165, 166, 170.

Դասապետ 188.

Դարեհ 195.

Դարչին 169.

Դաւիթ Բ. 18.

Դաւիթ (Բագրատեան) 25, 26.

Դաւիթ (ամուսին Շուշէնի) 33.

Դաւիթ (Բէկ) 173.

Դաւիթ (պարոն) 99.

Դաւիթ Խան 138, 145, 155, 156, 159.

Դաւրիժեցի (տես Առաքել)

Դաւաթ 107, 109, 112.

Դաւաթ Բէկ 144, 147.

Դիմիտր 76.

Դերբենդ 119.

Դզմար 177, 179, 183.

Դիզակ 119.

Դիւանչի Բէկ 137, 139, 190, 194.

Դուին 29.

Դսեղ 24.

Դօփ, Դաւի կամ Դաւր 31-34, 44-47, 49,
50, 53, 55, 56, 59, 60, 80, 83, 113,
147, 148, 185.

Դօփեան, -ք 41, 43, 44, 46, 50, 53, 54, 57,
58, 62, 65-68, 72, 73, 75, 76, 78,
79, 82, 83, 88-93, 96, 97, 101-103,
110, 129, 162, 168, 174, 185.

Ե.

Եաւրի Բէկ Ա. 141, 142, 175.

Եաւրի Բէկ Բ. 165.

Եղիա եպ. 94.

Եղիշայ քահանայ 111.

Եղիշէ 97, 100.

Եղնասար 164, 193.

Եսայի կաթողիկոս 44.

Նսայի Նչեցի 42, 70.
Նսայի վարդ. 189.
Նրասիս 35, 119, 140, 176.
Նրզկանք 30.
Նրկան 21, 124, 140, 176.
Նրզնկեան 55.
Նրուսաղէմ 34.
Նփրատ 72.
Նփրեմ կաթ. 168.

Չ.

Չարուշըիլ 140.
Չաւրաբաբէլ 195.
Չաւրհապ 98.
Չաւրհապ Միրզաբէկեան 188.
Չաքարեանց 19, 20-23, 25, 27, 28, 31, 101,
Չաքարէ Սպասալար 10, 18, 22, 28, 30, 31,
35, 36, 41, 46, 55, 57, 58, 83.
Չաքարէ Վահրամեան 30, 35.
Չաքարէ Վախտանգեան 34.
Չաքարիա (պապ Չաքարեանց) 27.
Չաքարիա կաթ. 87.
Չաքարիա սարկաւազ 20, 27, 176.
Չաքարիա եպ. 185.
Չօդ (տես նաև Սոթք) 96, 144, 147, 150,
152, 153, 155, 158, 160, 165.

Է.

Էլէնախ 184.
Էջմիածին (տես Մայր Աթոռ)
Էսայ Բէկ (նոյն Իսայիսան) 137-139, 189ժ.,
190, 194.

Թ.

Թաթար 13, 14, 36, 39, 59, 61, 67, 72,
76, 119.
Թաթէոս 184
Թաթէոս աբեղայ 186.
Թահիր 137, 138, 190, 194,
Թահմաղխան, Թահմաղզուլի (տես. Նաղիբ
շահ)
Թամար 18, 22, 28, 57.
Թանգրիդուլի 107, 109.
Թարգմանչաց վանք 52, 72, 76.
Թարթառ 34, 65, 74, 176, 181.
Թարխան Քիթաշինեցի 107 ծ.
Թաւրէժ, -դ, -իդ 29, 124, 126, 176, 181.
Թէհրան 181.
Թիֆլիս (տես. Տիֆլիս)
Թովմա Արծրունի 25.
Թուճամաղէ 190, 194.
Թումա քահանայ 149.
Թուման Բէկ 95.

Թումանեան 182.

Թուրապ 188.

Թուրք 12, 13, 14, 16, 124.

Թուրքմէն 36, 39, 89, 92.

Ի.

Իգնատիոս 189.

Իլամացի 186.

Իսաբէկ (տես. էսայ բէկ)

Իսմայէլ Ա. շահ 116.

Իսմայէլ Բ. շահ 116, 118, 195.

Իսմայէլացիք 193.

Իսրայէլ (տես. Օրի)

Իվանէ Աթաբէկ 18, 22, 23, 27, 29-31, 35,

41, 46, 55, 57, 58, 60, 83.

Իվանէ Վախտանգեան 34.

Լ.

Լալա 118, 119, 186.

Լալայեան 98, 131.

Լակդի, լեկդի 119, 133.

Լաղասբէկ 95.

Լանկիթամուր 54, 85, 89, 90.

Լաւանդրէկ 190, 194.

Լեոն 9, 10.

Լիպարիտ 35.

Լոօի 22, 35.

Ս.

Սաթունաղէ Լամ Սանումաղէ (մայր Մէլիք-
Շահնազարի) 132, 190, 194.

Սաթունաղէ (զուտոր Մ. Շահնազարի) 137,
194.

Սաթրաւանք, Սատարի վանք 41, 45, 46,
51, 53, 55, 68, 71, 74, 87.

Սաղրակեան 35.

Սամայ 173, 174.

Սանազեահ 183.

Սանզատէ 159.

Սաչատուր Կիչառացի 75, 76, 93,

Սաչենցի 35, 57, 75, 128.

Սաչէն, -ք, 33-35, 41, 49, 50, 52, 53, 57,
60, 61, 73, 93, 94, 119.

Սաչիկ վարդապետ 44, 121.

Սաչուք 188.

Սաւշ 78.

Սւլատ, -թ 29, 30.

Սնձորոյբակ 56.

Սոյդան 48.

Սոնձա 85, 185.

Սոշաք 27.

Սորազմեան, -ք 13, 57.

Սորասան 122.

Սորիշահ (քոյր Սպասալարի) 31, 34, 50.

Սորիշահ (կին Գուրդ իշխանի) 24, 62, 63.

Խուժբուրդա 76.

Խուղարանտայ, Խուղարանտա կամ Խապան-
դա 72, 75, 116, 118, 121, 122, 191, 195.

Պօճեանց Աղամեան Յովհաննէս 168.

Պօճենք 169.

Ծ.

Ծանարք 20.

Ծատուր 145.

Ծար 45, 52, 62, 64-67, 73, 80, 85, 88,
96, 102, 103, 107, 108, 112, 124.

125, 129, 134, 156, 160, 161, 185.

Ծարեցի կամ Ծայրեցի (տես. Յովհաննէս)

Ծարեցի Հասան 84.

Ծերենց (տես. Գրիգոր)

Կ.

Կալեր 161, 162.

Կաճարեթ 30.

Կայան 57, 58.

Կապան 16.

Կասպից ծով 72.

Կատայ 33, 49, 52.

Կարապետ կաթուղիկոս 184.

Կարապետ կաթուղիկոս Աղուանից 185.

Կարին 29, 30, 193.

Կարս 29, 124.

Կեչառացի (տես. Խաչատուր)

Կեսարիա 31

Կիլիկեցիք 41.

Կիլիկիա 10, 16, 40.

Կիրակոս Գանձակեցի 20, 21, 29, 31, 32,
39, 47, 56, 58, 59.

Կիւրիկէ 31, 49, 51.

Կիւրիկէ (որդի Աղսարթանի) 32.

Կոթ 101.

Կոստանդ 24, 111.

Կոստանդնուպոլիս 183.

Կոստանեան 68, 98, 131.

Կովկաս 17, 20, 182.

Կովկասեան լ. 17, 72.

Կորիկեան 22, 26, 31, 85.

Կորիւն 11.

Կուլասար 165.

Կուր 35, 119.

Հ.

Հաթերք 34, 41, 47, 51-53, 56, 89, 128,
129.

Հաթերքցի 89, 128.

Հախնաղար 108, 114, 115.

Հախնաղար ըէկ 137, 138, 188, 190, 194.

Հախնաղար, մալիք 163.

Հաղարծին 22, 29, 158.

Հաղբակ 95.
 Հախբատ, Հախպատ 41, 55-59, 66, 67, 69,
 71, 82.
 Հակուռնայ 46.
 Համազասպ եպ. 57, 58.
 Համազասպ (Մարծպան) 24.
 Համազասպեան 24, 26, 35.
 Համլիկ. 24.
 Հայ 14, 17, 18, 176, 177, 186, 191.
 Հայաստան 10-12, 15, 16, 19, 21, 23, 36,
 40, 117, 122, 127, 128, 167.
 Հայաստանեայք 73, 192.
 Հայկ 168.
 Հայկազ 95.
 Հայկական 29.
 Հայկավանք 84, 184.
 Հայութիւն 10.
 Հանդարերդ 44, 52, 53, 65, 73, 89.
 Հասան (Հաթերբի) 48, 49, 51, 53.
 Հասան Ա. Դօփեան 45, 55, 56, 59, 68.
 Հասան Բ. 60-68, 71, 74-76, 93.
 Հասան Գ. 45, 79, 80, 84-86, 88, 89, 91,
 96, 101, 185.
 Հասան Զալալ Դօլա (տես. Զալալ Դօլա)
 Հասան (Շահնշահեան) 83, 87.
 Հասան (որդի Վաչէի) 88.
 Հասան (ամուսին Կատայի) 33, 49, 50.
 Հասանբէկ 165.

Հասան Զալալեան 93.
 Հասանեան 56.
 Հարցանկես 163.
 Հերհեր 74, 135.
 Հիւժ 183.
 Հիւսէյն շահ 145, 155, 156.
 Հոգի սուրբ 161.
 Հոռոմ 186.
 Հուլաղու 75.
 Հուրիդատ 155, 156.

Ձ.

Ձորագետ 16, 19, 20, 22, 27.

Ղ.

Ղազախ 37, 158.
 Ղազան խան 75.
 Ղազար վարդ. 193.
 Ղազիկ 185.
 Ղալաբէկ 128, 129.
 Ղայթազ 119.
 Ղանդուկդարայ 153, 154, 156.
 Ղասում, մէլիք 182.
 Ղասումիշէն 181.
 Ղատի բէկ 148.
 Ղարաբաղ 175, 177, 179.
 Ղարաբէկ 165.

Դարագեօղ, մէլիք 175, 177, 179, 180.
 Դարադաղ 38, 125, 171, 175-177, 179-182.
 183.
 Դարակոյունլու 89, 90.
 Դարայգող 154, 175, 191 ծ.
 Դարասախալ 140.
 Դարափափախ 37.
 Դղլար 169.
 Դղլարեցի 168.
 Դշլաղ 170.
 Դուլալի 97-99, 166, 170.
 Դուլալի (Շամքորի) 119, 138.
 Դուկաս (աւետ. 79.
 Դուկաս Հախպատեցի 81, 82.
 Դուկաս մէլիք 106, 107, 109.
 Դուկաս, վարպետ 188.
 Դըխըռւլաղ 77.

Ճ.

Ճար 28.
 Ճիհան շահ (տես Ջահան շահ)
 Ճոաքաղ 83.

Մ.

Մաղաթով 195.
 Մաղրայ (Մհծ) 102, 109, 112, 114, 115 ծ.
 116, 121, 125, 126, 130, 141, 143, 156-
 160, 165, 175, 196.

Մաթէոս, Մաթոս 189, 197.
 Մալխաս մէլիք 165.
 Մաճնաքերդ 31, 32, 57, 163.
 Մակու 38.
 Մանմիդ 192.
 Մանուզ, սուլթան 14.
 Մամա 49, 51, 52, 54.
 Մամիկոնեան 24, 26, 35, 63.
 Մամքան 45, 50-52, 62-64, 68, 77.
 Մամքան (Կին Մարծպանի) 63.
 Մայիլ բէկ 132.
 Մայր Աթոս 79, 94, 160 161, 163, 168,
 180, 183.
 Մանագլիերտցի 28, 35.
 Մանուէլ արեղայ 87.
 Մանուշար բէկ 165, 191.
 Մանուշար, մէլիք 165-169, 171.
 Մանպուր 152.
 Մարանդ 29.
 Մարգաղաւնեաց վանք 161.
 Մարգարէ 32.
 Մարծպան 24, 63.
 Մարկոս եպ. 188.
 Մարց 67.
 Մարք 27.
 Մաքինեաց վանք 110, 115, 138.
 Մեկըն 82, 83, 109, 149.
 Մեկըում բէկ 132.

Մեծ Անապատ 42.
 Մեհդի Խան 156.
 Մեհրապ 188.
 Մեսրոպ արքեպիսկոպոս (տես Սմբատեան)
 Մեսրոպ 11.
 Մէլիք Ազարեան 183.
 Մէլիք աղայ 170 ծ.
 Մէլիք բէկ Ա. (հայր Մ. Շահնազարի) 108,
 109, 112, 114-116, 133, 140, 148,
 150, 189, 194, 196.
 Մէլիք բէկ Բ. 136, 146, 150, 155, 157, 158,
 Մէլիք բէկ Գ. 146-148, 155-157.
 Մէլիք բէկ (որդի Միրզաջանի) 107.
 Մէլիք բէկ (որդի Ուլուբէկի) 108.
 Մէլիք բէկ Շափուրեան 145.
 Մէլիք երէց 110, 112, 114.
 Մէլիք Ղասումբնք 182.
 Մէլիք Ղարապետեան 179.
 Մէլիքճան 166, 167, 169.
 Մէլիք Մուշկամբարեան 182.
 Մէլիք Շահնազար Ա. 97, 98, 108, 109,
 112-116, 118, 120-123, 125-127, 129-
 131, 133, 134, 136-143, 148, 152-154,
 157, 158, 162, 164, 167, 169, 170,
 175, 179, 188-190, 191 ծ., 194, 196.
 Մէլիք Շահնազար Բ. 145, 146, 155, 156,
 159, 175.
 Մէլիք Շահնազար Գ. 145, 155-158.

Մէլիք Շահնազար, որդի Մէլիք Բազուոյ 135.
 Մէլիք Շահնազար Ղազախի 158, 159.
 Մէլիք Շահնազարեան 97, 102, 134, 139,
 144-148, 151, 160-162, 164.
 Մէլիք-Ջհանեան 180.
 Մէլիքսէթ հպ. 196.
 Մէլիքսէթ 99. 100. 104, 110, 112-115.
 Մէշափարայ 177, 182.
 Մըհաւ 180, 181.
 Միանսար 156.
 Մինախաթուն 60.
 Միրանշէ 104, 105 ծ.
 Միրզա, մէլիք 97, 99-104, 110, 111, 114,
 Միրզաբէկ 132-134, 136, 164, 188, 190, 194.
 Միրզաբէկ աղայ 187.
 Միրզաբէկեանք 182.
 Միրզախան, մէլիք 147, 157, 160, 162, 164,
 165.
 Միրզաջան 83, 107, 109-112, 114, 115.
 Միրզաջան Շամխարեան 145, 147, 156,
 Միւլլէր 13.
 Միքայէլ Ասորի 192.
 Միքեղի 179.
 Մխարզրձեկի 18, 21, 23, 35.
 Մխիթար Գոշ 41, 47.
 Մխիթար Գրիշ 197.
 Մխիթարեանք 121.
 Մկրտիչ հպ. 188.

Մկրտիչ Պարոնտէր 161.

Մկրտիչ 197.

Մնջուած 177, 182.

Մոկք 25, 26.

Մոս 160.

Մուղան 176.

Մուրատ 100.

Յ.

Յակոբ Զուղայեցի 158.

Յանկարակուց երկիր 46.

Յոսապշէ 98.

Յովսէփ քահ. 188.

Յովսափ 188, 196.

Յովհաննավանք 24, 32, 41.

Յովհաննէս կաթողիկոս 20.

Յովհաննէս եպ. Ա. (Դօփեան) 55-59, 68, 113.

Յովհաննէս եպ. Բ. 45, 59, 66-71, 77.

Յովհաննէս եպ. Խաչենցի 57.

Յովհաննէս եպ. (Աղսարթանեան) 57.

Յովհաննէս արքեպիսկ. (Պոօշեան) 94, 95.

Յովհաննէս, տէր (որդի Մէլիք-Շահնազարի)
137, 190, 194.

Յովհաննէս, տէր (Միրզարէկեան) 188.

Յովհաննէս եպ. (զրիշ) 163.

Յովհաննէս Ա. վարդ. Ծարեցի 79-82, 90, 113.

Յովհաննէս Բ. կամ Յովհաննիսիկ վարդ.

Ծարեցի 79, 80, 82, 83, 96, 109, 113,

117, 118, 122 ծ., 134, 148-150.

Յովհաննէս քահանայ 148, 151.

Յովհաննէս քահ. (ստացող) 184.

Յուսուֆ 184.

Ն.

Նազրշահ 156, 166, 167, 169, 171, 193,

Նախիջևան կամ Նախշուան 140, 169.

Նաղտի կամ Նաղատի 138, 190, 194.

Նանա 23, 31, 32.

Նեստորական 19.

Նեփեշտ 177, 179.

Նիազ, պարոն 138.

Նիազբէկ 138.

ս. Նշան Հաղբատի 58.

ս. Նշան Մարդաղաւնեաց 161.

ս. Նշան Բրդաձորի 69.

Նորավանք 41, 74,

Նորատու 101.

Նոր Բայազիտ 105 ծ.

Նոր Գետիկ 47.

Նոր Կունէն 159.

Նուրիճան 169.

Նչեցի (տես Եսայի).

Շահաբաս (տես Աբաս)
 Շահաբաս Բ. 135.
 Շահանշէ, Շահնշահ կամ Շանշի (մեծ) 45,
 70, 83-86, 88, 89, 91, 96, 103, 107,
 108, 185.
 Շահանշէ, Շահնշահ (փոքր) 83, 84, 91, 93.
 Շահապունիք 35.
 Շահթամազ 111, 114, 117, 118, 140, 191, 195.
 Շահխաթունեան 44, 97, 98.
 Շահխանում 193.
 Շահնազարեան 19, 20, 21 ծ., 22, 30.
 Շահնշահ (Ջաքարեան) 58, 59.
 Շահնշահինք,-եան 82, 91, 96, 149-152, 157,
 158, 163.
 Շահոռիս 89, 90.
 Շաղուբաթ 104, 105 ծ.
 Շաղվանքի, Շողուազա, Շողվաքա կամ Շող-
 գանի 44, 65, 73, 89, 101, 161.
 Շամքոր 30, 119.
 Շայամ 156.
 Շապուհ 26.
 Շափուր 143, 146.
 Շափուրեան 145, 156.
 Շիրակ 15.
 Շիրինպաշի 137, 190, 194.
 Շիրմազանեան 139.

Շրուան կամ Շիրվան 29, 85, 86, 148, 175.
 Շուշէն 33.

Ողան 182, 183.
 Ովանէս, տէր (պարոն Հաթիրքի) 129.
 Որոտն 35.
 Ուլուբէկ 91, 93, 96, 102, 107, 108, 148, 150.
 Ուլուբէկ (Պալասանեան) 148.
 Ուլուբէկանք 45, 91, 108, 152, 153.
 Ուլուսբէկ 95.
 Ուհան Էրէց (տես Յովհաննէս Բ. Եպ.)
 Ումէկ 28, 35.
 Ումիկ 189.
 Ուստիանէ 184.
 Ուտիք 29.
 Ուքանանք 35.

Չամչեան 32, 33, 82.
 Չարեք 119, 164, 197.

Պալասան 144, 147, 148, 151, 152, 154,
 157, 160.
 Պանլաունիք 15.
 Պապեան 169.
 Պարսիկ 11, 123, 124, 167.

Պարսկաստան 11, 18, 37, 90, 129, 161.
 Պարսք 11, 30, 37, 38, 106, 116-118, 121,
 125, 139, 157, 161, 186, 191, 193, 195.
 Պարտայ 29, 119.
 Պետրոս կաթ. Աղուանից 161.
 Պետրոս Մեծ 173.
 Պետրոս վարդ. 147, 161, 163.
 Պետրոս սարկաւազ 192.
 Պոնաոս 72.
 Պուղիկ 107.
 Պոսշ (մեծ) 76, 94, 95.
 Պոսշ (Շահնշահենց) 83-87, 185.
 Պոսշեանք 35, 41-43, 70.

Ջ.

Ջալալ 94.
 Ջալալբէկ 128.
 Ջալալ Դօլա Հասան 34, 50, 60, 93, 128.
 Ջալալեան 44, 55, 99, 130, 131, 133.
 Ջալալէդդին 61.
 Ջալալի 124, 125.
 Ջահանշահ 90, 102, 408, 168.
 Ջահանշի կամ Ջահնշէ (Դօփեան) 45, 85-87,
 91, 96, 107, 149, 185.
 Ջարարբերդ 119.
 Ջաւահիր (տես Թահիր)
 Ջհան, մէլիք 180.

Ջհանդիր 180 ձ., 181.
 Ջհանշահ 80, 81, 102, 103, 149.
 Ջհանշահենց 82.
 Ջիրբրայեւի 156.
 Ջում 94, 95.

Թ.

Թահիմխանլու 181.
 Թուրինեանք 10, 16.
 Թուսք 37, 135, 139, 157, 173.

Ս.

Սաղուն 27, 69, 76.
 Սաղուն կամ Սէյաի կամ Սալույ (Հասա-
 նեան) 85-89, 91, 93, 102, 108, 148,
 186.
 Սահակ իշխան 168.
 Սաղմոսավանք 24, 42.
 Սանահին 24, 31, 33, 41, 58.
 Սանահնեցի 58, 59.
 Սասունցի Դաւիթ 25.
 Սատաղայ 169.
 Սատի (որդի Փիրհամդէի) 111.
 ս. Սարգիս Ծարի 64, 66.
 Սարգիս եպ. 63, 71, 73, 77, 78.
 Սարգիս վ. 81.
 Սարգիս Մխարրթեի 22, 23, 35, 44, 46.
 Սարգիս (Մամիկոնեան) 24.

Սարգիս Ա. (Դօփեան) 45, 78, 79, 83.
 Սարգիս Բ. 85, 185.
 Սարգիս (Վաչուտեանց պապ) 27.
 Սարգիս (Վահրամեան) 30, 35.
 Սարգիս աղայ 170 ձ.
 Սարգիս, մէլիք 181.
 Սելջուկեան
 Սելջուկներ 17.
 Սեան 15, 35, 36, 65, 97, 102, 132, 154,
 158, 161, 163, 166.
 Սէֆի, Սափի կամ Սուլէյման շահ 143, 144,
 159, 161.
 Սէֆեան 95, 145.
 Սիմաւոն, մէլիք 163, 164.
 Սիմոն թաղաւոր 119.
 Սինան փաշայ 125.
 ս. Սիոն Հերհերի 74
 Սիովն 195.
 Սիւնիք 15, 16, 29, 30, 45, 94, 97, 168, 169.
 Սմբատ Ա. 16, 17, 26.
 Սմբատ (Մոկաց իշխան) 25.
 Սմբատ (Հաթիրքցի) 47.
 Սմբատեան Մ. արքեպ. 81, 98, 99, 114, 119,
 120, 131, 138.
 Սոթք 34, 44, 62, 64-66, 73, 79, 97, 102,
 108, 125, 133, 136, 162, 166, 167, 179.
 Սոլտան 152.
 Սուլդուզ 37, 38.

Սուրիաթ 186.
 Սպահան 145.
 Սպասալար (տես Զաքարէ)
 Ստեփանոս Օրբէկեան 42, 60, 70.
 Ստեփանոս արքեպիսկոպոս 147, 160.
 Ստեփանոս եպ. 148.
 Ստեփանոս արեղայ 94, 95.
 Ստեփանոս վարպետ 188.
 Ստեփանոս Տէր Բարսեղեան 188.

Վ.

Վախախ 190, 194.
 Վախտանդ (Հաթիրքի) 34, 47-49, 51, 52,
 54, 56.
 Վախտանդ (Տանկիկ) 34.
 Վախտանդեան 53-55.
 ս. Վահան Ղուլաւոյ 98.
 Վահրամ (Զաքարեան) 30.
 Վահրամ Ա. (Դօփեան) 45, 78, 83.
 Վահրամ Բ. 85-88, 185.
 Վահրամեան 35, 96.
 Վայոց ձոր 30, 35, 74, 78, 94, 95.
 Վան 15, 118, 120, 184, 186, 187.
 Վանական 100.
 Վաչուտեան 24, 27, 35, 41.
 Վասակ Գարուռ 168.
 Վասակ (Խաղրակեան) 35.
 Վասակ (Հաթիրքցի) 47, 48, 51, 52.

Վասակ Ամիր 95.

Վասակաշէն 81.

Վասպուրական 27, 28, 40.

Վարանդ, - դա 119, 133-136, 144, 172

Վարդան Պատմիչ 20, 21.

Վարնաթուն 88.

Վհնա 182.

Վերք 16-18, 22, 28, 30, 36, 37, 39, 58,
61, 76, 91, 186, 192.

Վրաստան 12, 16, 18, 23, 36, 37, 118, 120,
125, 157.

Տ.

Տաթև 41, 42, 97, 101, 104, 106, 110, 111,
113, 160.

Տաթևու բէկ կամ Տաթաւէ 132, 133, 188.

Տանկիկ 34.

Տաշքենդ 62, 63.

Տատաղան 99.

Տարսայիճ 45, 60, 72, 76.

Տարօն 25, 26.

Տաւիդ բէկ 107.

Տառուշ 30.

Տէննիսու Ալֆրէշ 181.

Տէրուն, տէր 137, 138, 190, 194.

Տէրունական 30.

Տէրունի 109, 110, 112, 137 ծ.

Տուրղուն 188.

Տուրուբերան 28.

Տուրսուն 45, 85-89, 185.

Տփլիս 126, 169, 179, 181 ծ., 192.

Փ.

Փարի 152.

Փիրհամդէ 97-102, 104, 107-117, 170.

Փիրղալէմեան 111.

Փոնձէ 88.

Փոքր Սիւնիք 73, 80, 88.

Ք.

Քաղղէացի 19, 20.

Քամալբէկ, մէլիք Քեամալ 137, 140-144,
146, 147, 152-154, 158, 190, 194.

Քառասնից վանք 46.

Քարհերձ 30.

Քէյվան 177, 180, 181.

Քիւրդստան 27.

Քուրդ 27, 45, 62, 63.

Քուրդ (Մամիկոնեան) 24.

Քուրդ (Վաչուտեան) 24, 27.

Քուրդ Ամիր 35.

Քուրդք, քուրթք 20, 21, 25, 27, 38.

Քուրդիկ 27.

Քրիստոս 75, 76, 81, 130, 141, 188-190,
194, 197.

Օղլան քէշիշ 128, 129.

Օսման զօրավար 119.

Օսմանեան 117.

Օսմանցիք 38, 95, 117, 120, 122-126, 176.

Օրբէլեան 35, 41, 42, 49, 60, 70, 72, 76,
101.

Օրի Իսրայէլ 173.

Ֆ.

Ֆաթալի շահ 157.

Ֆախրի ջահան 120, 190, 194, 196.

Ֆարիդատ 166.

Ֆարհատ 123 ծ.

Ֆարսիստան 13.

Ֆիլդուսի 14 ծ.

Ֆրանսիա 139.

— ❧ ❧ —

Ա. Ղ. Բ. Ի. Ի. Ն. Ե. Բ.

լիւում զրբեր եւ ձեռագիրներ:

Հ. 237=378* և 2743.

Գ. 95=2678.**

Գ. 106=2680.

Գ. 176=2519.

Թ. 17 լիմի

Թ. 277 Վանի (Հայկականքի)

Մատենադարան Հայկական թարգմանու-
թեանց. Վենետիկ, 1889.

Շողակաթ. ս. Էջմիածին, 1913.

Կնիք Հաւատոյ. ս. Էջմիածին, 1914.

Նօտարք Հայոց. Կ. Պօլիս, 1888.

Der Islam im Morgen-und Abendland. Berlin.
1887, B. II, S. 192.

Յովհաննու կաթողիկոսի՝ Պատմութիւն Հայ-
ոց, Թիֆլիս, 1912. Կր. 184.

*) Հ. տառով նշանակում ենք Մ. Աթոռի մա-
տենադարանի հին ցուցակի համարները.

**) Գ. տառով նշանակում ենք Մ. Աթոռի
մատենադարանի «Բէորդեան» կոչում ցուցակի
համարները, որի մօտ գնում ենք=վերջին ցու-
ցակադրութեամբ նշանակում համարը:

Additions et éclaircissements à l'histoire de
la Georgie.—M. Brosset. St. Petersburg.
1851. Թ. 266.

Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմութիւն. Մոս-
կուա, 1858. Կր. 94.

Զաքարիա սարկաւազի պատմութեան. Վա-
ղարշապատ. 1870. Հ. Գ. Կր. 11.

Վարդան, Հաւաքումն պատմութեան, Վենե-
տիկ. 1867.

Histoire de la Georgie M. Brosset. Կր. 104.

Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի և
հինգ զաւառացն Արարատայ.-Յովհ.
Կոյ. Շահխաթունեան ս. Էջմիած. 1842.

Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան.
Սարգիս վ. Ջալալեանց. Տփլիս. 1842.

Թովմայ վարդապետի Պատմութիւն տանն
Արծրունեաց. Ս. Պետերբուրգ. 1887.

Այրարատ. Հ. Դ. Ալիշան.

Մազաքիա արեղայի Պատմութիւն վասն աղ-
գին Նեոտղաց. Ս. Պետերբուրգ. 1870.

Զամչեան Պատմութիւն Հայոց.

Մակար Կոյ. Բարխուդարեանց, Արցախ. Բա-
գու. 1895.

Ստեփանոս Օրբէլեան. Պատմութիւն տանն
Սիսական. Մոսկուա, 1861.

Մ. Կոյ. Բարխուդարեանց. Պատմութիւն Ադ-
ռանից. Վաղարշապատ. 1902.

Ստ. Օրբէլեան. Ի վերայ ծագման առձմին
Օրբէլեանց. Մոսկուա, 1858.

Христианскій востокъ, томъ II. вып. II. Га-
регинъ Овсепянъ, архим. потомство
Тарсаяча Орбеляна и Минахатуны.

Յուցակ ձեռագրաց Թաշիկ վարդապետի.
Վաղարշապատ 1897.

Մեծորդ արքեպ. Սմբատեան. Գեղարքունի.
Հնախոսական տեղեկութիւն Հայրատայ (Եր-
զնկեան) Վաղարշապատ. 1886.

Ազգագրական Հանդէս 1910, № 1, 1908. № 2.
XIX. XVIII.

Ալիշան. Սիսական. Վենետիկ.

Կ. Կոստանեան. Վիմական տարեգիր. Ս.
Պետերբուրգ. 1914.

Հայապատում. Հ. Դ. Ալիշան. Վենետիկ.

Ճոռաքաղ, ամսագիր. Մոսկուա, 1869.

Սամուէլ Անեցի Ժամանակագրութիւն. Վա-
ղարշապատ, 1893.

Առաքել Դաւրիթեցի, Պատմութիւն. Վաղար-
շապատ, 1899.

Գ. Շիրմաղանեան. Ընտիր Հայկազունք.
Ռոստով. 1891.

Ալֆրէդ Տէննիսոն In memoriam-Յիշատակին.
Թիֆլիս 1895.

Արարատ, ամսագիր, ս. Էջմիածին. 1898.